

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA**  
**NYELV-ÉS**  
**IRODALOM-**  
**TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK**  
**KÖZLEMÉNYEI**

**XXX.**

**3.**

Nyelvjárásaink kutatása — A földrajzi nevek tanulságai —  
Ritmuselemzés mingográfákkal — Bernstein nyelvészeti nézetei —  
Csokonai a TESZ-ben — Thomas Sebeok Lotz Jánosról —  
A kultúra szemiotikája

I. OSZT. KÖZL.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA  
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK  
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:  
HARMATTA JÁNOS, ORTUTAY GYULA, PAPP FERENC,  
TÓKEI FERENC, UJFALUSSY JÓZSEF

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:  
SZABOLCSI MIKLÓS  
OSZTÁLYELNÖK

SZERKESZTŐ:  
SÁRKÁNY MIHÁLY

Szerkesztőség: 1051 Budapest V., Münnich Ferenc u. 7., I. 136.

Kiadóhivatal: 1054 Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya  
a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

*Acta Antiqua*  
*Acta Ethnographica*  
*Acta Linguistica*  
*Acta Litteraria*  
*Acta Orientalia*  
*Studia Musicologica*  
*Studia Slavica*

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek, a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségéhez küldendők be. Az Acta Antiqua szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Ethnographica szerkesztősége: 1014 Bp., Országház u. 30., az Acta Linguistica szerkesztősége: 1064 Bp., Izabella u. 64., az Acta Litteraria szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia szerkesztősége: 1052 Bp., Pesti Barnabás u. 1., a Studia Musicologica szerkesztősége: 1014 Bp., Országház u. 9., a Studia Slavica szerkesztősége: 1052. Bp., Pesti Barnabás u. 1.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként 84 Ft (egy kötet négy füzetből áll). Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488), külföldi megrendelések a „KULTÚRA” Külkereskedelmi Vállalat útján (H-1389 Budapest I., Fő utca 32. Pf. 149. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 218-10990) eszközölhetők.

A MAGYAR  
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXX KÖTET

3. SZÁM



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST  
1978

I. OSZT. KÖZL.





IMRE SAMU

## TUDOMÁNYTÖRTÉNETI KÉRDÉSEK A MAGYAR DIALEKTOLÓGIÁBAN\*

I. A tudománytörténet a magyar nyelvtudománynak sajnálatosan elhanyagolt területe. Mind a mai napig nincs megfelelő részletességű, korszerű, tudományos összegezésünk sem a magyar nyelvtudomány egészének, sem egyes fontosabb ágazatainak történetéről.

Kétségtelen azonban, hogy néhány kitűnő tudománytörténeti részmonográfiával már rendelkezünk. Ilyenek például Gáldi László: *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Bp., 1957; Balázs János: *Sylvester János és kora*. Bp., 1958; Benkő Loránd: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Bp., 1960; Szathmári István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Bp., 1968; „*A nyelvtudomány a haladásért*” c. kötet (NytudÉrt. 65. sz. Bp., 1969. Szerk.: Király Péter). S ide sorolhatjuk azokat a tanulmányokat is, amelyek irodalmi nyelvünk kialakulásának problémakörében íródtak, s amelyeknek sorát Pais Dezső tanulmánya nyitotta meg (*A magyar irodalmi nyelv*. MTA I. OK. IV. 425–466.). Ezek a munkák azonban zömükben az 1950-es években és az 1960-as évek első felében készültek. Némileg más jellegűek ugyan, de éppen tudománytörténeti szempontból nagyon hasznosak azok a tudósportrék, amelyek „A múlt magyar tudósai” sorozatban jelennek meg – egy kissé ötletszerűen ugyan, de többé-kevésbé folyamatosan.

Különösen az említett részmonográfiák nagyon meggyőzően mutatják, hogy egész nemzeti műveltségünk történetének megrajzolásához, nemzeti hagyományaink és értékeink feltárásához nálunk, ahol a haladó politikai mozgalmak s az anyanyelvért való küzdelem történelmünk egyes szakaszaiban szinte szétválaszthatatlanul összefonódtak, a tudománytörténeti kutatások mennyire fontosak.

De ezeknek a kutatásoknak nagy a jelentőségük a szűkebb értelemben vett nyelvtudomány szempontjából is. Hiszen a hazai nyelvtudomány története során érvényesült eszmei áramlatok csak így fejthetők fel. Csak így rajzolható meg, hogy nyelvtudományunk mikor, milyen módon, milyen mértékben tudott bekapcsolódni a korszerű nemzetközi tudományos koncepciókba.

Sőt, a mai magyar nyelvtudomány elméleti-ideológiai szintjének vizsgálata, az a kétségtelenül igen nagy mértékű átalakulás, amelyet a marxista elmélet fokozatos érvényesülése eredményezett, s ami a magyar nyelvészek zömének nyelvszemléletében nyilvánvalóan végbement, az e téren jelentkező bizonytalanságok, esetleges negatívumok,

\*Imre Samu, az MTA levelező tagja, 1977. március 21-én tartotta székfoglaló előadását.

ezek okai sem tárhatók fel kellő részletességgel a történeti előzmények alapos ismerete nélkül.

II. A dialektológia a magyar nyelvtudománynak az utóbbi másfél évszázadban majdnem mindig igen számottevő és eredményesen művelt részterülete volt. S voltak olyan időszakok is – mint pl. a századforduló vagy a legutóbbi évtizedek –, amikor eredményei a magyar dialektológiát a tudományágzat európai élvonalába emelték.

A magyar dialektológiáról van néhány tudományos igényű történeti áttekintésünk is. Ilyenek Szücs József: *A néprnyelvi kutatás története* (Bp., 1936. 42 lap); Laziczius Gyula: *A magyar nyelvjárások* (Bp., 1936. 11–19.); Kálmán Béla: *Nyelvjárási gyűjtésünk múltja, mai állapota és feladatai* (Bp., 1949. 18 lap); Deme László: *A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása* (Bp., 1949. 27 lap).

Közös sajtóságuk azonban ezeknek a munkáknak, hogy eléggé szerény terjedelműek, és így szükségszerűen igen vázlatosak. Emellett Szücs, Laziczius és Kálmán áttekintése erősen eseménytörténeti jellegű. Kálmán pl. világosan meg is mondja, hogy tanulmányának célja: választ adni arra, „ki, mikor, hol, mit és hogyan gyűjtött” (i. m. 3).

Céljában is, jellegében is más típusú Deme tanulmánya. Ő elsősorban a magyar nyelvjárásokra vonatkozó szemléletnek, de még inkább a nyelvjárási anyag felhasználásának – az ő szavaival – értékesítésének problematikáját vizsgálja. Deme tanulmánya az 1940-es évek végén, a magyar nyelvtudomány megújulásának korában született, így ő – érthető módon – elsősorban a jelenre, de még inkább a jövőre összpontosított, következőképpen az ő módszertantörténeti jellegű visszatekintése is szükségszerűen eléggé vázlatos.

Közös vonása az említett munkáknak, hogy a nyelvújítást megelőző időkbe alig nyúlnak vissza. S az a tény, hogy Szücs és Laziczius munkája 1936-ban, Kálmáné és Deméé 1949-ben jelent meg – mai ismereteink alapján – az események és a különböző elméleti-módszertani jellegű törekvések megítélésében is jelent bizonyos korlátokat.

A hazai magyar dialektológiának igen jelentős alkotásai Deme László *A magyar nyelvjárások néhány kérdése* (NytudÉrt. 3. sz. Bp., 1953.), ill. *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái* (Bp., 1956.) c. munkái, valamint a Deme László és Imre Samu szerkesztette, *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései* (Bp., 1975.) c. tanulmánygyűjtemény. Ezek a művek azonban elsősorban a magyar nyelvjárás-kutatás újabb történetét, főképpen a XX. századét, e kor bizonyos elméleti-módszertani kérdéseit elemzik, sőt kettő közülük eléggé szorosán a magyar nyelvjárások atlaszához kapcsolódik. Ugyanez vonatkozik az én *A mai magyar nyelvjárások rendszere* (Bp., 1971.) c. munkámnak „Az újabb magyar nyelvjáráskutatás”, ill. „Elméleti, módszertani kérdések” c. fejezeteire is (7–55.). Erősebben történeti jellegű Bárczi Gézának *A magyar nyelvátlaszkutatás története* c. tanulmánya az idézett tanulmánygyűjteményben. Ez viszont a magyar dialektológia csak egy újabb ágazatának, a tulajdonképpeni szóföldrajzi kutatásoknak a történetét tekinti át.

Mindezek alapján – úgy gondolom – feltétlenül szükséges egy új, részletes tudománytörténeti összegezés a magyar nyelvjáráskutatás egész történetéről, eredményeiről, hiányosságairól; egy olyan összegezés, amely ezeket a törekvéseket, eredményeket beilleszti a korabeli nemzetközi helyzetképebe.

III. Előadásomban ennek a kérdéskörnek néhány kiemelt részletével kívánok foglalkozni, de nem törekszem a magyar nyelvjáráskutatás történetének még csak egészen

elnagyolt, teljesen vázlatos áttekintésére sem; és eltekintek most a hazai és a külföldi törekvések, eredmények részletesebb összevetésétől is.

1. Az első kérdést, amelyet most vizsgálni kívánok, így lehetne megfogalmazni: a magyar nyelvjárással való foglalkozás és a hazai nyelvtudomány viszonya a nyelvújítás kora előtt; e viszony tudománytörténeti vonatkozásai.

Ezt a kérdést — bár igen röviden — Laziczius is érinti. Véleménye a következő: „... a nyelvjáráskutatás nem a nyelvészet problémaköréből sarjadt ki. A nyelvjárással való foglalatosságnak már gazdag múltja volt akkor, amikor a nyelvészet tudomást vett erről a nagyfontosságú stúdiumról. A nyelvjárásban első művelői sem nyelvészek voltak, és a cél sem volt nyelvészeti, amelynek érdekében az első kezdeményező lépések történtek.”<sup>1</sup>

Ez a nézet mai ismereteink alapján — szerintem — jelentős módosításra szorul hazai vonatkozásban különösen, de nemzetközi viszonylatban is.

Az kétségtelen, hogy a nyelvjárással mint a nyelv földrajzi tagolódásából adódó, viszonylag önálló nyelvi rendszereknek a korabeli nyelvtudományi módszerekkel való részletes vizsgálata, az egyes nyelvjárással vagy a nyelvjárással összességének olyan jellegű leírása, rendszerezése, mint a nyelvjárással fölött alakuló nyelvátalakításnak — aránylag későn, csak a XIX. században kezd jelentkezni nemcsak nálunk, hanem külföldön is. S egyik legelső ilyen jellegű műnek J. A. Schmeller „Die Mundarten Bayerns grammatisch dargestellt” (München, 1821.) c. munkáját tekinthetjük, amely mű a későbbiek során igen nagy hatással volt a nyelvjáráskutatásnak a nyelvtudományon belüli önállósulására, s mintegy iskolát teremtett a nyelvjáráskutatásban. Ezt az irányzatot később az újgrammatikus iskola hatása szélesítette ki, s nálunk ez a folyamat nagyjából a Magyar Nyelvőr megindulásával, tehát az 1870-es években kezdett erőteljesebben, valóban tudományos igénnyel kibontakozni.

Az is kétségtelen, hogy a felvilágosodás kora, ezen belül is a népiesség irányzata Európa-szerte ugrásszerűen megnövelte az érdeklődést a népi életmód iránt. Ennek az érdeklődésnek a rugóiban azonban igen nagy mértékben irodalmi, néprajzi indítékúak voltak, s nem a szorosabb értelemben vett „népnyelv” volt az érdeklődés fő tárgya. Ebben az értelemben tehát — de csakis ebben — van bizonyos reális mag Laziczius állásfoglalásában.

Ennek ellenére sem volna azonban helyes, ha a nyelvjáráskutatás történetét vizsgálva, a nyelvjáráskutatásnak azt a — tudományos jelentőségét tekintve — kétségtelenül magasabb fokát, amikor a nyelvjáráskutatás a nyelvtudománynak már egy viszonylag önálló részterülete, sajátos célokkal, feladatokkal és módszerekkel, mereven elválasztanánk, sőt elszakítanánk történeti előzményeitől. Különösen nem lenne helyes ez ma, amikor már aligha vitatja bárki is, hogy nyelvünk története évszázadokra visszamenően tulajdonképpen nyelvjárással történetéből összegeződik.

Ezeket az előzményeket, a nyelvjárással, illetőleg bizonyos nyelvjárási sajátságokkal való — Laziczius szavaival élve — „foglalatosságot” pedig sorra-rendre megtaláljuk már legrégebbi nyelvtanainkban. S nyilvánvalónak tartom, hogy ezeket a nyelvtanokat a magyar nyelvtudomány legkorábbi alkotásainak kell tekintenünk, szerzőiket pedig saját koruk nyelvtudósainak — vagy azoknak is.

Első nyelvtanainknak megvolt a maguk világos nyelvi — sőt nyelvészeti — célja. Egyrészt az anyanyelvnek a kor tudományos szintjén való leírása, törvényszerűségeinek

<sup>1</sup> LAZICZIUS GYULA: A magyar nyelvjárással. Bp., 1936. 1.

rendszerzése, másrészt — legalábbis az írott nyelv síkján — egy bizonyos egység megteremtésére irányuló törekvés. Mindkét cél megvalósítása során régi nyelvtanaink szerzői szükségszerűen szembekerültek a korabeli beszélt nyelv — tehát tulajdonképpen a nyelvjáráások — számos jellegzetességével, azok sokszínűségével, egymástól való eltéréseivel. Ezekben a nyelvtanokban a korabeli nyelvjáráások sok jellegzetessége tükröződik, nemegyszer határozott tudatossággal, értékelő, helyeslő vagy elutasító megjegyzésekkel, ahogy ezt Szathmári István idézett monográfiájának több részlete is jól mutatja.

Például: Amikor Dévai Bíró Mátyás megalkotta a maga „diftongus”-írásjegyeit, amelyek különböző fonológiai szembenállást mutató fonémapárok (é : i, ó : ú, ő : ű, ö : ë, ü : i stb.) egységes írásmódját tették volna lehetővé a kiejtésbeli-olvasási különbségek megtartásával<sup>2</sup> — akkor ezt, az írott nyelv egységesítése szempontjából igen nagy jelentőségű elgondolását Dévai Bíró Mátyás a korabeli beszélt nyelvi változatok — tehát lényegében a nyelvjáráások — fonológiai jellegzetességeinek igen alapos ismeretében, nyelvi súlyuk és földrajzi elterjedtségük bizonyos fokú mérlegelésével alakíthatta csak ki. Hiszen az igen nagy számú ilyen jellegű szembenállás közül valóban a legjellegzetesebbeket, a legnagyobb hatásúakat, a viszonylag nagy területen ismerteket emelte ki.

Vagy: Sylvester János világosan leszögezi, hogy a grammatika „ars recte loquendi et scribendi”, mégpedig: „authoritate optimorum poetarum et oratorum constans” (*CorpGr.* 6.). Ez a felfogás nyilvánvalóan az ókori, ill. a humanista grammatikákra vezethető ugyan vissza,<sup>3</sup> de ennek ellenére is aligha aaptalan az a feltevés, amely szerint ez a nézet Sylvesternek olyasféle szándékát is sejteti, hogy a beszélt nyelvi — tehát lényegében nyelvjárási — sokszínűséggel szemben a „patrius sermo”-nak bizonyos általánosabb jellegű, általa helyesnek vagy helyesebbnek vélt sajátosságait mutassa be. Ezt a szándékát sejtetik az elszórtan bár, de itt-ott felbukkanó efféle megjegyzései is, mint „vt imperiti loquuntur” (*CorpGr.* 15.); „Vitiose itaque loquuntur, qui dicunt (31.); „quod etsi vulgus imperitum ad hunc loquatur modum, non continuo tamen illius erroris patrocinandum est, quin potius remedium illi quaerendum” (29.); „ne unam vocem pro alia in lingua patria vsurparent” (15.); stb. Vagyis: Sylvesternél találunk bizonyos utalásokat arra, hogy egyes nyelvi formák nem egyeztethetők össze az „ars recte loquendi et scribendi” elvével, mert azok — az ő szóhasználatával élve — a „tanulatlanok” nyelvére jellemzők; azaz: nyelvjárási jellegűek. S az ilyen jellegű megállapítások csakis a nyelvjárási jellegzetességek ismeretében, azok mérlegelése alapján születhettek meg.

Vagy: Szenczi Molnár Albert grammatikájában nagy számban találunk olyan fonológiai, ill. morfológiai-morfológiai változatokat, amelyek zömükben nyilvánvalóan nyelvjárási különbségre vezethetők vissza. Pl.: *Eskola, Iskola, Oskola* (*CorpGr.* 122.); *Hit, hüt; Perlec, pörlóc, perlóc, pörlec; kalán, kanál* (124–125.); *Gyapjuc, gyapjac* (137.); *Tetőc, tetvek* (153.); *kenyért, kenyeret* (155.); *kérméc, kérméjéc* (219.); stb. Az efféle különböző formákat Szenczi Molnár Albert sok esetben feltehetően azonos értékűnek tartja, mint-hogy „et” vagy „vel” kötőszóval kapcsolja őket egybe.<sup>4</sup> Máskor viszont az egyik formát már kiemeli. Például a „qualis est scriptura, talis est pronuntiatio” elvhez példaként ezt említi: „élő . . . non élő” (121.). Ilyennek vehetjük a „pro” formulával közölt változato-

<sup>2</sup> Vö. VÉRTES O. ANDRÁS: *MNy.* LIV. 22–32.; SZATHMÁRI ISTVÁN: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968. 147–148.

<sup>3</sup> Vö. BALÁZS JÁNOS: Sylvester János és kora. Bp., 1958. 192–196., SZATHMÁRI i. m. 92.

<sup>4</sup> Vö. SZATHMÁRI i. m. 187–188.

kat is, mint: *Szóllóc pro fšóloc, őrzóm pro őrizóm* (125–126.); stb. De állásfoglalásnak tekinthetjük talán azt a tényt is, hogy a meglehetősen nagy számban felsorolt változatok között *í-ző* formákat nem találunk nála.

Végeredményben tehát grammatikájának összeállításában Szenczi Molnár Albert is tekintettel volt a korabeli nyelvjárási jelenségekre, figyelembe vette, gyakran értékelte őket.

Geleji Katona István „*Magyar Grammatikátská*”-ja az eddig említetteknél is gazdagabb nyelvjárási vonatkozásban (különösen munkájának XXXI–XXXIII. fejezete). Az ő adatai is zömükben fonológiai jellegűek; pl.: *porontsolat : parantsolat; kinyir : kenyér; emberek : embőrök; mú : mi; ótalom : óltalom; keleb : kebel*; stb. De van közöttük morfológiai és morfológiai is; pl.: az *-ot : -at* „accusativus” (*akarotodot : akaratodot*); ill.: a *mondhatnók : mondhatnánk* típusú formák; akad közöttük mondattani vonatkozású, sőt lexikális jellegű is, mint a *ritka : gyír* (vö. *CorpGr.* 321–322.).

A különböző változatokat gyakran ő is tudomásul veszi, efféle formulákkal: „Ki így fšoll . . . fki így”; vagy: „Némellyek így fšollnak . . .”; stb. Nagyon sokszor azonban a „pro” formula nála is határozottabban értékelő állásfoglalásra utal. S e tekintetben igen lényegesnek tartom Szathmárinak azt a megfigyelését,<sup>5</sup> hogy ezekben az esetekben Geleji Katona István szinte kivétel nélkül azokat a változatokat minősíti helyesebbnek, amelyek később az irodalmi nyelvben általánossá váltak. Amiből viszont az is következik, hogy Geleji Katona István grammatikájából – legalábbis közvetve – bizonyos következtetéseket vonhatunk le számos nyelvjárási jelenségnek a korabeli nyelv egészében betöltött szerepét, súlyát illetően.

Elgondolkoztató Geleji Katona Istvánnak a korabeli beszélt nyelvre vonatkozó egy-két olyan megjegyzése is, amelyek nyilván a korabeli nyelvjárásokra értendők elsősorban. Egyik helyen ezt olvashatjuk: „A fšollásban-is fok rut illetlenfégek vagynak . . .”; s ennek okát abban látja, hogy: „. . . kiki a’ mint tsetsemő korában fšollni tanult, őreg-korában-is úgy fšoll; melly miatt ez az ékes, és bőlts nyelv igen meg-otrombúlt, és elpara fštúlt” (*CorpGr.* 294.); és máshol is elítéli azt a módot, ahogy „a’ kőzfég fšokott gorombájul fšollani” (316.).

A nyelvjáráskutatás történetének vizsgálata szempontjából fontosnak tartom megemlíteni azt is, hogy Geleji Katona Istvánnál megjelenik már a nyelvjáráskutatásnak egy fontos vonása, a földrajzi nézőpont. „A különböző tartománybéliek”-re vonatkozó általános földrajzi utalások mellett találkozunk nála egy-két konkrétabb területi hivatkozással is, elsősorban a székelyekre (*CorpGr.* 320, 321.), ill. a „szászos emberek”-re vonatkozóan (321.).

Vagyis: Geleji Katona István grammatikája is számos nyelvjárási adalékot szolgáltat; megjegyzéseivel nemegyszer hasznosan segíti bizonyos nyelvjárási jelenségeknek korabeli értékelését. S lényegében a felvázoltakhoz hasonló kép rajzolódik ki a többi XVII. századi nyelvtanból is.

Az eddig elmondottak – úgy gondolom – eléggé meggyőzően mutatják, hogy korai nyelvtanaink szerzői, tehát legkorábbi nyelvtudósaink, jól ismerték a korabeli nyelvjárások számos jellegzetességét, s nyelvtanaik megalkotásakor figyelemmel is voltak rájuk. Ezeknek a nyelvtanoknak a szerzői egyik fő feladatuknak tekintették az írott nyelv

<sup>5</sup>Uo. 254–255.



normáinak kialakítását. S ahogy Szathmári írja: „nagymértékben hozzájárultak a korább-ról áthagyományozódott normák megerősödéséhez, az új normák kiválasztásához és elterjesztéséhez”,<sup>6</sup> vagyis elősegítették az irodalmi nyelvi és a nyelvjárási jelenségek elhatárolódását. E törekvéseik során azonban szükségszerűen foglalkozniuk kellett koruk nyelvjárásainak sok, egymásnak éppen az alakuló vagy alakítani szándékozott norma szempontjából ellentmondásos sajátosságával.

Így ezekből a nyelvtanokból a korabeli nyelvjárások számos jellegzetessége kielemezhető; nem egy esetben kapunk bizonyos állásfoglalást a nyelvjárási jelenség és a korabeli nyelvi norma viszonyáról. Kétségtelen azonban az is, hogy részletesebb áttekintést ezek a nyelvtanok nem adnak sem egy-egy nyelvjárásról, sem nyelvjárásaink összességéről, sem pedig a nyelvjárások egyik alapvető fontosságú jellegzetességéről: földrajzi tagolódásukról. Vagyis: ezek a nyelvtanok semmiképpen sem tekinthetők a mai értelemben vett nyelvjárastani munkáknak.

Azt azonban kétségtelennek tartom, hogy legkorábbi grammatikusaink munkásságának szerves része – mégpedig szükségszerűen szerves része – volt a nyelvjárási jelenségekkel való foglalkozás, és ilyen jellegű tevékenységüket joggal tekinthetjük az azóta már a nyelvtudomány viszonylag önálló ágazatává vált magyar nyelvjárastan szerves történeti előzményének.

2. A második kérdést, amellyel foglalkozni kívánok, így fogalmaznám meg: az Akadémia szerepe a nyelvjárás kutatásban az első nyelvtudományi folyóiratok megjelenéséig.

Ahogy ez általánosan ismert, s már én is utaltam rá, a népiesség irányzata Európaszerte felkelti az érdeklődést a népi életmód, a népi hagyományok, különösen pedig a népköltészet iránt. Nálunk ez az irányzat különös jelentőséget – s nem utolsósorban erősebben nyelvi aspektust – kapott a nyelvújítás révén. A nyelvújításnak ugyanis egyik fő forrása és mércéje éppen a nép nyelve volt. A nyelvújítás hívei és ellenzői egyaránt szívesen hivatkoztak erre a „normá”-ra.

A magyar nyelvjárás kutatás történetét összegezõ munkák szerény terjedelmükhöz képest viszonylag részletesen foglalkoznak e kor nyelvjárás kutatásának legjellemzőbb ágazatával, a nyelvújító törekvésekhez legszorosabban kapcsolódó szókincsgyűjtéssel, a korabeli tudományos szótárak ilyen jellegű vonatkozásaival. A nyelvjárási szóanyag gyűjtésének szorgalmazásában az Akadémiának is nagy szerepe volt. Az 1834. évi őszi nagygyűlés határozatot is hozott az addig összegyűjtött tájszóanyag kiadására, többek között azzal a megokolással, hogy bizonyos „nem a magyar nyelv törvényei szerint alkotott” műszavak helyett a tájszavak közül lehet a jobbakat a „köz folyamába” vinni.<sup>7</sup> S ennek a határozatnak lett az eredménye az 1838-ban megjelent *Tájszótár*.

Foglalkoznak ezek az összevezések a korabeli nyelvjárásleíró kezdeményezésekkel, amelyek leginkább a Tudományos Gyűjteményben jelentkeznek, illetőleg azokkal a különböző indítékú, pl. a Marczibányi-díjra készített munkákkal, amelyek már a nyelvjárások általánosabb problémáit, bizonyos elméleti jellegű kérdéseit is feszegetik, s ame-

<sup>6</sup> Uo. 435.

<sup>7</sup> Vö. PACH ZSIGMOND PÁL (főszerk.): A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 1825–1975. Bp., 1975. 53. A hivatkozott rész szerzője KOSÁRY DOMOKOS.

lyekben már a földrajzi tagolódás egyes kérdései is érdemi helyet kapnak.<sup>8</sup> Éppen ezért ezekkel az egyébként alapvetően fontos kérdésekkel én most nem foglalkozom.

Nem térnek ki azonban ezek a munkák több olyan törekvésre, elképzelésre, vagy legalábbis nem foglalkoznak velük érdemben, amelyek szintén az Akadémia keretein belül alakultak ki, s amelyek – függetlenül attól, hogy a maguk korában megvalósultak-e vagy sem – éppen tudománytörténeti szempontból különösen jelentősek. Ezekről részletesebb – bár még mindig eléggé vázlatos – áttekintést csak a legutóbbi időkben kaptunk, elsősorban Király Péter kutatásai alapján.<sup>9</sup>

Az Akadémia tudósai közül többen nagyon világosan látták a nyelvjárások helyzetét, szerepét saját koruk társadalmában, a nyelvjárások szoros összefüggését a társadalom szociális-gazdasági-kulturális állapotával. Ezt szépen mutatja Toldy Ferenc 1844. évi titkári jelentése, amelyben többek között ezt olvashatjuk a nyelvjáráskutatással kapcsolatban: a Magyar Tudós Társaság „e’ tárgyat most már annál előbbnek tartja, mert a’ tapasztalás’ bizonyossága szerint az irodalom és általa különösen az egyházi szószerk’ s a’ népnevelés’ útján mindinkább a’ néphez is beható könyvnyelv’ terjedésével, a’ nép nyelve, melly annyi kincseit őrzötte meg az eredeti magyarságnak, napról-napra veszt sajátosságából, úgy hogy, mint másutt, nálunk is e’ régi typosok mind inkább eltörliődnek. E’ végre az eddig összehordott anyagok’ nyomán készitendő részletes utasítás mellett mind a’ tagok fel fognak szólíttatni, mind a’ nem tagok kikéretni az e’ részben létező sajátosságok’ följegyzése’ s közlése végett: mely közleményekből egy magyar nyelvjárastan fog szerkeszteni”.<sup>10</sup>

A nyelvjárásoknak a nemzeti nyelv egészében betöltött szerepét, a nyelvjárásoknak az őket beszélő társadalmi rétegek szociális-gazdasági-kulturális helyzetével való szoros összefüggését – a lényegyet tekintve – ma is aligha tudnók pontosabban megfogalmazni; függetlenül attól, hogy a nyelvjárások háttérbe szorulása az azóta eltelt ötnegyed évszázad alatt mégsem volt olyan ütemű és méretű, és főleg annyira lineáris jellegű, mint ahogy azt Toldy Ferenc – egyébként egyáltalán nem megalapozatlanul – annak idején vélte.

A legfontosabb tennivalók között jelöli meg Toldy Ferenc 1844-ben „egy a’ külön nyelvjárásokat mutató nyelvbrosz”-nak az elkészítését.<sup>11</sup> (Csak mellékesen említem meg, hogy „a külön nyelvjárásokat mutató nyelvbrosz”-on természetesen nem valamiféle, a mai értelemben vett „nyelvatlaszt” kell értenünk, hanem a magyar nyelvjárások területi tagolódását bemutató térképet.) Ezt az óhajt egy negyedszázad múlva, 1866-ban, még világosabban fogalmazta meg Mátyás Flórián, amikor azt javasolta, hogy „a’ két hon térképén a’ mai magyar nyelv ágai tájszóлами vidékekre osztva, állíttassanak szem elé”.<sup>12</sup> Egy ilyen térképnek az elkészítése természetesen igen alapos és részletes, az egész magyar

<sup>8</sup> Vö. LAZICZIUS i. m. 11–16., SZÜCS JÓZSEF: A népnelyvi kutatás története. Bp., 1936. 8–37., BÁRCZI GÉZA: A magyar nyelvatlaszkutatás története. In: DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU (szerk.): A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Bp., 1975. 14–16., BENKŐ LORÁND: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960. 260–269.

<sup>9</sup> Vö. KIRÁLY PÉTER: *NytdÉrt.* 65. sz. 7–20.

<sup>10</sup> *AkadÉrt.* VII, 61–62. Vö. CSÚRY BÁLINT: A népnelyvi bűvárlat módszere. Bp., 1936. 5.

<sup>11</sup> KIRÁLY i. m. 19.

<sup>12</sup> Uo.

nyelvterületet behálózó, tervszerű tudományos kutatást kíván meg, s összeállításának előfeltétele a részletes „magyar nyelvjárásán” elkészítése.

Az elmondottak — úgy gondolom — eléggé meggyőzően mutatják, hogy az 1840-es évek Akadémiájának tudósai jól ismerték koruk magyar nyelvjárásainak helyzetét, társadalmi szerepét. Jól látták azt is, hogy ha pl. a magyar nyelvjárásán elkészül, ez a mű a nyelvtani, nyelvtörténeti és szótári munkálatoknak is alapvető forrása lesz, s az Akadémiának is nagy dicsőségére fog szolgálni.<sup>13</sup> Az említett javaslatok, elképzelések csak jóval később valósultak meg, tulajdonképpen csak Balassa Józsefnek 1891-ben megjelent, *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése* c. munkájával. Ez a kétségtelenül sajnálatos késés azonban mit sem változtat azon, hogy az Akadémia már az 1840-es években helyesen ismerte fel és jelölte meg ez e téren elvégzendő feladatokat, helyesen látta meg e feladatok tudományos jelentőségét, s ez nem kis mértékben segítette a hazai magyar dialektológia kialakulását, megerősödését is.

S ezek a tények nem csupán a magyar nyelvjáráskutatás történetének fontos mozzanatai, hanem el nem hanyagolható adalékai az Akadémia tudományszervező, tudománypolitikai tevékenységének, szerepének is.

3. Harmadikként a mai modern magyar dialektológia kialakulásának néhány kérdését kívánom érinteni.

A szakmai közvéleményben a mai modern magyar dialektológia alapjainak lerakása eléggé erősen Csűry Bálint nevéhez fűződik. Szerintem azonban helyesebb, ha az 1945 után kibontakozó és egy negyedszázad alatt igen jelentős eredményeket felmutató magyar dialektológiát Csűry Bálint és Laziczius Gyula koncepciója szintézisének tekintjük, tehát az alapokat kettőjük munkásságában együtt keressük. Helyesnek látom ezt annak ellene, hogy Csűry és Laziczius szerepe e tekintetben teljesen más jellegű és nem azonos arányú; s hogy ez a szintézis tőlük teljesen függetlenül és csak viszonylag későn jött létre. Csűry és Laziczius ugyanis, bár kortársak voltak, a nyelvjárásokkal kapcsolatos munkásságukban egyáltalán nem hatottak egymásra.

A) Az 1910-es évek elejétől az 1930-as évek elejéig terjedő két évtized a magyar nyelvjáráskutatásnak egyik legsivárabb korszaka. Új lendületet, új szint Csűry Bálint vitt a nyelvjáráskutatásba. A szorosabban vett elmélet terén nem tört ugyan új utakat, illetőleg csak két területen, a nyelvjárás szókincs szótározásában, valamint a hanglejtéskutatásban alkotott elméleti-módszertani vonatkozásban is újnak tekinthető. Gyakorlati munkájában azonban a szakterületnek lényegében már korábban is művelt formáit korszerűbb módszerekkel, szervezettebb keretek megteremtésével az előzőknél sokkalta magasabb szintű — úgy hiszem, nyugodtan kimondhatjuk — minőségileg új tartalommal tudta megtölteni.

Csűry a nyelvjáráskutatást nem tekinti valami öncélú tevékenységnek, hanem — éppen ellenkezőleg — nagyon is összetett feladatnak látja, s a munkát úgy kívánja megszervezni, hogy annak eredményei a nyelvtudomány minél több ágazata, sőt a rokon tudományok, főképp a néprajz és a településtörténet számára is minél használhatóbbak legyenek.<sup>14</sup>

Jól látja Csűry a korabeli magyar dialektológia erősen provinciális voltát, a nemzetközi színvonaltól való erős elmaradását tematikájában, módszertani téren s a munka

<sup>13</sup> Vö. *AkadÉrt.* IV. (1843) 3–11., Vö. még CSŰRY i. h., KIRÁLY i. m. 19.

<sup>14</sup> Vö. CSŰRY i. m. 10–16.

intenzitásában egyaránt.<sup>15</sup> Felismeri a nyelvjáráskutatásban a szervezethez, a tervszerűség, a megfelelő irányítás, a világosan kimunkált módszertani elképzelések fontosságát.<sup>16</sup>

Mindezek ellenére sem mentes azonban Csűry és iskolája néhány olyan negatív vonástól, amelyek a korabeli magyar nyelvtudomány egészét jellemezték. S ezek közül egyik-másik a nyelvjáráskutatásban sajátos következményekkel járt.

Így Csűry és iskolája sem ismerték fel a beszélt nyelv dinamizmusát, belső mozgását – vagy legalábbis nem vettek tudomást róla. Ez a szemléletmód az erősen sematikus feljegyzésmódban tükröződött elsősorban. Ezzel viszont az összegyűlt, igen tekintélyes nyelvjárási anyagot egyik nagyon fontos, nyelvi-nyelvjárástani szempontból talán legizgalmasabb sajátosságától fosztották meg, ill. ezt a sajátosságát torzították el. S ezzel alaposan megnehezítették, sőt nemegyszer lehetetlenné tették pl. a reális hangtani tanulságok leszűrését, ill. az összehasonlító jellegű nyelvjárási vizsgálatokat, amelyek pedig éppen ma – már bizonyos diakron jelleggel – nagyon értékesek és tanulságosak lehetnének. Ha Csűrynek és iskolájának munkássága mentes lenne ettől a negatívumtól, sokkal biztosabban mozoghatnánk a nyelvjárásokban – elsősorban fonetikai-fonológiai téren – azóta végbement és az utóbbi évtizedekben felerősödött mozgásnak-változásnak, e mozgás-változás intenzitásának a felmérésében. Az igazság ugyanis az, hogy e folyamatok helyes megítélését Csűrynek és iskolájának a munkássága, a tőlük ránk maradt – sok más szempontból igen értékes – anyag inkább nehezíti, mintsem könnyíti.<sup>17</sup> Valószínű, hogy ennek a sematizmusnak az elméleti alapjait a korabeli magyar nyelvtudományban még erősen érvényesülő felfogásra, az újgrammatikus iskolának a hangtörvények kivételnélküliségét valló nézetére kell visszavezetnünk – bár Csűry elméleti-módszertani jellegű írásaiban olyan közvetlen adalékot, amely ezt a feltevésemet bizonyítaná, nem találtam.

Csűry és tanítványai lényegében nem voltak tisztában a nyelv rendszer voltával; azzal, hogy egy-egy nyelvjárás a nemzeti nyelv egészén belül egy viszonylag önálló nyelvi részrendszer. Illetőleg, ha felismerték, ebből nem vonták le a szükséges módszertani következtetéseket. Bizonyára ezzel is összefügg az a szinkronia és diakronia viszonyának értelmezésében mutatkozó zavar, ami a különböző feldolgozásokban nemegyszer tükröződik. Csűry és iskolája a nyelvjárások egyes jelenségeit általában igen gazdag anyagon vizsgálták ugyan – s ez jelentős érdemük –, de nagyon gyakran csak önmagukban, elszigetelten, természetes összefüggéseikből nemegyszer kiszakítva, vagy éppen ellenkezőleg: nem természetes összefüggésekbe kényszerítve be őket. (Meggyőzően elemzi ezt a kérdést Sulán Béla pl. a Csűry-iskolának az *i*-zéssel foglalkozó tanulmányain;<sup>18</sup> de utal erre a problémára Deme is<sup>19</sup> s célzok rá magam is.<sup>20</sup> Úgy gondolom azonban, mindenképpen méltányos megjegyezni azt is, hogy ebben is a korabeli hazai nyelvtudomány egészének a szemléletmódja tükröződik; s nem a Csűry-iskola valami sajátos

<sup>15</sup> Vö. *Magyar Népryelv* I, 4.

<sup>16</sup> Vö. *A népryelvi bűvárlat* . . . 9.

<sup>17</sup> A sematikus feljegyzésmódnak pl. a kettőshangzókra vonatkozó tanulságait részletesen elemzi DEME LÁSZLÓ: *A magyar nyelvjárások kérdése. (Nyelvtudományi Értekezések 3.)* Bp., 1953. 62.; vö. még IMRE SAMU: *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Bp., 1971. 14–18.

<sup>18</sup> *Magyar Nyelvjárások* I, 9.

<sup>19</sup> I. m. 26–28.

<sup>20</sup> I. m. 23–26.

hibájáról, szemléletmódjáról van szó. (Csak közbevetőleg jegyzem meg: kétségtelen ugyan, hogy Csűry sürgeti a nyelvjárások „rendszeres” vizsgálatát,<sup>21</sup> ez azonban nem azonos a nyelvnek rendszerként való szemléletével.)

De vet fel bizonyos problémákat Csűrynek egy-két egyéb, elméleti vonatkozású nézete is. A nyelvjáráskutatás fontosságát, annak komplex voltát egyfajta, meglehetősen ködös, nyilván Wundtra<sup>22</sup> visszavezethető néplélektani megokolással kívánja támogatni. Erről így ír: „Ha igaz az, hogy egy nép lelkének leghűbb kifejezője az illető nép nyelve, akkor ép oly igaz az is, hogy ehhez a néplélekhez a nép nyelvén keresztül lehet a legkövetlenebbül hozzáférni.”<sup>23</sup>

Erősen vitatható a nyelvjárásoknak mint beszélt nyelvi változatoknak a jellegéről, a köznyelvhez való viszonyáról vallott nézete is, amiről ezt olvashatjuk: „A köznyelvnél nyelvtudományi szempontból sokkal tanulságosabb a magyar népnyelv. Minden köznyelvben van valami mesterkétség szemben a népnyelvvel, mely az ajkakon éli a nyelv igazi, természetes életét.”<sup>24</sup>

A most elmondottakat megelőzően felsoroltam Csűry koncepciójának számos pozitív, egyértelműen előremutató vonását. Kétségtelen ugyan, hogy ezek a felismerések önmagukban és külön-külön nem \*kinthetők újak a nyelvtudományban – még csak hazai viszonylatban sem. Hiszen akár csak a nyelvjáráskutatással kapcsolatban is hangzottak már el ilyen jellegű vagy ehhez hasonló nézetek jóval korábban; pl. Erdélyi Lajos<sup>25</sup> vagy Gombocz Zoltán<sup>26</sup> részéről, sőt a magyar nyelvtudomány történetének még távolabbi idejéből is idézhetnénk hasonlókat.

Csűry Bálintnak azonban éppen az a nagy tudománytörténeti érdeme, hogy nem maradt meg a felismerés fokán, hanem személyes példamutatással, célratörő, tervszerű munkával, a hivatalos állami szervek közömbössége ellenére, mindössze néhány év alatt céljaiban, tartalmában és módszerében megújította és felvirágoztatta a magyar nyelvjáráskutatást. Igen rövid idő alatt számottevő tanítványi gárdát nevelt ki. A debreceni egyetemet egészen rövid időn belül a magyar nyelvjáráskutatás tekintélyes központjává tette, amely a maga munkásságával megtermékenyítette a többi kutatóhelyen folyó nyelvjárástani munkálatokat is. Az 1940-es évek végén, már teljesen megváltozott körülmények között meginduló rendszeres, széles perspektívájú nyelvjáráskutató munkához – elsősorban a munka szaktudományi-gyakorlati vonatkozásában – Csűry Bálint teremtette meg a szilárd kiindulási alapot.

Aligha volna azonban helyes, ha Csűry Bálint törekvéseit, e törekvések viszonylag gyors és eredményes megvalósulását kizárólag a magyar nyelvjáráskutatás vagy akárcsak a magyar nyelvtudomány belső ügyének tekintenénk, esetleg csupán Csűry Bálint személyes érdemként könyvelnénk el. Nyilvánvalónak tartom, hogy a helyes magyarizációt, a valóságos okokat csak akkor tudjuk megtalálni, ha ezt a kérdést is szélesebb társadalmi összefüggésekben vizsgáljuk. Szerintem ezt a kérdéskört nem lehet elválasztani az 1930-as években megerősödő falukutató mozgalomtól, és azoktól a törekvésektől, amelyeket pl.

<sup>21</sup> I. m. 9.

<sup>22</sup> Vö. *Völkerpsychologie* I, 24–28.

<sup>23</sup> CSÜRY i. m. 13.

<sup>24</sup> Uo.; vö. *IMRE* i. m. 10–19.

<sup>25</sup> Vö. *Nyelvészeti Füzetek* XIII. 9.

<sup>26</sup> Vö. *Magyar Nyelv* V. 47.



az etnográfiaiban ebben az időben elsősorban Györffy István (akihez Csüryt szoros baráti szálak is fűzték), ill. Erdei Ferenc neve fémjelez. Mindezek részletesebb elemzésével azonban egyelőre még adós a magyar tudománytörténet.

B) Laziczius Gyula az általános nyelvészet felől érkezett el a magyar nyelvjárásokhoz. A prágai iskola fonológiai elveit – amelyeknek kialakításában neki magának is jelentős szerepe volt – alkalmazta magyar nyelvjárási anyagon, a nyelvjárások felosztásában. Lazicziusnak azt a nézetét, amely szerint a nyelvjárásoknak hangtani alapon történő felosztása-tipizálása esetén az elsődleges kiindulási alap a fonémaállomány, Deme László *A magyar nyelvjárások néhány kérdése* c. munkájában<sup>27</sup> megkérdőjelezte. Számomra azonban a magyar nyelvjárások atlaszának viszonylag gazdag anyaga alapján végzett kutatásaim-kísérletezésem során kétségtelenné vált Laziczius nézetének helytálló volta. Szerintem is – Laziczius nézeteivel teljes összhangban – a magyar nyelvjárásoknak hangtani alapon történő tipizálása esetén az egyetlen reális kiindulási alap csakis a fonémarendszer, az ebben mutatkozó mennyiségi és minőségi eltérés lehet. Azaz nem tartozhat egyazon nyelvjárástípusba két olyan helyi nyelvjárás, amelynek fonémarendszere nem azonos.

Abban azonban szerintem is igaza van Demének, hogy már a nyelvjárások tipizálásában is, de még inkább az egyes típusok jellemzésében a fonémarendszer mellett az egyes fonémák megterhelésének, ill. a fonémarealizációknak nagyobb szerepet kell kapniuk, mint ahogy azt Laziczius gondolta és tette. S éppen ezért az előbb említett alapelvet ki kell egészíteni egy másik elvvel, amely szerint: ha két helyi nyelvjárás fonémarendszere azonos, nem kell szükségszerűen egyazon nyelvjárástípusba tartozniuk.<sup>28</sup> Ez a kiegészítés azonban Laziczius idézett elgondolásának jelentőségét érdemben nem csökkenti.

Véleményem szerint tehát Laziczius a magyar dialektológiában mindig kiemelkedő szerepet játszó hangtani kutatásokat, a nyelvjárások erre épülő tipizálását elméleti szempontból is új, korszerű, reális alapokra kívánta helyezni. Konceptiójának elméleti magja fél évszázad távlatában is lényegében helytálló. Laziczius ilyen jellegű munkássága a magyar nyelvjárások hangtani kutatásában új korszak kezdete; ilyen irányú tevékenysége tehát tudománytörténeti szempontból is alapvető fontosságú.

Igen súlyos ellentmondás feszül azonban Laziczius – e l m é l e t i szempontból – helyes konceptiója és e konceptió nyelvjárási anyagon történt alkalmazásának g y a k o r l a t i eredményei között. Ezek az eredmények ugyanis zömükben elfogadhatatlannak – nem csupán mai ismereteink alapján, hanem a korabeli nyelvjárásban eredményeinek tükrében is.

Laziczius Gyula nem volt dialektológus. Így közvetlen dialektológiai ismeret tapasztalatai nem voltak. Ezért különösen óvatosan kellett volna eljárnia egy új elmélet alkalmazása során a magyar dialektológia addigi eredményeinek értékelésében, azok elvetésében vagy elfogadásában – különösen a fonológiai szempontból releváns kérdések esetében. Laziczius azonban nem mindig tette ezt. Pl. nagy határozottsággal és tetszetősnek látszó, de teljesen téves érveléssel<sup>29</sup> elutasítja Balassának<sup>30</sup> és másoknak azt a teljesen egyértelmű és kétségtelenül helyes megállapítását, hogy az őrségi nyelvjárás az ú,

<sup>27</sup> Vö. 21.

<sup>28</sup> JMRE i. m. 86–87.

<sup>29</sup> Bevezetés a fonológiába. Bp., 1932. 41.

<sup>30</sup> Vö. I. m. 34.

*ű, í* fonémát nem ismeri. (Lazicius ez esetben azzal érvel, hogy Balassa megállapítása csak a köznyelvben is *ú, ű, í*-t tartalmazó morféimákra érvényes, de az *i-ző*, ill. a köznyelvi *ó, ő*-vel szemben *ú, ű*-ben realizálódó morféimák révén – *szíp, lú, kű* stb. – az őrségi nyelvjárásban is él az *ú, ű, í* fonéma. A korabeli szakirodalomból, szövegekből azonban egyértelműen kiderül – amit újabban még a nyelvatlasz is megerősített – hogy ezek a jelenségek az őrségi nyelvjárásban teljesen ismeretlenek, s Lazicius más területekre, pl. az északnyugat-dunántúli nyelvjárásra kétségtelenül jellemző sajátosságokat vetítette rá önkényesen és tévesen az őrségi nyelvjárásra.)

Már ez a tévedés önmagában is alapvetően eltorzította Laziciusnak a hosszú magánhangzókról felállított rendszereit. (De nem is ez volt az egyetlen ilyen jellegű tévedése.) S nagy a valószínűsége annak, hogy éppen az ilyenfajta helytelen állásfoglalások alapján kirajzolódó hangrendszereséma készítette őt a maga kombinációs elméletének a felállítására, amely ugyancsak nagyon tetszetősnek és logikusnak látszik, de gyakorlatilag szintén elfogadhatatlan, sőt elméletileg is teljesen valószínűtlen.

Emellett Lazicius nemegyszer következtelen is a maga koncepciójának gyakorlati alkalmazásában. Ezt legjobban talán az az eljárása tükrözi, hogy bár a nyelvjárások osztályozását a fonémarendszerre építi, csak a magánhangzók fonémarendszerét veszi figyelembe. Ez elvileg akkor sem helyeselhető, ha a mássalhangzók rendszerében viszonylag valóban kevesebb a fonológiai szempontból releváns eltérés, mint a magánhangzókéban.

Néhány kisebb jelentőségű, de önmagában nem elhanyagolható részletkérdésben is vitatható Lazicius gyakorlati állásfoglalása – éppen saját fonológiai elmélete alapján. Ilyen pl. a zárt *ē* fonéma voltának megítélése az *ő-ző* nyelvjárásokban,<sup>31</sup> de ilyen – szerintem – a polifonémikus *ā, ē* fonológiai megítélése is.<sup>32</sup>

Így azután a Lazicius megrajzolta „három-”, ill. „négyyszögű” magánhangzó-fonéma-részrendszerek elméleti szempontból jelentős konstrukciók ugyan, de a korabeli nyelvjárásai valóságot eltorzítva tükrözik, s így nincs kellő tudományos realitásuk, kellő tudományos értékük. Következésképpen az ezeknek a részrendszereknek a kombinációi alapján megrajzolt nyelvjárástípusok sem adhatnak a korabeli nyelvjárásokról elfogadható képet.

S teljesen következtelen Lazicius abban, hogy bár – lényegében helyesen – fölismeri Balassa nyelvjárásai osztályozásának legnagyobb gyengéjét, azt ti., hogy ennek az osztályozásnak nincs elvi szempontból világosan és elfogadhatóan körvonalazott alapja,<sup>33</sup> ennek ellenére a maga fonológiai alapon kialakított hangrendszer-típusait a Balassa megrajzolta területekre igyekszik ráhelyezni. S ennek eredménye természetesen számos esetben szintén elfogadhatatlan.

C) Csúry Bálint munkásságáról szólva lényegében arra az eredményre jutottunk, hogy Csúry koncepciója gyakorlati szempontból helyes volt, bár e koncepció elméleti vonatkozásai nemegyszer vitathatók.

Lazicius esetében pontosan fordított a helyzet: a helyes elméleti kiindulás ellenére a gyakorlati eredmények zömükben helytelenek, elfogadhatatlanok. Ez azért is sajnálatos,

<sup>31</sup> DEME i. m. 86.

<sup>32</sup> IMRE i. m. 52.

<sup>33</sup> LAZICZIUS: Bevezetés . . . 54–55.

mert a korabeli hazai nyelvtudomány Laziczius dialektológiai munkásságát – lényegében érthető módon – elsősorban a gyakorlati eredmények alapján ítélte meg. Az viszont már nem kizárólag Laziczius hibája, hogy ezekkel a jogosan elvetett eredményekkel együtt elvetették az elméletileg helyes kiindulási alapot is. Így azután a fonológia szempontjainak alkalmazása a magyar dialektológiában mintegy két évtizedet késett.

Csűry és Laziczius koncepciójának szintézise ugyanis csak a felszabadulás után, lényegében a magyar nyelvatlasz-munkálatok előkészítése során alakult ki. A szintézis azonban ez esetben sem egyszerűen a két koncepció összeegyeztetését jelentette, hanem azoknak korszerűbb, magasabb szinten való megvalósulását. Ennek részletesebb kifejtésére azonban most nem térek ki.

4. Egészen röviden szólni szeretnék viszont a ma dialektológiájának néhány kérdéséről. Ennek ugyanis szintén van bizonyos tudománytörténeti vonatkozása.

A magyar nyelvatlasz elkészültével a magyar nyelvjáráskutatásnak egy igen jelentős korszaka lezárult. Nem azért, mintha a nyelvatlasz a magyar nyelvjárásoknak minden kérdését, akár csak az atlaszmódszerrel tisztázhatókat is, megoldotta volna. Ez még a legjobban feldolgozott fonológiai-fonetikai részterületre sem mondható el. Ennek ellenére ma – szerintem – mégis korszakváltásról kell beszélnünk. Ennek okát a következőkben látom. Az utóbbi negyedszázadban végbement gazdasági-társadalmi-kulturális változások következtében alapvetően megváltozott a falu élete, tehát azé a társadalmi rétegé, amely a nyelvjárásokat elsősorban beszéli. Ezzel szoros összefüggésben jelentősen megváltozott a nyelvjárások társadalmi funkciója, jellege is. Mégpedig nem csupán a nemzeti nyelv egészén belül, hanem egy-egy falu, kisebb város társadalmán belül is.

Néhány évtizeddel ezelőtt egy-egy falu nyelvét és nyelvjárását talán még joggal lehetett lényegében azonosnak tekinteni, ma azonban már semmiképpen sem. A falu nyelvhasználata az utóbbi évtizedekben alapvető változásokon ment át. E változás üteme napjainkban egyre gyorsul, s így a falu nyelvhasználata is erősen rétegződik: s a hagyományos nyelvjárások viszonylagos megmaradásának, a köznyelv aránylag erős hatásának, sőt lényegében átvételének, ill. e két, egymással ellentétes jellegzetesség sajátos ötvöződésének igen színes, végtelenül érdekes képét mutatja. S ebben a nyelvjárás már csak az egyik szín, még akkor is, ha ma még nagyon sok esetben – korabeli, műveltségbeli tényezőktől eléggé erősen függően – talán meghatározó jellegű.

Erre a megváltozott nyelvi anyagra vonatkozó vizsgálatokat azonban nem lehet kizárólag a régi módszerekkel folytatni, még azokkal sem, amelyek az atlaszmunkálatok során kiállták a gyakorlat próbáját. Ezekben a vizsgálatokban egyrészt nagyobb súllyal kell érvényesülniük a társadalmi szempontoknak, a modern szociológia szempontjainak. Vagyis: az eddigi nyelvjárási gyűjtésekben szokásosnál mélyebben és árnyaltabban kell keresni, ill. elemezni azoknak a körülményeknek a nyelvi vetületeit, amely körülmények az adatközlők műveltségével, foglalkozásával, családi és munkahelyi környezetével, korával függenek össze. Úgy hiszem, felülvizsgálatra szorul a régebbi tematika is, és az eddig hagyományosan vizsgált részterületek – fonetika, fonológia, morfológia, lexika – mellett a tágabb értelemben vett kommunikáció szempontjainak is megfelelő helyet kell kapniuk, tehát a mondataalkotásnak, sőt ezen túlmenően magának a beszédnek, s ezen belül is a beszéd olyan tényezőinek, mint a hanglegjtés, a hangsúlyozás stb. Mindez viszont módszertani téren is, elméleti vonatkozásban is új vonásokkal kell, hogy gazdagítsa a dialektológiai kutatásokat – ami természetesen bizonyos időt kíván. Az első lépések már megtörténtek

– tudatosan több irányban is –, és remélhető, hogy a kezdeti eredmények nem is váratnak magukra sokáig.

IV. Az elmondottak alapján – úgy vélem – megrajzolhatók a magyar nyelvjárás-kutatás főbb korszakai is. Ez a kép – érthető okokból – sok azonos vonást mutat a magyar nyelv történetének ma leginkább elfogadott korszakolásával.

1. Az első korszak az előzmények kora. Ez első nyelvtanainktól a nyelvújítás korának kezdetéig, tehát kb. a XVIII. sz. utolsó évtizedeiig terjedő időszakra tehető. Nyelvjárási kutatómunkáról ebben az időszakban még a legtágabb értelemben sem beszélhetünk ugyan, de a nyelvjárási jellegű – elsősorban hangtani és alaktani – sajátosságokkal való foglalkozás szerves része a kor nyelvtudományán végigvonuló célnak, az irodalmi nyelvi norma kialakítását és megszilárdítását, az irodalmi nyelv megteremtését szolgáló törekvéseknek. Az így felhalmozódott nyelvi adatok ma is értékes és jól felhasználható adalékai a nyelvjárás-kutatás egy sajátos ágának, a történeti nyelvjárás-kutatásnak.

Ennek az időszaknak a végére már viszonylag megszilárdul a nyelv függőleges tagolódásának folyamata, s így a nyelvtudomány számára is egyre inkább elkerülhetlenné válik a nyelvjárásoknak mint az irodalmi nyelvtől és köznyelvtől eltérő, azokkal bizonyos szempontokból szembenálló nyelvi változatoknak önálló vizsgálata. E korszak végén jelentkeznek már a nyelvjárások földrajzi vonatkozásaival kapcsolatos kérdéseket vizsgáló írások is.

2. A második korszak felső határát nagyjából az 1870-es években, formálisan talán a *Magyar Nyelvőr* megindulásában jelölhetjük meg. A felvilágosodás, a népiesség eszméinek hatására, de a nyelvújítás mozgalmától különösképpen ösztönözve, erősen megnő az érdeklődés a néphagyományok mellett a nép nyelve iránt – főképpen a szókincs vonatkozásában. E téren igen jelentős eredmények is születnek. Növekszik az érdeklődés a nyelvjárások általános kérdései iránt, s nem kis számban jelennek meg leírások egyes táji-néprajzi – s bizonyos vonatkozásban – nyelvi egységekről (pl. a palócokról, a székelyekről, Göcsejről stb.). Ezek eléggé vegyes értékűek ugyan, de többségükben jelentős nyelvjárási anyagot is tartalmaznak. Sőt a korszak vége felé már megjelennek az elsődlegesen nyelvészeti szándékú, tudományos igényű nyelvjárási munkák is.<sup>34</sup> Jelentős változás az előző korról szemben, hogy az Akadémia, amely megalakulásától kezdődően fontosnak érzi és feladatának tekinti a nyelvjárások vizsgálatát, már bizonyos szervező tevékenységet is ellát. Számottevő tényező az is, hogy az Akadémia tudósai lényegében helyesen ismerik fel a korabeli nyelvjárás-kutatás feladatait.

3. A harmadik korszak az 1930-as évek elejéig tart. A tudományos igényű nyelvjárás-kutatásnak e korszak elején vetik meg az alapját; a korábbiaknál sokkal nagyobb mértékben kapcsolódnak be a munkába képzett nyelvtudósok, s a dialektológia ebben a korban válik a magyar nyelvtudomány viszonylag önálló ágazatává. A ma is többé-kevésbé felhasználható ismeret- és adatanyagunk zöme lényegében ettől az időtől kezdődően állt össze.

Ebben a korszakban a szógyűjtések mellett jelentős helyet kap már a monográfiaszerű leírás, elsősorban a hangtani kérdések vizsgálata. Ezt a *Nyelvészeti Füzetek* mai mértékkel mérve is értékes és gazdag sorozata mutatja a legbeszédesebben. Két különösen jelentős dialektológiai alkotása is van ennek a kornak: Balassa Józsefnek a *magyar*

<sup>34</sup> Vö. LAZICZIUS: A magyar nyelvjárások 11–16., BÁRCZI i. m. 14–16.

*nyelvjárások osztályozása és jellemzése* c. összefoglalása és Szinnyei József *Magyar Tájékoztatója*. Mindkettő a magyar nyelvjáráskutatásnak ma is nélkülözhetetlen kézikönyve, sőt a *Magyar Tájékoztató* a nyelvtörténeti, de főképpen a szótörténeti kutatásoknak is igen becses forrása.

Ahogy már említettem, a korszak utolsó két, két és fél évtizede a magyar dialektológiának egyik legsivárabb korszaka. A magyar dialektológia tulajdonképpen ekkor szakadt le igen erősen az európai színvonalról.

Az általam másodikként mondott korszakról Laziczius is úgy látja, hogy lényegében ugyanazokat a vonásokat fedezhetjük fel benne, mint a legtöbb európai ország nyelvjáráskutatásában.<sup>35</sup> S a harmadik korszak első szakaszáról is úgy véli, hogy „ami nálunk történt, az szinte szószérinti ismétlődése volt a külföldön történeteknek”.<sup>36</sup> S ő is a magyar nyelvjáráskutatásnak az 1910-es évektől kezdődő erős visszaesésében látja annak az okát, hogy „bár századunk nyelvjárás-kutatása a nyelvatlaszok jegyében áll”, a magyar nyelvjáráskutatás még az 1930-as évek elejére sem jutott el „az atlaszok korába”.<sup>37</sup>

4. A magyar dialektológia negyedik korszakát az 1930-as évek elejétől az 1970-es évek elejéig, tehát a *Magyar Nyelvjárások Atlasza* elkészüléséig, illetőleg a nyelvatlasz anyagára épülő nyelvjárastani szintézis<sup>38</sup> megjelenéséig terjedő időre tehetjük. A magyar dialektológiában ez „a nyelvatlasz korszaka”.

Ez a korszak azonban a nyelvatlasz elkészítése mellett, sőt nagyrészt éppen e munkálat hatására és ehhez kapcsolódva elméleti-módszertani téren is igen jelentős fejlődést hozott. Ezt mutatja például az is, hogy a széles nemzetközi együttműködéssel készülő *Európai Nyelvatlasz* (Atlas Linguarum Europae = ALE) koncepciójának végső megformálásában a magyar szakemberek javaslatai-elképzelései jelentős szerepet játszottak.

5. Végül: a magyar nyelvjáráskutatásban csak néhány éve kezdődtek el tervszerű formában és nagyobb intenzitással azok a munkálatok, amelyek „regionális köznyelvi kutatások” összefoglaló megnevezéssel – szerintem – a magyar nyelvjáráskutatásban ismét egy új, immár az ötödik korszak kezdetét jelzik.

## IMRE SAMU TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGÁNAK JEGYZÉKE

### I.

*Könyvek; tudományos sorozatok önálló számaként megjelent különnyomatok; kollektív munkák nagyobb önálló részei*

1. Felsőőr helynevei. *Dolgozatok a debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népryelvkutató Intézetéből*. 8. sz. Debrecen, 1940. 36 lap + 1 térkép. (Kny.) Megjelent: *Magyar Népryelv* (a továbbiakban *MNny*) II, 147–180.

<sup>35</sup> Vö. i. m. 16.

<sup>36</sup> Uo. 17.

<sup>37</sup> Uo. 9. és 18.

<sup>38</sup> IMRE i. m.



2. A felsőöri földművelés. *Dolgozatok a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből.* 3. sz. Debrecen, 1941. 100 lap. (Kny.) Megjelent: *A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézete Dolgozatai.* 22. sz. 107–202.
3. Az é hangok állapota a felsőöri nép nyelvében. *Dolgozatok a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből.* 6. sz. Kolozsvár, 1942. 18 lap. (Kny.) Megjelent: *MNny.* III, 115–129.
4. A kolozsvári fazekasság műszókincse. Kolozsvár, 1942. 74 lap. (Kny.) Megjelent az *Erdélyi Tudományos Intézet 1940–41. évi évkönyvében* (47–118).
5. Német kölcsönszók a felsőöri magyarság nyelvében. *Dolgozatok a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből.* 13. sz. Kolozsvár, 1943. 16 lap. (Kny.) Megjelent: *MNny.* IV, 183–195.
6. A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* (a továbbiakban *MNyTK*) 92. sz. 15–20. Bp., 1956. (Horváth János „Szabács Viadala” című, a *Magyar Nyelv*-ben (A továbbiakban *MNy*) megjelent cikkével együtt.) Megjelent: Pais Emlékkönyv 592–598. (A „Szabács Viadala” eredeztetésének kérdéséhez címmel.)
7. A Szabács Viadala. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958. 332 lap.
8. A névelő. A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I, 269–281. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961. Szerk.: TOMPA JÓZSEF. – 2. kiadás Bp., 1970.
9. A minőség- és mennyiségjelző. A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan II, 265–285. Akadémiai Kiadó, Bp., 1962. Szerk.: TOMPA JÓZSEF. – 2. kiadás Bp. 1970.
10. A minőség- és mennyiségjelzői mellékmondat. A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan II, 394–403. Akadémiai Kiadó, Bp., 1962. Szerk.: TOMPA JÓZSEF. – 2. kiadás Bp., 1970.
11. Módszertani tanulmányok a nyelvjáráskutatás köréből. *A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Nyelvtudományi Intézetének kiadványai.* 42. sz. 11–27. Debrecen, 1962. (Kny.) (Kálmán Béla tanulmányával együtt.) Megjelent: *Magyar Nyelvjárások* (a továbbiakban *MNyj*) VIII, 11–27. („Nyelvjárási jelenségek statisztikai feldolgozása” címmel.)
12. A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. *Nyelvtudományi Értekezések* (a továbbiakban *NytudÉrt.*) 43. sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964. 64 lap.
13. A magyar nyelvjárások atlasza. I. rész. 1–192. sz. térkép. Szerk.: DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Bp., 1968.
14. A magyar nyelvjárások atlasza. II. rész. 193–388. sz. térkép. Szerk.: DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970.
15. A felsőöri nyelvjárás. *NytudÉrt.* 72. sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971. 102 lap.
16. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971. 396 lap.
17. Hungarian Dialects. The Hungarian Language 299–326. Eds.: LORÁND BENKŐ and SAMU IMRE. Akadémiai Kiadó – Mouton, The Hague. Paris. Bp., 1972.
18. Early Hungarian Texts. The Hungarian Language 327–348. Eds.: LORÁND BENKŐ and SAMU IMRE. Akadémiai Kiadó – Mouton, The Hague. Paris. Bp., 1972.
19. A magyar nyelvjárások atlasza. III. rész. 389–570. sz. térkép. Szerk.: DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973.
20. Felsőöri Tájéztató. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973. 174 lap.
21. Nyelvjárásaink ma. *Nyelvi ismeretterjesztés* 1973/2. sz. Bp., TIT. 20 lap.
22. A magyar nyelvjárások atlasza IV. rész. 571–768. sz. térkép. Szerk.: DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Bp., 1974.
23. A magyar nyelvjárások atlaszának ellenőrző gyűjtései. A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései 205–230. Szerk.: DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975.
24. A magyar nyelvjárások atlaszának szerkesztési munkái. Uo. 231–256. (DEME LÁSZLÓval közösen írt tanulmány.)
25. A magyar nyelvjárások atlasza. V. rész. 769–960 sz. térkép. Szerk.: DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976.
26. A magyar nyelvjárások atlasza. VI. rész. 961–1162. sz. térkép. Szerk.: DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977.

## II.

*Tanulmányok, cikkek, adatközlések*

1. Népnyelvi szöveggyűjtés Felsőőről. *MNny.* I, 164–170.
2. Népnyelvi szövegmutatványok. *MNny.* II, 570–574. Különnyomatban is a „*Dolgozatok a debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetéből*” című sorozat 17. számában.
3. A *-nek* rag érdekes használata a felsőőri népnyelvben. *MNy.* XXXVIII. 136–138.
4. Fölöstöm: Fürstenfeld. *MNy.* XXXVIII, 290.
5. A felsőőri nyelvjárás ismeretéhez. *MNy.* XXXVIII. 310–311.
6. Másodanyag és hulladék. *Magyar Nyelvőr* (a továbbiakban *Nyr.*) LXXVI, 337–339.
7. Elhomályosult összetételek a felsőőri nyelvjárásban. *MNy.* XLVIII, 234–236.
8. Néhány megjegyzés vidéki sajtónk nyelvéhez. *Megyei Sajtónk* I/1, 2–4.
9. Helyes-e és hogyan helyes az összes használata? *MNy.* XLIX, 156–165.
10. Többi, többiek. *Nyr.* LXXVII. 212–218.
11. Nyelvatlaszgyűjtő úton Csehszlovákiában. *MNy.* XLIX, 229–231. (KÁLMÁN BÉLÁVAL közösen írt cikk.)
12. A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben. *MNy.* XLIX, 348–359.
13. A szlovákiai nyelvatlaszgyűjtő út néhány nyelvészeti tanulsága. *MNy.* XLIX, 514–523. (KÁLMÁN BÉLÁVAL közösen írt cikk.)
14. Még néhány szó az összes használatához. *Magyar Nemzet* 1954. márc. 7-i szám.
15. A szlovákiai nyelvatlaszgyűjtés tájszóanyaga. *MNy.* L, 212–221; 501–506; *MNyj.* IV, 173–199. (KÁLMÁN BÉLÁVAL közösen írt cikk.)
16. Szaka. *MNy.* L, 157–159.
17. Álmodom valakivel vagy valakiről? *Nyr.* LXXVIII, 184–187.
18. Megjegyzések Bakos Ferencnek „A szocializmus építésének kifejezései a romániai magyarok nyelvében” című cikkéhez. *Nyr.* LXXVIII, 393–398.
19. A gyűjtött anyag nyilvántartása és térképre írása. A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere 184–210. Szerk.: BÁRCZI GÉZA. Bp. 1955.
20. Nyelvmélekek a XVI. század közepéről. *MNy.* LI, 239–243. Hibaigazítás: *MNy.* LII, 528
21. Újabb szlovákiai nyelvatlaszgyűjtő útjaink nyelvészeti tanulságai. *MNy.* LI, 503–511. (KÁLMÁN BÉLÁVAL közösen írt cikk.)
22. Hibák a határozott névelő használatában. Nyelvművelő 237–242. Szerk.: LŐRINCZE LAJOS. Bp., 1956. Átdolgozva: Iskolai Nyelvművelő 274–279. Bp., 1959. Szerk.: LŐRINCZE LAJOS.
23. Így is jó, úgy is jó. Nyelvművelő 297–302. Bp., 1956. Szerk.: LŐRINCZE LAJOS.
24. Lásza? ?? – Lásza!!! *Magyar Rádió.* 1956. jún. 3–9. sz.: 6.
25. Gyepű, gyp. *MNy.* LII. 213–214.
26. Megjegyzések Gáldi Lászlónak „A magyar nyelvatlasz munkamódszere” című tanulmánygyűjteményünkről írt bírálatára. *MTA I. OK.* IX, 237–241.
27. A hangzóesztő és a hangzótoldó tövekről. *Nyr.* LXXX. 147–148. (I. S.)
28. A nagybetűk használata a Szabács Viadalában. *MNy.* LII, 465–468.
29. Az egyszerű mondat vizsgálata. II. rész. Magyar nyelvhelyesség 247–273. Szerk.: DEME LÁSZLÓ és KÖVES BÉLA. Kossuth Kiadó, Bp., 1957., 2–4. kiadás: 260–286. Tankönyvkiadó, Bp., 1961., 1967., 1969.
30. Mit jelent és milyen eredetű a Szabács Viadala *kwtej* és *vetej* szava? *MNy.* LIII, 148–151.
31. Egy adat a XVI. századi *ie* típusú kettőshangzókhoz. *MNy.* LIII, 188.
32. A *-nál*, *-nél* rag használatának nyelvhelyességi kérdéseire. *Nyr.* LXXXI, 164–177.
33. Klinikára vagy klinikába? *Nyr.* LXXXII, 121. (I. S.)
34. A jelzők osztályozásának terminológiájához. *MNy.* LIV, 37–43.
35. Egy nyelvatlasz-gyűjtés néhány nyelvészeti tanulsága. *MNy.* LIV. 372–380.
36. Egy közös nyelvatlasz-kiszállás néhány hangtani tanulsága. Magyar Hangtani dolgozatok: *Ny-tudÉrt.* 17. sz. 88–100. Szerk.: BENKŐ LORÁND.
37. A Debreceni Kódex 1. kezének fonetikus írása. *MNy.* LV. 37–49.

38. Nyelvjárások, tájszólások. A nyelvek világában. *Hasznos mulatságok* 7. sz. 58–62. Szerk.: BÉLLEY PÁL. Bp., 1959.
39. Beszámoló a Magyar Nyelvjárások Atlasza munkálatainak jelenlegi állásáról és problémáiról. *MNy.* LV, 426–434.
40. Az igei személyek használata Babits Mihály „A gólyakalifa” című regényében. *Nyr.* LXXXIII, 418–422.
41. A szóvégi *ē* > *e* nyíltabbá válása a Bécsi és a Münchener Kódexben. *MNy.* LVI, 156–166.
42. A Magyar Nyelvjárások Atlaszána munkálatai. *MNy.* LVI, 392–399.
43. Felsőőri tájszavak. *Nyr.* LXXXIV, 361–366.
44. Az *igē* : *igét* és a *kecske* : *kecskét* típusú névszótövek a Bécsi és a Münchener Kódexben. *MNy.* LVI, 445–450.
45. Beszámoló szlovákiai nyelvatlaszgyűjtésünkről. *MNy.* VI, 124–146. (KÁLMÁN BÉLÁVAL közösen írt cikk.)
46. Összes versei – összes verse. Édes anyanyelvünk. 323–324. Szerk.: LŐRINCZE LAJOS. Bp., 1961.
47. Mondattani jellegű nyelvhelyességi kérdések (32–56). A Közlekedési Munkásakadémia kiadása. (Kézirat gy.) Bp., 1961. (DEME LÁSZLÓ és GRÉTSY LÁSZLÓ tanulmányával együtt.)
48. A felsőőri nyelvjárás névszótöveinek vázlata. *MNy.* LVII, 243–250.
49. Néhány megjegyzés a felsőőri kettőshangzókra. *MNy.* LVII, 366–367.
50. Az ellenőrzés tanulságai a magyar nyelvatlasz munkálataiban. *MNy.* LVII, 492–496. (DEME LÁSZLÓVAL közösen írt cikk.)
51. Hozzászólás a „Vita a nyelvtudomány elvi kérdéseiről” c. előadásához. *MTA I. OK.* XVIII, 46–53.
52. Egy levél margójára. *MNy.* LVIII, 75.
53. Néhány megjegyzés nyelvjárásaink mai változásáról. *Nyr.* LXXXVII 321–325.
54. A magyar nyelvatlasz viszonya egyéb tudományágakhoz. *Magyar Tudomány* 1962. évf.: 541–552. (DEME LÁSZLÓVAL közösen írt cikk.)
55. A felsőőri nyelvjárás *oa* ~ *ua*, *ie* ~ *ē* típusú kettőshangzói. *MNy.* LVIII, 381–384.
56. *Törlejt* szavunk és a Szabács Viadala. *MNy.* LIX, 7–15.
57. Hol beszélnek legszebben magyarul? *Nyr.* LXXXVII, 279–283.
58. Die Arbeiten am Atlas der ungarischen Mundarten. *Acta Linguistica* (a továbbiakban *AL*) XIII, 367–385.
59. Nyelvtörténet és nyelvművelés. *Nyr.* LXXXVII, 411–415.
60. Utószó egy vitához. *MNy.* LIX, 408–424.
61. A *w* > *b* megfelelés a felsőőri nyelvjárás német jövevényszavaiban. *Ny tudÉrt.* 40. sz. 148–149.
62. Párhuzam az angol és a magyar nyelvatlaszmunkálatok módszere között. *MNy.* LX, 303–310.
63. Gyakorló–gyakoroló; indoklás–indokolás; jelzett–jelezett; stb. Nyelvművelő levelek 159–162. Szerk.: FERENCZY GÉZA és RUZSICZKY ÉVA. Gondolat Kiadó. Bp., 1964.
64. Amely–mely; ami–mi. Nyelvművelő Levelek 191–192. Szerk.: FERENCZY GÉZA és RUZSICZKY ÉVA. Gondolat Kiadó, Bp., 1964.
65. Valakiről, valakivel vagy valaki felől álmódunk? Nyelvművelő Levelek 232–234. Szerk.: FERENCZY GÉZA és RUZSICZKY ÉVA. Gondolat Kiadó, Bp., 1964.
66. „Összes” szavunk mellett egyes vagy többes számot kell-e használni? Nyelvművelő Levelek. 237–239. Szerk.: FERENCZY GÉZA és RUZSICZKY ÉVA. Gondolat Kiadó. Bp., 1964.
67. Megjegyzések a jelzőkről. *MNy.* LX, 433–440.
68. Véghelyi Dezső és a Szabács Viadala. *MNy.* LXI, 58–63 (+3 mell.)
69. The English and the Hungarian Dialect Surveys in Progress. *AL.* XV, 151–161.
70. Mikor selejt a *nál*, *nél*? *Szabványügyi Közlemények* 17. (1965) 377–381.
71. A szótagzáró *l* a felsőőri nyelvjárásban. *MNy.* LXI, 368–374.
72. A kollektív kutatások szervezésének tapasztalatai a Nyelvtudományi Intézetben. *Magyar Tudomány* 1966. évf. 750–757.
73. Egy szokatlan hangátvetésről. *MNy.* LXII, 46–50.
74. Fórozás. *Nyr.* XC, 197–198.
75. A magyar nyelvatlaszmunkálatok néhány módszertani kérdése. *MTA I. OK.* XXIII, 233–237.
76. Legy ’legyen’. *MNy.* LXIII, 193–194.
77. A hazai magyar nyelvjárások hangrendszer típusai. *MNy.* LXIII, 307–323.

78. A magyar nyelvtudomány és a Nyelvtudományi Intézet. *NyelvtudÉrt.* 58. sz. 21–26.
79. Nyelvjárásaink jelene és jövője. *Élet és Tudomány* XXIII, 2. sz. 75–78.
80. Über einige methodologische Fragen der Arbeiten des ungarischen Sprachatlases. *Congressus secundus internationalis Fenno-ugristarum, Pars I*, 196–201. Helsinki, 1968.
81. Az ő-zés típusai nyelvjárásainkban. *MNy.* LXIV, 192–197.
82. The Hungarian Language. *Information Hungary* 54–58. Bp., 1968. Editor-In-Chief: FERENC ERDEI.
83. A palócok nyelvészeti kutatása. *Palóc kutatás. Módszertani közlemények* I, 61–69. Eger, 1968.
84. Hozzászólás az általános nyelvészet helyzetéről rendezett vitához. Általános nyelvészetünk helyzete – Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon. 51–56. Szerk.: IMRE SAMU, Bp. é. n. (Kézirat gyanánt.)
85. A magyar nyelvjárások a nyelvatlaz tükrében. *Irodalmi és Nyelvi közlemények* 1969. 111–132. (TIT)
86. A *v* zöngesség szerinti hasonulása és hasonító hatása a nyugati nyelvjárásokban. *MNy.* LXV, 349–351.
87. A kettőshangzók mai nyelvjárásainkban. *NyelvtudÉrt.* 67. sz. 108–116.
88. A magyar nyelv. Hazánk, Magyarország. 55–8. Főszerk: ERDEI FERENC. Bp., 1970.
89. A felsőőri nyelvjárás *j*-zésének magyarázata. *MNy.* LXVI, 109–114.
90. A nyelvészeti kutatómunka tervezése és szervezése. *MNy.* LXVI, 271–284.
91. A magyar nyelvjárások. A magyar nyelvért és kultúráért, 60–64. Szerk.: IMRE SAMU. Bp., 1971. (Kézirat gy.)
92. Tájékoztató a magyar nyelvtudomány helyzetéről és terveiről. A magyar nyelvért és kultúráért 117–121. Szerk.: IMRE SAMU. Bp., 1971. (Kézirat gyanánt.)
93. A palatizáció az északi nyelvjárásokban. *MNy.* LXVII, 96–102.
94. Szinkronia és diakronia a magyar nyelvatlaz anyagában. *MNy.* LXVII, 134–144.
95. A kárpátontúli magyar nyelvjárások és a magyar nyelvjárások atlasza. *Kárpáti Igaz Szó.* 52. évf. 237. sz. (1971. okt. 6.). Ungvár–Uzsgorod.
96. Bozda, mezdő. *MNy.* LXVII, 329–330.
97. 25 Jahre Hungaristik in Ungarn. *AL.* XXI, 135–144.
98. Gondolatok egy elméletörténeti tanulmány elolvasása után. *Nyelvtudományi Közlemények* (a továbbiakban *NyK.*) LXXIII, 343–354.
99. Adalékok diftongus és monoftongus viszonyához nyelvjárásainkban. *MNy.* LXVII, 495–497.
100. Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* VIII, 85–104.
101. Néhány gondolat a mai hazai „hagyományos” nyelvészetről. *Magyar Tudomány* XVIII (1973): 312–315.
102. Az ausztriai (burgenlandi) magyar népcsoportok. *Népi kultúra – népi társadalom* VII, 119–135. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
103. Quelques questions morphologiques concernant les dialectes hongrois. *AL.* XXII, 363–370.
104. A regionális köznyelvi kutatásokról. *MNy.* LXIX, 257–260.
105. Megjegyzések Kovács Ferenc válaszához. *NyK.* LXXV, 344–351.
106. A felsőőri tájszólásról. *Őrség* 6. sz.: 2–6. (A Burgenlandi Magyarok Kultúregyesületének lapja. Oberwart, Ausztria.)
107. A zárt *e* tanításáról. *Magyar Nemzet.* 1974. szeptember 8. 13. lap; *Látóhatár,* 1975. febr. 175–178.
108. Azonos-e a „felföldi” a „palóc”cal? *Irodalomtörténet* LVII, (1975) 426–434., *Zalai Tükör* 1975. II, 131–136.
109. Beiträge zum Verfall der ungarischen Mundarten. *Congressus tertius internationalis Fenno-ugristarum. Pars I*, 602–607. Tallinn, 1975.
110. Gondolatok a tájszótárakról. *MNy.* LXXI, 220–225.
111. A mai nyelvjárások mozgása. *Honismeret* 1975. 5–6. sz. 22–24.
112. Hogyan beszél a szabolcs-szatmári nép? *Szabolcs-szatmári Szemle* 1976/2: 55–60.
113. Nyelvjárásaink változása a felszabadulás után. Anyanyelv, közélet, műveltség 141–152. Szerk.: SEBESTYÉN ÁRPÁD. TIT, 1976.
114. Hozzászólás a „Vita nyelvtudományunk jövőjéről” anketon (1972). ELTE, Nyelvtud. Dolg. 21. sz. 42–46. Bp., 1976. Szerk.: J. GALLASY MAGDA.

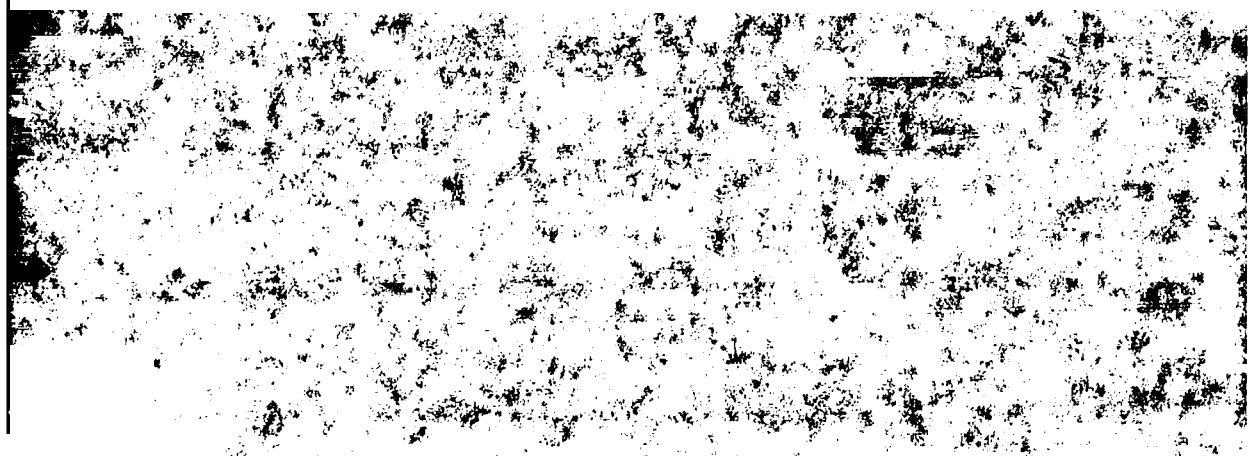
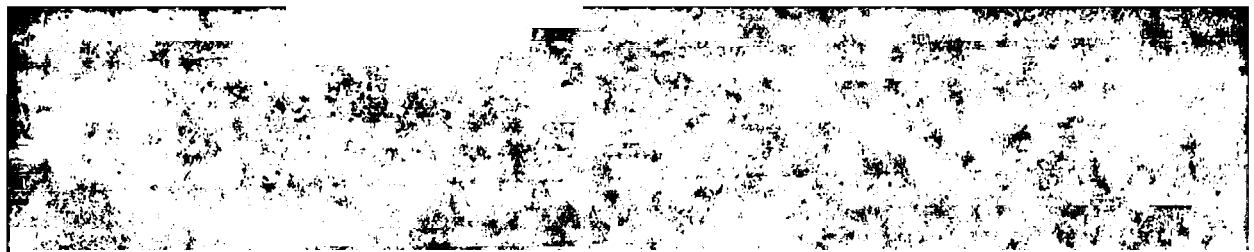
115. Lazicius Gyula és a magyar nyelvjáráskutatás. *NyK.* LXXVIII, 338–345.  
 116. Der ungarische Dialekt der Oberen Wart. Die Obere Wart 305–312. Red.: LADISLAUS TRIBER, Oberwart, 1977.  
 117. A mai magyar nyelvudomány néhány szintézise. *MNy.* LXXII, 279–287.  
 118. A nyelvjárástani és a regionális köznyelvi kutatások szerepe a szerző megállapításában. A nyelvész szerepe a kriminalisztikában 74–94. Bp., 1977.  
 119. Die innere Bewegung der ungarischen Dialekte der Gegenwart. *AL.* XXVII, 15–40.

## III.

*Könyvbírálatok, ismertetések, beszámolók, megemlékezések*

1. Balassa Iván: A debreceni civis földművelésének munkamenete és műszókincse. *Ethnographia.* LIII, 70–72.
2. A debreceni egyetem Csúry Bálint emlékünnepe. *Erdélyi Múzeum* (a továbbiakban *ErdMúz.*) XLVII, 294–296.
3. Berze Nagy János: Baranyai magyar néphagyományok. *ErdMúz.* XLVII, 589–590.
4. A Nyelvtudományi Bizottság vitája Bárczi Géza „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék” c. könyvéről. *MTA I. OK.* III, 436–439.
5. Kálmán Béla: A mai magyar nyelvjárások. *Nyr.* LXXVI, 370–372.
6. A magyar nyelvudomány öt éves terve. Megjelent a pozsonyi *Fáklya* c. folyóirat 1953. márciusi számában.
7. Hegedűs Lajos. Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. *MNyj.* II, 278–280.
8. Az MTA Nyelvtudományi Intézete. *Anyanyelvünk az iskolában* I, 118–119.
9. Kisebb nyelvudományi munkák. *MTA I. OK.* IV, 523–526. *MNyTK.* 83. sz.: 223–226.
10. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának vitája a leíró nyelvtan tárgyáról és felosztásáról. *MNy.* L, 1–17. (HERMAN JÓZSEFFel közösen írt beszámoló.)
11. Anyanyelvünk. Szerk.: TEMESI MIHÁLY. *Természet és Társadalom* CXIV, 510.
12. K. E. Majtyinszkaja: Vengerszkij jazik I. *Magyar Tudomány* 1956. évf. 451.
13. K. E. Majtyinszkaja: Vengerszkij jazik I. *NyK.* LVIII, 251–258.
14. Benkő Loránd: Magyar nyelvjárástörténet. *A magyar nyelv és irodalom tanítása* 1 : 26–27.
15. Hexendorf Edit: „A szellemi műveltségre vonatkozó magyar nyelvi kifejezések kialakulásának kezdetei” című kandidátusi disszertációjának vitája. *MTA I. OK.* XII, 370–374.
16. B. Lőrinczy Éva „Az -s, -cs képző és a vele alakult képzőbokrok története az ómagyar kor végéig” című kandidátusi disszertációjának vitája. *MTA I. OK.* XIII, 425–429.
17. Végh József „Őrségi és hetési nyelvatlasz” című kandidátusi értekezésének vitája. *MTA I. OK.* XIII, 435–440.
18. Der Münchener Kodex. *NyK.* LXII, 163–165.
19. Rácz Endre–Takács Etel: Kis magyar nyelvtan. *Nyr.* LXXXIV, 391–392.
20. Nyelvtudományi Értekezések 19–21. sz. *MTA I. OK.* XVII, 378–383.
21. Molnár József „A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására a XVI. században 1526–1576 között” című kandidátusi értekezésének vitája. *MTA I. OK.* XIX, 298–301.
22. Sebestyén Árpád „Névutórendszerünk főbb kérdései” című kandidátusi értekezésének vitája. *MTA I. OK.* XX, 370–373.
23. Kovács Ferenc „A magyar jogi terminológia kialakulása” c. kandidátusi értekezésének vitája. *MTA I. OK.* XX, 375–379.
24. Rácz Endre „A magyar nyelv következményes mondatai” c. kandidátusi értekezésének vitája. *MTA I. OK.* XX, 379–382.
25. Hutterer, Claus Jürgen: Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. *AL.* XIV, 405–408.
26. A magyar nyelvészek első nemzetközi kongresszusa. *Magyar Tudomány* 1967. évf. 128–133.
27. Geschichte und System der ungarischen Sprache. *AL.* XVII, 129–139.
28. Der Münchener Kodex II. *NyK.* LXX, 263–267.
29. Béla Kálmán: Nyelvjárásaink (Die ungarischen Dialekte). *AL.* XIX, 242–245.
30. Húsz éves a Nyelvtudományi Intézet. *NyK.* LXXI, 418–424.

31. Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. *NyK.* LXXI, 469–470.
32. 1945–1970. *MNy.* LXVI, 1–4.
33. Lizanec P. M.: Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok (a Kárpáton túli ukrán nyelvjárások anyaga alapján). *NyK.* LXXIII, 270–273.
34. Az anyanyelvi mozgalom. *A Magyar Hírek Kincses Kalendáriuma.* 1972: 168–174.
35. Az ausztriai magyarok között. *A Magyar Nyelv Baráti Köre Előkészítő Bizottságának Tájékoztatója* 10. sz. 5–6.
36. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusa. *A Magyar Nyelv Baráti Köre Előkészítő Bizottságának Tájékoztatója* 10. sz. 11–12.
37. Anyanyelvünk és a külföldi magyarok. *Élet és Tudomány* XXVIII, 603–607.
38. A Nyelvtudományi Intézet középtávú (1972–1975.) tudományos kutatási terve. *MNy.* LXIX, 15–20.
39. Der Atlas der ungarischen Mundarten. *Bücher aus Ungarn* 1973/3: 28–29. (Ugyanaz angol és francia nyelven is.)
40. Magyaroktatás külföldön. *A Magyar Hírek Kincses Kalendáriuma.* 1974: 80–84.
41. A II. Anyanyelvi konferenciáról. Uo. 85–89.
42. A magyar nyelvtudomány újabb eredményei. Nyelvünk és Kultúránk. A II. Anyanyelvi Konferencia tanácskozásainak összefoglalása. 340–349. Szerk.: IMRE SAMU.
43. Beszámoló a III. számú (tudományos) munkabizottság munkájáról. Uo. 97–102.
44. Teiszler Pál: A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó rendszere. *MNy.* LXX, 114–119.
45. Balassa Iván: Az eke és a szántás története Magyarországon. *MNy.* LXX, 237–239.
46. A II. Anyanyelvi Konferencia után. *A Magyar Hírek Kincses Kalendáriuma.* 1975: 53–57.
47. Bepillantás a nyelvtudomány műhelyébe. *Vas népe* (1974. júl. 24.); *Békés megyei Népiújság* (1974. aug. 2.); *Délmagyarország, Somogyi Néplap, Szolnok megyei Hírlap* (1974. aug. 6.); 1,5 hasáb mindegyik.
48. Mi került ki a Nyelvtudományi Intézet műhelyéből? *Magyar Hírlap* 1974. dec. 7. sz. 9. lap.
49. Hogy jobban megértsük egymást. *Nyelvünk és Kultúránk* 18. sz. 23–25.
50. Nyelvünk a nagyvilágban. *Magyar Hírlap* 8. évf. 149. sz. (1975. május 31.) III.; *Amerikai Magyar Szó* (hetilap) XXIX, 16 (1975. szept. 18.): 7.
51. Az anyanyelvi mozgalmunk. *A Magyar Hírek Kincses Kalendáriuma.* 1976: 76–80.
52. A régi magyar erdélyi nyelv szótára. *Magyar Hírek*, XVIII. évf. 25. sz. (1975. dec. 6.): 4. lap. Ugyanez a cikk „Az erdélyi magyar nyelv történeti szótára” címmel: *A Magyar Hírek Kincses Kalendáriuma.* 1977: 118–121.
53. Márton Gyula: Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásokban. *MNy.* LXXI, 375–378.
54. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I. (A–C) *Nyr.* 99. 484–486.
55. Bárczi Géza (1894–1975). *Nyelvünk és Kultúránk* 22. sz. 3–4.
56. Szabó T. Attila 70 éves. *MNy.* LXXII, 245–248.
57. „Az egyes emberek megítélésében elsősorban az általuk rendszeresen végzett munkát kell alapul venni”. *Magyar Tudomány* 1976. 7–8. sz. 448–451.
58. An Etimological Dictionary of Transylvanian Hungarian. *The New Hungarian Quarterly.* 63 (1976) sz. 159–161.
59. Márton Gyula 1916–1976. *Nyr.* 100: 380–381.
60. A III. Anyanyelvi Konferencia elé. *Magyar Hírek* XX. évf. 5. sz. (1977. II. 2.): 5.
61. A „csöndes év”-ben is lendülettel folyt a munka. (Riport az anyanyelvi mozgalomról.) *Magyar Naptár* 1977. 92–93. Az Amerikai Magyar Szó kiadása.
62. Mi lesz veletek *é, ly, á?* *Magyar Hírlap* 10. évf. 94. sz. (1977. ápr. 23.)
63. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusa. *Magyar Tudomány* XXIII. (1978): 209–213.
64. Die Obere Wart. Red.: Ladislaus Triber. *Nyelvünk és Kultúránk* 30. sz.: 81–83.
65. Országh László 70 éves. *MNy.* LXXIV, 260–261.
66. Karl Manherz: Sprachgeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn. *NyK.* LXXIX. 356–357.
67. Az Anyanyelvi Konferencia Védnökségének munkaterv. *Nyelvünk és kultúránk* 32. sz. 7–11.



A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELV-  
ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK  
ÉS TOLNA MEGYE TANÁCSÁNAK EGYÜTTES ÜNNEPI ÜLÉSE  
SZEKSZÁRDON 1975. MÁJUS 14-ÉN,  
A MEGYE FÖLDRAJZI NEVEINEK ÖSSZEGYŰJTÉSE ALKALMÁBÓL

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya – Zala megyével együtt – 1964 tavaszán Zalaegerszezen ünnepi ülést rendezett a zalai helynévgyűjtés lezárása alkalmából, hogy a vállalkozás nagy tudományos, művelődési és nemzeti jelentőségét kiemelje. A zalai kezdeményezés országossá váló gyűjtőmozgalmat indított el. Több megyében befejeződött a helynevek összeírása. Azóta immár gyakorlattá vált, hogy amikor egy megye a földrajzi nevek gyűjtését befejezi, akkor az I. osztály ünnepi ülést rendez a megye székhelyén. Ilyen ülés volt Kaposváron 1968-ban, Szombathelyen 1969-ben, Győrött 1971-ben. Így került sor 1975 májusában a szekszárdi ünnepi ülésre is, amelyet Gugyi János, a Tolna megyei Tanács általános elnökhelyettese nyitott meg. Beszámolt a gyűjtőmunka lefolyásáról, mely a Pécsi Akadémiai Bizottság felkérésére indult meg 1972 decemberében, megszervezését a Babits Mihály Megyei Művelődési Központ végezte. A Tolna megyei gyűjtés tudományos tervét az MTA Nyelvtudományi Intézete részéről Végh József kandidátus, továbbá Ördög Ferenc kandidátus és Vadas Ferenc, a művelődési központ igazgatója dolgozta ki, figyelembe véve a gyűjtők és a közlétezők véleményét.

Külön megköszönte Ördög Ferencnek, a Zala megyei gyűjtés vezetőjének, hogy „... tudását és tapasztalatait szülőmegyéje rendelkezésére bocsátotta”. Hangsúlyozta, hogy a helyi hagyományok felkutatása és ápolása nem korlátozódik a helynévgyűjtésre, utalt arra a módszeres gyűjtőmunkára, amely a megye több intézményében folyik a folklórkincsek feltárásáért. Ezt követően a Tolna megyei Tanácsot, a földrajzi nevek gyűjtőit, ellenőrzőit, közlétezőit és a kiadvány szerkesztőit köszöntötte az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya nevében Harmatta János akadémikus, osztályelnök-helyettes (előadásértékű köszöntőjét az alábbiakban teljes terjedelemben közöljük), a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében Bárczi Géza akadémikus, aki többek között ezeket mondotta:

„A magyar nyelvtudomány, a magyar nyelvtörténet számára felbecsülhetetlen értékű az a nagyszabású gyűjtőmunka, amely Zalában indult el 1962-ben, és ma már szinte az egész országban folyik. A magyar nyelvtudomány megújulását várjuk attól a roppant anyagtól, amelyet a földrajzi nevek feljegyzése nyújt. Ennek azért kell örülnünk, mert új, eddig nem ismert nyelvmélekek felfedezésére már nemigen számíthatunk. Földrajzinév-tárainknak azonban nemcsak a nyelvtudomány veszi hasznát, hanem a történetírás, a néprajz, sőt a növény- és az állatföldrajz is. A megjelent eddigi gyűjtemények segítségével sok elpusztult falu helyét sikerült megállapítani, több településnév eredetét megfejteni. Gyorsan pusztuló földrajzi neveink összegyűjtése nemzeti érdek.

Egy ilyen nagyszabású gyűjtővállalkozás azonban csak akkor sikerülhet, ha a tudományos intézményeken kívül elnyeri az egész magyar társadalom támogatását. Itt első-



sorban a megyei tanácsok nagy segítségét kell megköszönnünk. A megyék nemcsak lelkes tanáraikat és más önkéntes gyűjtőiket sarkallják a munkára, hanem az anyag közzétételében is jelentős szerepet, áldozatot vállalnak. Úgy érzik, hogy állami feladataik végrehajtásán kívül ez is kötelességük. A zalai helynévgyűjtés nagy sikere felkeltette a figyelmet az egész országban. A nyelvújítás kora óta ez az első eset, hogy a nyelvtudomány megmozgatta az egész országot.

Egy-egy megye földrajzinév-anyagának összegyűjtése és közzététele igen nagy feladat, sok-sok ember munkáját kívánja meg. A nevek gyűjtőit segítik a tanácsok, a termelőszövetkezetek, a határjárás fáradalmaikat is vállaló öreg paraszti adatközlők. A többszáz önkéntes gyűjtő anyagát ellenőrzik egyetemi és főiskolai oktatóink, a tudományos intézmények, múzeumok szakemberei. Az ellenőrzők a névgyűjtemény közétevői. Ezután következik a szerkesztés munkája. A közétevők és a szerkesztők felelősségteljes és gondos munkája biztosítja a kiadványok tudományos megbízhatóságát. Az eddig megjelent gyűjteményeket (Zala, Somogy, Heves megyéből az egri járás) nemcsak a hazai tudományos közvélemény értékeli, hanem a magyarság kulturális tevékenységét figyelő külföld is. Kisebb területek helynévanyagát többfelé összegyűjtötték és közzétették már más országokban is, de olyan nagy területeket magába foglaló gyűjtés, mint egy-egy magyar megyéé, csak kevés jelent meg másutt is . . .

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és nyelvész társaim meleg üdvözlését tolmácsolom megyéinknek, gyűjtőinknek, a helynévgyűjtemények közzétételében fáradságot nem kímélő nyelvészeinknek. Közülük név szerint is hadd említsem meg Végh Józsefet, aki az MTA Nyelvtudományi Intézetének megbízásából irányítja és vezeti a munkálatoikat. Neki van fő szerepe abban, hogy a gyűjtés országos mozgalommá vált.”

Ezt követően Knopp András tolmácsolta az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának üdvözlését az ünnepi ülés résztvevőinek. Hangsúlyozta, hogy „a Magyar Szocialista Munkáspárt tudománypolitikája kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a társadalomtudományi kutatások fejlesztésén kívül – a szocialista társadalom mai, aktuális problémáinak kutatása mellett – a nemzeti tudományok fejlődésének. A múlt népi emlékeinek feltárása és megőrzése, a tudomány érdekeinek szolgálata és tudományos jelentősége mellett a szocialista nemzeti egység kialakításának is egyik hathatós tényezője, népünk szocialista tudatformálásának, hamis illúzióktól mentes történelmi tudatának és nemzeti önismeretének segítője és a szocialista patriotizmus ápolója lehet . . .”

„Nyelvi kultúránk ápolásának, hagyományaink feltárásának és megőrzésének része a földrajzi nevek összegyűjtése is . . . Földrajzi neveink nemcsak a táj felszínét, jellegzetességeit, a talaj minőségét, flóráját és faunáját tükrözik, az ott folyó gazdálkodást, a társadalmi rend emlékeit őrzik, hanem dolgozó népünk harcok, küzdelmes és nehéz hétköznapjainak, olykor pedig hősi harcainak, kizsákmányolói, elnyomói elleni megmozdulásainak emlékeit is. Megmutatják dolgozó népünk keserűségét és bánatát, de felvillantják életkedvét, humorát és derűjét is. A földrajzi nevek gyűjtése az elmúlt tíz esztendő során társadalmi méretű önkéntes akcióvá vált, bizonyítva népünk hazaszeretetét, szocializmust építő társadalmunk hagyományápolását.”

Juhász Róbert a Hazafias Népfront Országos Tanácsa nevében üdvözölte az ünnepi ülés résztvevőit. Áttekintve a honismereti kutatások fő vonalait, utalt Egyed Antal tevékenységére, aki éppen Tolna megyében végzett és szervezett gyűjtőmunkát. Kiemelte,

hogy a honismereti munka nemcsak a régmúlt értékeinek, hanem a felszabadulás utáni vívmányoknak a megőrzését és ápolását is szolgálja. Örömmel állapította meg, hogy ez az elsősorban politikai nevelő célokat kitűző mozgalom a tudományos kutatást is segíteni tudja.

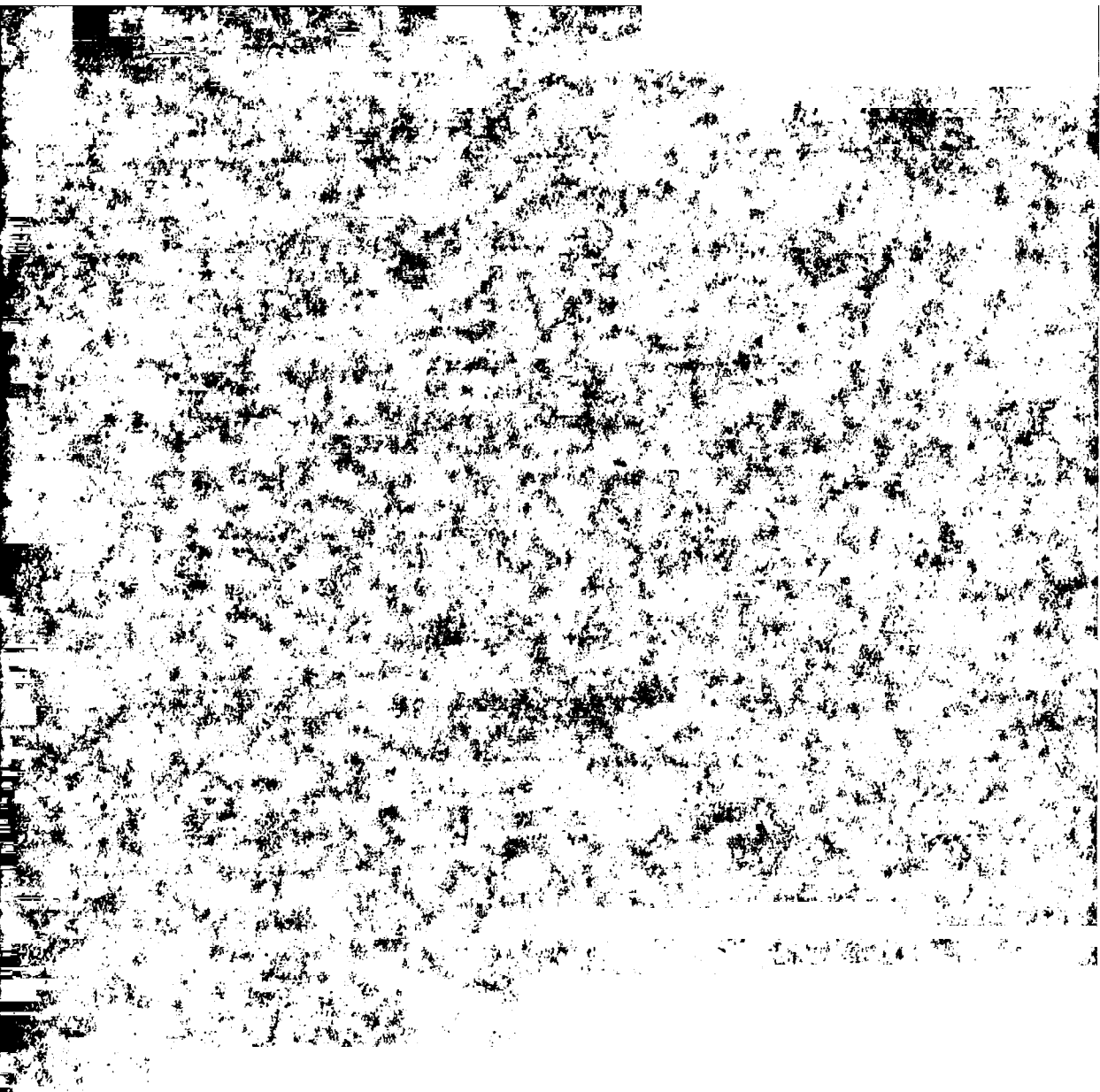
Végül a Kulturális Minisztérium nevében Kiss Jenő köszöntötte a tanácskozást.

A köszöntők után került sor Kálmán Béla és Balassa Iván előadásainak megtartására (az alábbiakban közöljük őket), majd Hajdú Péter zárta be az ülést, két újabb szempontot vetve föl: „Az egyik speciálisan a Nyelvtudományi Intézet tevékenységéhez kapcsolódik. Mint Önök is tudják, a Nyelvtudományi Intézet létszámban, tudományos kapacitásában erős szervezet, amely a magyar, a finnugor, az általános és alkalmazott nyelvészet több területén végez nagyobb volumenű munkákat. A magyar nyelvjárások atlaszának, a különféle etimológiai és egynyelvű szótáraknak, nyelvtörténeti összefoglalásoknak és más hasonló munkáknak a készítése kutatóink munkaidejét azonban oly nagy mértékben leköti, hogy sok más – nem is jelentéktelen – munkát vállalására már nem vagyunk képesek. Intézeti feladatainkban tehát képességeinkhez mért sorrendiséget állapítottunk meg, s teendőinket e tervekhez igazítjuk. Az ország földrajzi neveinek egybegyűjtése akkor is meghaladná erőnket, ha valamennyi kutatónk – egyéb feladatait félretéve – éveken keresztül országos gyűjtőútra indulna. Pedig sokan elmondták már, hogy ez milyen halaszthatatlan munka, hiszen a huszonnegyedik órában vagyunk, melynek letelte után lehetetlen volna a földrajzi nevekben megnyilvánuló szellemi örökség számbavétele. Ezért fogadtuk hát örömmel azt a társadalmi mozgalmat, amely a földrajzi nevek összegyűjtésére vállalkozott az ország különböző vidékein. Az eddigi eredmények azt mutatják, hogy a Nyelvtudományi Intézet módszertani irányításával folyó széles körű társadalmi gyűjtőmunka, melynek eredményét máris testes kötetek illusztrálják, alkalmas keret intézeti kutató- és feltáró munkánk kiterjesztésére.

S ehhez kapcsolódik másik megjegyzésem: köztudott, hogy a nyelvjárási és néprajzi gyűjtőtevékenységnek más országokban, így pl. a rokon finn és észti nép körében igen nagy, több évtizedre visszamenő hagyományai vannak. A népi hagyományok felderítése és gyűjtése végső soron a nemzeti önismeret alakításában sem mellőzhető. Északi rokonaink erre előbb rájöttek, mint mi, s a felismerést náluk a gyors megvalósítás követte. Ismeretesek azok a hatalmas gyűjtések, amelyek az egész országra kiterjedő gyűjtő és levelező hálózat segítségével jöttek létre. A mi társadalmi gyűjtőmozgalmunk szervezői sokat tanultak a finn példákából s jól hasznosították az ottani tapasztalatokat. Szerencsésen találkozott ez a kezdeményezés a Hazafias Népfront által patronált helytörténeti kutatásokkal, s ennek köszönhető, hogy földrajzinév-gyűjtésünk ma nem néhány száz érdeklődő ember összefogása csupán, hanem a Hazafias Népfront által fölkarolt s szinte az egész országra kiterjedő társadalmi mozgalom, amelynek a tudományos haszna éppúgy megvan, mint a politikai jelentősége.”

Ezt követően Hajdú Péter köszönetet mondott az értékes segítségért Tolna megye Tanácsának, a gyűjtést végzőknek, a tanácskozás résztvevőinek, végül Paul Jyrkänkallionak, a Finn Köztársaság nagykövetének, aki személyes megjelenésével is megtisztelte az ünnepi ülést.

A beszámoló elkészítéséért a szerkesztő köszönettel tartozik VÉGH JÓZSEFnek.



A FÖLDRAJZI NEVEK GYŰJTÉSÉNEK HELYZETE  
ÉS FELADATAI

Tisztelt közönség!

Egy évtized híján közel másfél százada, hogy a Magyar Tudományos Akadémia, akkori nevén a Magyar Tudós Társaság, 1837-ben pályázatot írt ki „a két testvér magyar hazában, Magyarországon és Erdélyben vagy a hajdani magyar tartományokban” használt és a régi forrásokban található helynevek gyűjtésére és magyarázatára. E helynévpályázat kiírása egyik láncszeme volt annak a nagy jelentőségű eszmetörténeti áramlatnak, amely a feudalizmus kezdődő felbomlásától, a humanizmustól elindulva a polgári nemzetek kialakulásának korában, a felvilágosodáson és a romantikán keresztül olyan nagy egyéniségek, mint Rousseau és Herder, munkásságának hatása alatt formálódva, a nemzeti tudat kikristályosodásával együtt a nemzeti nyelv kiművelésének, a népi-nemzeti hagyományok gyűjtésének igényéhez vezetett. Ha a humanizmus ösztönözte a nemzeti nyelvű irodalmak létrejöttét, akkor a XIX. sz. első fele teremtette meg fejlődésük betetőzésének, a népi-nemzeti nyelv kiművelésének magasfokú igényét. Ezért érezzük úgy, hogy Danténak a „vulgáris nyelv”-ről mondott híres szavaira: „Ez lesz az édes kenyér, mellyel ezek fognak betelni. Ez lesz az új fény, ez lesz az új nap, amely fel fog kelni, ahol a régi lenyugodott, és sugározni fog a sötétben levőknek, akiknek a megszokott nap már nem fény” – Csokonai „A magyar nyelv feléledése”-ről szóló írásában a beteljesülés ízével felel: „Magyar nyelv! Édes nemzetemnek nyelve! Teáltalad szólaltam én meg legelőször, teáltalad hangzott először az én füleimbe az édes anyai nevezet, te reszketted meg a levegőget, amelyet legelőször szítottam, az én bölcsőm körül . . . a te darabolt ízeckéiden kezdettek kifesleni az én gyermeki elmémnek első ideái, mint a született hajnalnak apró sugárai, amikor a világosság lenni kezd. Azolta, mind e mai napig is . . . édesebben hangzott terajtd az életnek közbeszéde . . .”<sup>1</sup>

A nemzeti tudat, nemzeti múlt és nemzeti nyelv szoros eszmetörténeti összefonódottsága e korban magyarázza az akadémiai helynévpályázat tudományos szemléletét: a helynevek nemcsak a nemzeti nyelv elemei, hanem a nemzeti múlt élő-eleven emlékei is, ezért a történeti helynévanyag gyűjtése és a helynevek magyarázata egybekapcsolódik a jelenben használt helynevek tanulmányozásával. Három évvel a pályázat kiírása előtt, 1834-ben Benepusztán került elő az első honfoglaló magyar sírlelet, amelyet Jankovich Miklós *A 'Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei* II. kötetében (1832–34) nyomban közzé is tett. A lelet történeti értékelésében érdekesen nyilatkozik meg a kor helynévszemlélete. Jankovich felteszi, hogy Benepusztá nevét egy Bene nevű honfoglaló magyar vitézről

<sup>1</sup>Csokonai Vitéz Mihály Minden munkája. II. Bp., 1973. 127.

kapta, s minthogy a sírlelet a kalandozások korából, a X. sz. első feléből származik, arra következtet, hogy az eltemetett harcos maga Bene vitéz volt. Jankovich ma kissé naivnak tűnő, de kétségtelenül logikus következtetésének korábbi tudományos módszertani előzményei voltak Pray György és Horvát István néhány sikeres helynévmagyarázatában, de lényegében a kornak helynevet, birtokot és birtokost szoros egységben látó szemléletére támaszkodott. Ennek kialakulása az Árpád-korra nyúlik vissza, s teljesen kialakult formában jelentkezik már Anonymusnál, akinek nem annyira sokat tárgyalt etimológizálgatása érdekes, hanem éppen helynévtörténeti szemlélete, amely szerint számos helynév az első birtokos nevére megy vissza. Ez a szemlélet hat Jankovichnál is a Benepusztai lelet történeti magyarázatában. A birtokviszonyok a helynévtörténeti szemléletet e korban is jelentős mértékben meghatározták: a helynevek története sok esetben a birtokos nemesi családok—nemzetségek történetébe torkollott.

E szemlélet a helynévkutatást hosszú időn át meghatározta, s nem tette lehetővé a szinkron és diakron helynévkutatás, a helynévgyűjtés és helynévtörténet módszertani szétválasztását. A helyzetet még bonyolultabbá tette az, hogy a XIX. sz. második felében előtérbe került a hivatalos helynévhasználat és helynévadás kérdése, s ez még zavarosabbá tette a helynévgyűjtés és helynévkutatás szempontjait. A szempontoknak tisztázatlan volta jellemzi Pesty Frigyesnek a múlt század hatvanas éveiben elkészített hatalmas helynévgyűjteményét is, amely nem tesz világos különbséget egyrészt helynévgyűjtés és helynévmagyarázat, másrészt népi hagyomány és írásos források, végül a népi névadás és névhasználat és az írásos, hivatalos és térképészeti névanyag között. A hivatalos névadás és névhasználat előtérbe kerülését eredményezte a községnevek rendezése is a századfordulón.

Így a helynévgyűjtés és helynévkutatás hosszú időn át nem jutott el a szempontok és módszerek világos meghatározásáig, ennek oka azonban nem magában a nyelvtudományi kutatásban keresendő, hanem a helynevekkel kapcsolatos társadalmi szemléletben is. Éppen ezért, bár már Jankó János is fontos lépéseket tett (főleg „A Balaton-melléki lakosság néprajza” [Budapest, 1902] c. munkájában) a helynévkutatás korszerű, a mai tudományos igényeknek is megfelelő módszerének kialakítására — amelyet azután Szabó T. Attila a negyvenes évek elején a történeti anyag feltárásával egészített ki —, mégis csak társadalmunk szocialista átalakulásával vált lehetővé a helynévkutatásban olyan szemléletnek a kialakulása, amely kiküszöbölte az előző korszak történeti-társadalmi adottságokból származó hibáit és véglegesen kidolgozta a helynévgyűjtés helyes szempontjait. Ebben a munkában Benkő Lorándnak és Kázmér Miklósnak vannak nagy érdemei.

Az új szemlélet a helynevek valóban létező népnyelvi, társadalmilag érvényes formáinak összegyűjtését irányozta elő, az eredetükre vonatkozó népi hagyományokkal, magyarázatokkal együtt. Itt tehát a helynévgyűjtés és helynévkutatás társadalmi szemléletének alapvető változásával állunk szemben, amely összhangban van társadalmunk átalakulásával. Ugyanakkor nyelvtudományi szempontból is fontos új elem a diakronikus és szinkronikus szemlélet, a helynévgyűjtés, helynévtörténet és helynév-etimológia világos szétválasztása.

Ilyen új elméleti alapokon indult meg 1962-ben az MTA Nyelvtudományi Intézete részéről a helynévgyűjtés munkájának megszervezése országos viszonylatban. Elsőként Zala megye kezdeményezte, hogy önkéntes munkatársakkal társadalmi munkában, azonban a MTA Nyelvtudományi Intézetének irányításával és segítségével összegyűjteti a

megye helyneveit. A gyűjtést a Nyelvtudományi Intézetben főleg Végh József és részben Papp László irányította, míg Zala megyében Ördög Ferenc vezette. Az önkéntes gyűjtők anyagát kiváló szakemberek – Ördög Ferenc, Markó Imre, Kerecsényi Edit – ellenőrizték és tették közzé. A munkálatok anyagi fedezetéhez nagy segítséget nyújtott Zala megye, amely a gyűjtemény kiadását is vállalta.

„Zala megye földrajzi nevei”-nek gyűjteményét a nemzetközi tudományos világban nagy elismeréssel fogadták. VI. Šmilauer prágai professzor így ír róla: „A helyneveknek (főképp a dűlőneveknek) a gyűjtése – és ezzel az utókor számára való megmentése – minden szocialista országban a legsürgetőbb tudományos feladatok közé tartozik. 'Zala megye földrajzi nevei'-nek kiadása egyike az idevágó hasznos részletmunkáknak. Ez a mű nemcsak módszere révén áll példaképként előttünk, hanem a mindenre kiterjedő segítség miatt is, amelyben a hivatalos szervek e munkát részesítették.”<sup>2</sup> Ugyancsak nagy elismeréssel írt T. Itkonen finn professzor e kötetéről. „Önkéntes munkatársak és szakemberek közös erőfeszítésével – írja – Zala megyében igen megbízhatóan és aránylag kimerítő bőségben jegyezték fel a (hely)neveket . . . A zalai példák és tanulságok alapján most már Magyarország más tájain is el lehet kezdeni a gyűjtést . . . Zala megye földrajzi nevei a finnugor nyelvtudomány területén egyike a legmegbízhatóbb anyaggyűjtéseknek és pillanatnyilag, sajnos, nincs példa rá a finnugor névtudományban, hogy ilyen hatalmas területről ilyen gazdag és kimerítő anyagot gyűjtöttek volna össze. E magyar publikációt remélhetőleg követik majd más finnugor népek kiadványai is.”<sup>3</sup>

Nemzetközi viszonylatban is kimagasló teljesítménynek tartja „Zala megye földrajzi nevei”-nek gyűjteményét H. Protze német nyelvudós. „A mű értékét növeli – hangsúlyozza Protze –, hogy a különböző népek és nemzetiségek nyelvi kölcsönhatását is lehet tanulmányozni a kötet alapján. A zalai nevek között német eredetűek is szerepelnek, pl. Hosszúvölgy (= Langwiese), Fukszköz, Drájpes, Strejpec, Jágerföld . . . noha a lakosság e településeken már megmagyarosodott”<sup>4</sup>. Mint ezek az idézetek mutatják, „Zala megye földrajzi nevei”-nek gyűjteménye nagy elismerést és megbecsülést szerzett a magyar nyelvudósnak a nemzetközi tudós körökben.

A zalai kötetet egy évtized múlva követte „Somogy megye földrajzi nevei”-nek gyűjteménye. A somogyi gyűjtés terve többet foglalt magába, mint a zalaié, amennyiben az élő népnyelvi helyneveken és a kataszteri térképen szereplő névanyagon kívül a Pesty-féle gyűjtést, az 1859-ben az első nagy tagosítás előtt készült croquis-k, 'névgyűjtemények és összefoglaló térképek' adatait is tartalmazta. A kötet tervét a somogyi munkatársak részéről Várkonyi Imre és Király Lajos, az MTA Nyelvtudományi Intézete részéről Végh József, Balogh Lajos és Papp László dolgozta ki. A kritika a somogyi kötetet is nagy elismeréssel fogadta. Kálmán Béla a somogyi helynévanyagot részletesen elemző, szakavatott véleményét a következőképpen összegezte: „Köszönettel tartozunk a tudomány nevében mindazoknak, akik a most ismertett kötet létrehozásában közreműködtek és megjelenését lehetővé tették. Nemcsak egy pusztulófélben levő hagyományt mentettek meg a további kutatás számára, hanem új, értékes adatok tízezeivel bővítették

<sup>2</sup> Zpravodaj VII. 69, 221–224.

<sup>3</sup> Finnisch-ugrische Forschungen 36. 399–402.

<sup>4</sup> Namenkundliche Informationen 19 (1970. Okt.) 29–30.

ismereteinket.”<sup>5</sup> Ugyanerről a somogyi kötetről P. Ariste szovjet nyelvtudós a következőképpen nyilatkozott: „Somogy földrajzi nevei az eddig megjelent legjobb földrajzinévgyűjtemény a finnugor névtudomány területén. Ez a mintaszerű kötet minden finnugor kutatónak példaképpül szolgálhat.”<sup>6</sup>

E helynévgyűjtemények soha el nem készülhettek volna, ha a megyei művelődési osztályok erkölcsileg nem támogatták volna a gyűjtéseket és ha a kiadás terhéből is jelentős részt nem vállaltak volna magukra. A magyar nyelvtudósok mindig a legnagyobb elismeréssel és hálával fognak tekinteni a helynévgyűjtéseket patronáló megyékre. Most a zalai és a somogyi kötetek után elkészült Tolna megye földrajzi neveinek gyűjteménye. Ez alkalomból az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya nevében hálásan megköszönöm Tolna megyének, és különösen dr. Gugyi János általános tanácselnökhelyettesnek, valamint dr. Vadas Ferencnek, a Babits Mihály Művelődési Központ igazgatójának, továbbá dr. Ördög Ferencnek, a gyűjtések szervezőjének, s nemkülönben a gyűjtést végző pedagógusoknak és a közzevetést végző nyelvészeknek áldozatos munkájukat. Elismeréssel köszöntöm az MTA Nyelvtudományi Intézetét is, amely számos tudományos feladata mellett a magyar nyelvjárási szókincs gyűjtéséről is gondoskodik, főleg pedig Végh Józsefet, aki Papp László szerkesztőtársának segítségével a pedagógusokat a földrajzi nevek gyűjtésére ösztönzi, a helynévgyűjtéseket a helyi vezetőkkel megtervezi és megszervezi, a kiadandó anyagot pedig nagy fáradtsággal lektorálja és megszerkeszti.

A zalai földrajzinévgyűjtemény sikere a helynévgyűjtést országos mozgalommá tette. Szabolcs-Szatmár megyében a gyűjtési munkát és a feldolgozott anyag kiadását a debreceni KLTE és a nyíregyházi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszékei, főképpen Kálmán Béla, Sebestyén Árpád és Mező András szervezték meg. A baktalóránt-házi járás helynévanyagát Mező András 1967-ben közzé is tette. Heves megye földrajzi nevei I. részét (Az egri járás.) 1970-ben Pelle Béláné adta ki. A többi megyében a helynévgyűjtést az MTA Nyelvtudományi Intézete, közelebbről a Végh Józsefből, Papp Lászlóból, Ördög Ferencből és Balogh Lajosból álló tudóscsoport irányítja.

Köszönet illeti meg valamennyi felsorolt megyénk vezetőit, művelődési osztályait, pedagógusait a helynévgyűjtési munkák megtervezéséért és megindításáért. Kívánjuk, hogy e munkák mielőbb sikeresen befejeződjenek s elkészüljön a nagy mű, Magyarország népnyelvi földrajzi neveinek gyűjteménye. A magyar tudomány története nem egy példát nyújt arra, hogy nagy lendülettel megkezdett vállalkozások elakadtak a túlzottan magas követelmények miatt. Éppen ezért igen fontos, hogy a lelkes munka hevében a gyűjtést most kezdő megyékben a zalai, somogyi, tolnai kötetekben kialakított szempontok, módszerek és követelmények lényegesen ne módosuljanak, legfeljebb finomodjanak. Ebben az esetben remélhetjük, hogy belátható időn belül létrehozhatjuk a magyar nép e fontos nyelvi alkotásának, a sok esetben nyelvi ereklyékké váló földrajzi neveknek felbecsülhetetlen értékű gyűjteményét.

Befejezésül hadd idézzem Arany Jánosnak, az MTA főtitkárának 1864–65. évi jelentéséből a következőket: „... valamint anyagi téren nem az elzárkózás – mely már lehetetlen is – szolgál üdvünkre; hanem minél nagyobb részvét a világforgalomban; úgy a

<sup>5</sup> Magyar Nyelv LXXI. 364.

<sup>6</sup> Az MTA Nyelvtudományi Intézetéhez küldött levéltávirat.

szellemiek terén politikai súlyunk *is* aszerint növekszik, a minő osztalékkal járultunk az egyetemes tudomány előbbreviteléhez. — Egy van főleg, mi első helyen reánk magyarokra néz : hazánk minden oldalú megismerése s megismertetése a nagyvilággal. Ha majd e haza szent földjén minden rög ismerve lesz, minden kődarab elmondja, honnan jött, kivel találkozott; ha minden élő, mely rajta tenyész és mozog, általunk összegyűjtve, a közös rendszerben foglal helyet; ha kitanultuk ege mérsékletét, a nedv és aszályhordó fuvalmak viszonyait; ha népei egymásra temetkezett rétegeit felbúvárlottuk a legmélyebbig, de kivált a ma élőknek — édes nemzetünknek — *a nyelv és tettekben nyilatkozó múltját, jelenét a tudomány teljes fényébe állítottuk*: ez által oly politikai tőkére tettünk szert, melynek keletét legörömeztobb ismeri el a művelt külföld. *És im*, ez a honszeretet a tudományban.”<sup>7</sup> \*

<sup>7</sup>Összes művei. Kritikai kiadás. XIV. kötet (Bp., 1964.), 118.

\*A helynévgyűjtés helyzetére és szervezetére vonatkozó adatokat Végth József szívességének köszönhetem.





## HOGYAN KELETKEZTEK A HELYSÉGNEVEK?

Man heisst nicht, man wird genannt.  
Christian Morgenstern

A vezetéknevet az ember rendszerint az apjától örökli, keresztnévét szülei adják neki egészen kicsi korában (egyres helyeken ugyan a pap is beleszólt, mert arra a névre keresztelte, amely szentnek a nevét a naptár mutatta). Ha valakinek ragadványneve keletkezik, akkor azzal a társadalom, a környezet ruházta fel, akár tetszik az illetőnek, akár nem. A név viselője csak akkor szólhat bele, ha belügyminiszteri engedéllyel megváltoztatja a nevét. Ilyenkor is az illetékes hivatali szervtől függ, vajon engedélyezi-e a kívánt formában a névváltoztatást.

De hogyan kapják nevüket a folyók, hegyek, falvak, városok, dűlők? Nem tárgyalom bővebben a mesterséges névadást, amikor valamely község vagy város tanácsa vagy egy erre kijelölt személy nevez el egy új városrészt vagy egy új utcát. Ugyancsak nem szólok a mesterséges (igen gyakran indokolatlan) utcanév-változtatásokról.

A nagyobb víz- és hegynéveket akár még a nomád életmódot élő vagy a már letelepedett társadalmak adhatták, a dűlőneveket a helyhez kötött lakosság, amely a környéken gazdálkodott. Az utcanévek régebben a helyi lakosság száján alakultak ki, a hatóságok ezt csak tudomásul vették. Csak a múlt század óta nevezik el őket hivatalosan (nagyon ritkán tartván tiszteletben a hagyományt).

De honnan kapják nevüket a községek, városok? Saját lakosaiktól vagy a környező telep lakosaitól? Az állandóan vagy hosszú ideig folyamatosan lakott helységek rendszerint évszázadokig, esetleg egy-két évezred óta is folyamatosan megtartották nevüket, még akkor is, ha közben lakosságuk kicserélődött másnyelvű lakossággal. Nyugat- és Dél-Európa valamint a Közel-Kelet tele van olyan helységnevekkel, amelyek pun, etruszk, ligur, venét, kelta vagy más, ma már kihalt nyelvből származnak. Így ligur eredetűnek gyanítják *Marseille* nevét, amelyet a föníciaiak alapítottak i. e. a 7. században ligur területen, majd görög kolónia lett *Massalia* néven. Római neve *Massilia* volt, tehát a többszöri népességcsere két és fél évezred óta nem változtatta meg lényegében a nevét. Ugyanígy az i. e. 2. évezred végén alapított föníciai *Beerot* (görögül *Berütoosz*, ma *Bejrút*) neve is dacolt az idővel, három évezreden át a számos uralomváltozással és népességcserevel. A legnagyobb svájci város, *Zürich* lakott hely volt már a bronzkorban is. Római kori neve: *Turicum* nem fejthető meg sem a latinból, sem a keltából, tehát valószínűleg még prae-indoeurópai.

Az Egyesült Államokban, Kanadában, Közép- és Dél-Amerikában különböző indián nyelvekből származó helynevek és helységnevek tömege maradt fenn olyan területeken is, ahol ma indián lakosságnak nyoma sincs. A sokszáz indián nyelvből számos kihalt már, de a helyneveket (helységneveket is nagy számban) átvette az angol, spanyol vagy portugál

nyelvű népesség, amely esetleg éppen az illető indián csoportot kiirtotta vagy lakóhelyéről elűzte.

Általában csak ott keletkeznek tömegével új településnevek, ahol a történelmi események következtében nincs meg a folytonosság, ahonnan a teljes lakosság elvonul vagy ahol megsemmisül, ahol tehát az a néhány személy vagy család sem maradt meg, amely biztosíthatta volna a név továbbélését. Ha tehát egy új népesség telepedik le egy hosszabb időre teljesen elhagyott helyen, ahol még a környéken sem maradt az eredeti lakosságból hírmondó sem, akkor van meg a lehetősége annak, hogy az új telepesek vagy azok vezetője nevezze el az új telepet. Ha az új telepesek eredetileg egyazon vidékről valók, akkor óhazájuk névanyagát részben átültetik új hazájukba. Így nevezték el a hollandok, – akik a mai *Manhattan* sziget déli részén telepedtek le – új városkájukat *Nieuwe Amsterdam*nak, a sziget északi részén levő telepüket pedig az ugyancsak hollandiai *Haarlem* városról. Mikor a sziget angol uralom alá került, a déli város a yorki herceg tiszteletére a *New York* nevet kapta.

A honfoglalás idején a magyarok a Kárpátok medencéjében csak szórványos szláv csoportokkal és részben elszlávosodott avarokkal találkoztak. Ahol találtak letelepült lakosságot, ott átvették a szláv vagy egyéb lakosságtól a használatos nevet, esetleg saját hangrendszerükhöz igazítva. Csak az akkor lakatlan részekben keletkeztek új hegy-, víz- és településnevek.

De vajon ott, ahol lakatlan területre letek, az illető település saját lakosai nevezték-e el a községet? Számos jel mutat arra, hogy az elnevezésben szerepe lehetett a környezetnek, a környező társadalomnak is.

Nagyobb területekre vonatkozólag például alig hihető, hogy a *Dunántúl* nevét saját lakossága adta volna, hiszen saját szempontjukból ők a Dunán i n n e n laknak. Nehéz persze eldönteni, mikor keletkezett ez a név. Ha esetleg az eredeti lakosság nevezte el, ez csak az első nemzedék lehetett, amely kelet és észak felől kelt át a Dunán, tehát akiknek még eredetileg a Duna bal partja volt az i n n e n. Ha viszont későbbi az elnevezés, akkor csak a Duna bal partján élő lakosság adhatta a *Dunántúl* nevet. Ugyanilyen elnevezés az *Erdély* (= erdő elve 'erdőn túli terület'), *Havaselve* stb. Egy más nyelvi példa: Kárpátalja orosz-ukrán neve *Zakarpacie* (a Kárpátokon túl). Kievből nézve találó név, de Ungvár és Munkács lakói számára ők a Kárpátokon i n n e n vagy a Kárpátok a l a t t laknak, nem pedig túl vagy mögött.

A *Hegymeg* nevű községek lakói számára ők nem a hegy mögött, hanem a hegy a l a t t laknak. A lengyel *Zakopane* városka nevének jelentése: a dombok mögött.

A 14. századi *Külvámos* (Borsod m.) és *Külvalkány* (Csanád m.) vagy a mai *Külsővat* csak más községből nézve külső, saját szempontjukból ők a közepén belül laknak.

Azok az idegen nyelvű csoportok, amelyeket szigetszerűen telepítettek magyar nyelvű környezetbe, nem saját elnevezésük alapján kapták nevüket, hanem a környező magyar lakosság nevezte el a falut: *Német*, *Besenyő*, *Lengyel*. Ugyanígy a magyar lakosságra utaló morvaországi *Uhřice*, *Uhersky Brod* helyneveket a környező cseh-morva lakosság adta. Az osztrák főváros magyar és délszláv neve semmiképpen sem származhatik a kelta-szláv-német *Wien*-ből, hanem valószínűleg a besenyő határőrök nevezték el *Bécs*-nek, amely feltehetőleg körülkerített helyet, várost jelentett.

Előfordulhat természetesen, hogy egy új várost maga az uralkodó a saját, vagy pedig környezete az uralkodó nevéből nevezett el. Amikor Nagy Sándor macedón király a Nílus

torkolatának közelében várost alapított, az az ő nevéből az *Alexandria* (ma El Iskandariya) nevet kapta. Mikor Nagy Péter a Néva torkolatában egy kis finn halászfalu helyére várost alapított, azt saját védőszentjéről németül *Sankt-Petersburg*nak nevezte el.

Újabban divat régi városokat élő politikusról elnevezni. Így a 16. században alapított *Santo Domingo* városát 1936-ban az akkori diktátorról *Ciudad Trujillonak* nevezték el; az új név azonban csak néhány órával élte túl névadóját, és ma ismét régi nevét viseli.

Magyarországon sok példa mutatja, milyen makacsul tartják magukat a régi nevek (ha hivatalos szervek nem avatkoznak bele). A 17. sz. végén Buda többszöri és hosszan tartó ostroma miatt a szomszédos községek teljesen elpusztultak, évtizedekig lakatlanul álltak, majd az új (rendszerint osztrák) földbirtokosok német, szlovák, szerb és horvát lakosságot telepítettek be a fölégetett pusztá falvakba. A mintegy harminc ilyen Buda környéki új telepítés (közülük sok csak a 18. sz. közepén települt újra) mégis megőrizte régi, középkori nevét. Német, szlovák, szerb és horvát önelnevezésük csekély kivétellel az egykori magyar községnév hangtani változata. Mindössze *Borosjenő* (a mai Pilisborosjenő) új telepesei fordították le részben a lappangó régi nevet, és a község egy évszázadig inkább *Weindorf* néven fordul elő. Két új település szerepelt egy darabig német néven: *Promontori* (Budafok) és *Sachsendorf* (Albertfalva). *Érd* régi neve mellett pedig egy ideig használatban volt a török *Hamzsabég* és az ebből fejlődött német népetimológiás *Hanselbeck* is. A több évtizedes, helyenként majdnem egy évszázados lakatlanság ideje alatt tehát a környékbeli lakosság őrizhette meg nevüket. Zala, Somogy és a többi megyei és járási név-monográfiák érdekesen mutatják, hogy még olyan középkori községek neve is fönntmaradt máig dülőneveinkben, amelyekről a 15. század óta nincs említés. Ilyenek pl. Somogyban (zárójelben a középkori adat): *Gám* (Gaan), *Göllénfa* (Gelyenfalva), *Görént* (Gerench), *Guta* (Gwtha), *Herke* (Herkehaza), *Ikló* (Iklow), *Irafá* (Irafalwa), *Ivácfa* (Iwanczfalwa) stb.<sup>1</sup>

Így tehát a kellő óvatosságot szem előtt tartva, és más lehetőségeket sem kizárva, feltehetjük, hogy a község- és városnevek keletkezésében és fönnttartásában nagy szerepe lehetett a környezetnek, vagyis a szomszédos települések lakosságának.

Ezt a szempontot is tekintetbe kell venni a párhuzamos helynévadás vitájában, amely néhány évtizeddel ezelőtt zajlott le. Melich<sup>2</sup> a személynevekből keletkezett helységnevekre vonatkozólag állapította meg, hogy ezek vegyes lakosságú területeken több nyelvben párhuzamosan is keletkezettek, mindegyik népnél a saját névadási szokás szerint, pl. *Léva* ~ *Levice*, *Márton* ~ *Mattersdorf*.

E. Schwarz<sup>3</sup>, Moór E.<sup>4</sup> és E. Kranzmayer<sup>5</sup> viszont úgy vélik, hogy az egyik nép adja a helységnevet, a másik átveszi vagy lefordítja. Kniezsa<sup>6</sup> a következőkben foglalja össze véleményét: 1. Helységnévpárok, vagyis azonos jelentésű helységnevek két vagy több különböző nyelvben csak bizonyos időben és bizonyos területen jöttek létre. 2. A legrégebb víz- és helységnevekben ilyesmi nem fordul elő (csak esetleg későn, hivata-

<sup>1</sup> Vö. *Magyar Nyelv* LXX: 362.

<sup>2</sup> *Magyar Nyelv* XIX: 105–111., 137–142. és *Archiv für Slawische Philologie* XXXIX: 217–235.

<sup>3</sup> *Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle*. München–Berlin 1931.

<sup>4</sup> *Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen*. Szeged 1936.

<sup>5</sup> *Zeitschrift für Ortsnamenforschung* X: 105–148.

<sup>6</sup> *Ungarische Jahrbücher* XVII: 281 és kk. és *Párhuzamos helynévadás* 7–8.

los fordításban). Nem képzelhető el, hogy a lakosság különbséget tudott volna tenni régi és új helységnevek között, és csak az újabbakat fordította volna le. 3. Helységnevpárok tehát nem későbbi fordításból, hanem azonos szemléletből keletkeztek akkor, amikor a jelentéstartalom az illető helységre még jellemző volt. Két vagy több különböző nyelvű lakosság esetén valóban három típust ismerünk: 1. A két (vagy több) párhuzamos név egymásnak hangtani változata, pl. szl. *Novigrad* ~ m. *Nógrád*, m. *Eger* ~ szl. *Jager*, m. *Várad* ~ r. *Oradea*, m. *Úrmező* ~ r. *Urmezeu*, ukr. *Urmezova* vagy külföldön: fl. *Antwerpen* ~ fr. *Anvers*, fr. *Genève* ~ n. *Genf*, fi. *Helsinki* ~ sv. *Helsingfors*. 2. A két (vagy több) név azonos jelentésű: m. *Pula* ~ n. *Pullendorf*, m. *Széleskút* ~ n. *Breitenbrunn*, m. *Dezsér* ~ szl. *Dežerice*, m. *Domokos* ~ r. *Dâmăcușeni* vagy külföldön fl. *Bergen* ~ fr. *Mons*, fi. *Kristiinankaupunki* ~ sv. *Kristinestad*. 3. A különböző nevek sem hangalakban, sem jelentésben nem hasonlítanak: n. *Wien* ~ m. *Bécs*, m. *Győr* ~ n. *Raab*, m. *Sopron* ~ n. *Ödenburg*, m. *Oroszlánkő* ~ szl. *Dvorec*, m. *Nagymező* ~ r. *Pruni*, m. *Almás* ~ r. *Sírbi*. Távolabbi példák: fi. *Turku* ~ sv. *Abo*, fi. *Pietarsaari* ~ sv. *Jakobstad*. A hármás elnevezésekben természetesen további kombinációk lehetségesek.

Az erdélyi szláv szórványtelepülések egy részének szláv neve nem is maradt fön (talán nem is volt), de a magyar *Tótfalu*, román *Sírbi*, német *Raizendorf* községnevek világosan szláv nyelvű lakosságra utalnak, tehát ismét egy adalék, hogy a környezet adhatta a nevet. A falubelieknek a templomuk egyszerűen *a* templom (régebben *az* egyház), de a környező lakosság a többi falutól eltérő színű templomáról könnyebben elnevezhette *Fehéregyháznak* vagy *Vörösegyháznak*. A falu vagy város saját lakói ritkábban használják a falujuk vagy városuk nevét, mint a környező településeket, hiszen számukra lakóhelyük *a* falu vagy *a* város, ha oda mennek, *haza* mennek, ha otthonról kilépnek, de nem lépik túl településük határát, akkor csak *a faluba* vagy *a városba* indulnak.

A személynek kevesebb szüksége van saját állandó nevére, és így a társadalom, a közösség ad nekik nevet, az állam csak hivatalossá teszi. Mérlegelni kell tehát azt a lehetőséget is, hogy a falu vagy város lakosságának is kevesebb szüksége volt régebben saját nevére, mint a környező településeknek, később az államhatalomnak. Így tehát a környezetnek (szomszéd településeknek) is nem csekély szerepe lehetett a helységnevek kialakulásában.

## A NÉPRAJZTUDOMÁNY ÉS A FÖLDRAJZINÉV-KUTATÁS ÚJABB EREDMÉNYEI

Ma a tudományos közvélemény a földrajzinév-kutatást, eredményeinek hasznosítását elsősorban a nyelvtudományhoz kapcsolja. Valóban, az utóbbi évtizedekben ez a tudományág tett a legtöbbet az alapanyag összegyűjtése területén, részlettanulmányokban értékelte a földrajzi nevek hangtörténeti, jelentéstani és egyéb vonatkozásait. Ezzel a munkával nagymértékben elősegítette azt, hogy más tudományok, így a történettudomány különböző ágai, köztük a néprajz is, az eredményeket a maga sajátos szempontjai szerint fel tudja használni. Meg kell azonban mondanom, hogy a tudományok többsége, így a néprajz sem élt eddig eléggé azzal a lehetőséggel, melyet a sokrétű földrajzinév-anyag gazdag forrása nyújt. Különösen nagyobb áttekintésekben ritkábban használták fel kellőképpen az egyre növekvő gyűjtéseknek és azokat lassabban követő feldolgozásoknak jelentős eredményeit.

Ezt annál is inkább szorgalmaznunk kell, mert a magyar néprajztudomány kialakulásának kezdeti korszakától kezdve a legnagyobb kutatók munkásságukban a földrajzi neveket gyakran hasznosították. Amikor Ipolyi Arnold a múlt század közepén megjelent nagyszabású művében a forrásait felsorolja, többek között ezeket írja: „... *különös nép kifejezések, tájszólás, helynevek* stb. erélyes s kiterjedő gyűjtése a feljegyzése volna a továbbira, mi valamint egyesnek erejét felülmúlja, úgy csak számosnak folytonos s messze a nép benső rétegeibe ható figyelme és vizsgálata által létesíthető egyedül”.<sup>1</sup> Feldolgozásában, ahol erre lehetőség mutatkozott, mindenütt támaszkodott a földrajzi nevekből leszűrhető tanulságokra. De bizony több mint száz évnek kellett addig eltelnie, amíg a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének irányításával, közelebbről Végh József fáradságot nem ismerő szervező és irányító munkájának eredményeképpen sorra látnak napvilágot a felbecsülhetetlen tudományos értékű, egész megyékre kiterjedő földrajzinév-gyűjtemények.

A földrajzi nevek néprajzi forrásértékét igen nagyra becsülte Herman Ottó is, így az ezekben megőrzött *tanya* szó eredetének boncolásával messzemenő következtetéseket vont le a magyar halászat szervezetével kapcsolatban. De a pásztorletről szóló nagyszabású monográfiáiban is jelentős helyet juttatott a földrajzi nevek elemzésének. Így a nyelvterület különböző részeiről (Somogy, Nagykunság, Gyöngyös) kimutatta a *Juhszél* helynevet, mely általában a település közvetlen közelében elhelyezkedő legelőt jelenti.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Magyar mythologia. II. kiadás. Budapest 1929. 7.

<sup>2</sup> A magyar pásztorok nyelvkincese. Budapest 1914. 634–635.

Ilyen és ehhez hasonló megállapításait ugyancsak érdemes lenne egyszer az új adatok világánál megvizsgálni.

A legtöbbet a földrajzi név gyűjtésében és hasznosításában mégis Jankó János, a magyar néprajztudomány kiemelkedő egyénisége érte el. Már első monográfiájában a következőket olvashatjuk: „Az ethnographiai kutatások egyik legfontosabb és legérdekesebb feladata a községek határneveinek összegyűjtése és azok népies és tudományos magyarázata”, majd így folytatta: „... megalkotásuknak hasonlósága vagy éppen egyformasága az ethnographiai összetartozás egyik legélénkebb jelét szolgálja”.<sup>3</sup> Tehát olyan messzemenő etnikai következtetések lehetőségét csillantotta meg, melynek értékelésével napjainkig is adós a nyelv- és néprajztudomány. Jankó János a torockai, de különösen a Balaton mellékéről szóló monográfiában a földrajzinév-gyűjtést olyan magas fokon – többek között katonai térképek bevonásával – valósította meg, amit napjaink kutatása sem haladt még túl.

Györfly István, Bátky Zsigmond, Viski Károly nagy jelentőséget tulajdonítottak a földrajzi neveknél, gyűjtésüknek, értékelésüknek. Sőt, Bátky ezen túlmenően még a következőket írja: „... Magyarország néprajza előadássorozatomban keretében (vidéki múzeumi kollégáink tanfolyamán) felhívtam a figyelmet (a helynév) gyűjtések és tanulmányozások fontosságára, nem minden fogamat nélkül.”<sup>4</sup> E tanfolyam eredménye Kiss Lajos nagyszerű munkája, a *Régi Rétköz* (Budapest 1961.), mely ha egy fél évszázaddal később jelent is meg, de az első indíttatást a szerző kétségtelenül innen szerezte.

Ha végigtekintek a mai néprajzkutatók egyre növekvő táborán, akkor, magamat is beleértve, alig találok olyat, aki valamilyen formában a földrajzi nevek adta lehetőséget egyszer-másszor ne hasznosította volna. Ortutay Gyula a mesékre és mondákra vonatkozóan messzemenő következtetéseket vont le a történeti földrajzi nevekből. Így, vizsgálta az *ördög*, *sárkány* összetételű földrajzi neveket, és megállapította, hogy már a korai magyar középkorban, a helynevek tanulsága alapján, a szóhasználatokban olyan prózai epikumoknak kellett élnie, melyek formájukban napjainkig megőrződtek.<sup>5</sup>

Az utóbbi évtizedben megélénkülő és tervszerűvé váló gyűjtés, különösképpen pedig a megjelenő, egész megyékre kiterjedő monográfiák<sup>6</sup> egyre több lehetőséget biztosítanak arra, hogy nagy összefüggő területen, az eddigénél sokkal nagyobb anyagra támaszkodva, néprajzilag is lehessen értékelni a földrajzi neveket. A számos lehetőség közül hadd hívjam fel itt néhányra a figyelmet, azzal a tudattal, hogy ezeket egyre inkább ki lehet terjeszteni, különösen akkor, ha a kutatásba a többi melyét is be lehet majd vonni.

A folklór jellegű vizsgálatok ugyancsak sokat tudhatnak meg a Dunántúl déli részét mind nagyobb területen átfogó földrajzinév-gyűjteményekből. Maradjunk csak az Ortutay által említett sárkány-kérdésnél. A Tolna megyei Bátán a *Sárkányos-tó* lapályos tófenék, a néprajz szerint hajdan egy nagy kígyó (sárkány) tanyája.<sup>7</sup> A Somogy megyei Pusztaszemesen a *Sárkányi-erdő*höz az alábbi megjegyzést fűzték: „A hagyomány szerint a nem messze levő forráshoz jártak a szépasszonyok fürdeni, s itt az erdőben játszadoztak a

<sup>3</sup> Kalotaszeg magyar népe. Budapest 1892. 10.

<sup>4</sup> *Néprajzi Értesítő* 4 : 229., 27 : 19.

<sup>5</sup> Magyar népmesék. Budapest 1960.

<sup>6</sup> Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg 1954. Somogy megye földrajzi nevei. Budapest 1974.

<sup>7</sup> *A Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Évkönyve*. 2–3 : 293.

sárkányokkal.”<sup>8</sup> A Zala megyi Rédicse-n a mai napig él a *Sárkán-tó* neve. „A mélyedés régen tó volt. A nép szerint sárkányok tanyáztak benne.”<sup>9</sup> Ez a három adat, mely továbbiakkal szép számban bővíthető, megmutatja egyrészt, hogy a sárkányhiedelmet az egész Dél-Dunántúlon általánosan ismerhették, másrészt, felhívja a figyelmünket, hogy hol lehet ilyen irányban a vizsgálódás tovább folytatni. A most ébregző magyar-mondakutatásnak éppen a földrajzinév-kutatás adhat új lendületet, megmutatván, hogy milyen nagyok még manapság is a helyszíni gyűjtés lehetőségei.

A somogyi földrajzi nevekben gyakran találkozunk a *boszorkányok*, *szépasszonyok* nevével. Ezek az elbeszélés szerint a *Boszorkány-hegyen* levő forráshoz jártak fürödni és egy alkalommal otthagyták seprűjüket, feltehetően azért, mert a hajnal hirtelen közeledett. Ez ugyan a feljegyzésből nem derül ki, de megmagyarázza a mellette emelkedő *Kakas-domb*, ahol minden bizonnyal megszólaltak a hajnal érkezését jelző kakasok, és ez tette szükségessé a boszorkányok menekülésszerű távozását. Ez az egész magyar nyelvterületről szórványosan jól ismert monda, ami itt egy meghatározott helyhez kötődik, további részleteit a helyszíni kutatás még bizonyára feltárhatja.

A történeti mondák közül Mátyás királyhoz fűződik a legtöbb kerek elbeszélés. A kutak, utak, fák neve arról tanúskodik, hogy milyen sokfelé őrzik e legnépszerűbb királyunk emlékeit napjainkig a földrajzi nevek. Az egész Dél-Dunántúlon rendkívül élénken élnek a török hagyományok is, melyek sokszor keveredtek a tatárok emlékével. A *Török-domb*, *Török-futás*, *Török-lyuk*, *Török-pince*, *Török-temető*, *Török-vár* elnevezés mögött mennyi sok monda, elbeszélés lappanghat, amit e terület néprajzkutatói pontosan rögzíthetnek gyűjtéseik során. Ezek közül hadd említsem meg azt, melyet Toronyban (Somogy m.) jegyeztek fel. E szerint, amikor a törökök már menekülni kényszerültek hazánkból, egy kutyára vagy kosra formázott szoborba rejtették kincseiket. Nagy idő múlva egy török tiszt jelent meg, aki feltörte a szobrot, és a töméntelen kincset magával vitte. E monda kapcsán azonnal eszembe jutott első földrajzinév-gyűjtésem a Bihar megyei Szerepen, amit Csűry Bálint irányításával ugyancsak Végh József szervezett. Ekkor találkoztam először ezzel a mondával, amit a Nagysárrét nagynevű néprajzkutatója, Szűcs Sándor adott közre.<sup>10</sup> E sárréti monda megfelelőjét Somogyból mutatták ki a helynevek és ezzel az egyelőre még elég ritka előfordulási hálózatát egy fontos adattal szaporíthattuk.<sup>11</sup>

A földrajzi nevek különösen sokat vallanak a táj, a vidék egykori természeti állapotáról, így nemcsak a néprajznak, hanem a helytörténetnek is elengedhetetlen segítőtársai. Tolnában például mai napig sokszor találkozunk a *fok* önálló vagy összetett földrajzi névvel. Így Alsónyéken: *Dombó fok*, *Sebes fok*, *Acsád fok* stb., Bátán: *Süsmegi fok*, *Szekerek foka*, *Bokor foka*, Decsen: *Malom fok*, *Szili Éva fok*, *Dege fok*, *Ásvány foka*, *Szabó foka* stb. Andrásfalvy Bertalan ezekről kimutatta, hogy a Duna menti paraszti vízszabályozás, a halászat fontos eszközei, melyek segítségével az áradáskor feltöltött tavak vízkészletét szabályozták. Érdekes módon ezt az elnevezést sem Somogyban, sem

<sup>8</sup> Somogy megye földrajzi nevei. I. m. 196.

<sup>9</sup> Zala megye földrajzi nevei. I. m. 367.

<sup>10</sup> A régi Sárrét világa. Budapest 1942. 153–154.

<sup>11</sup> A kérdéstről lásd Szendrey Zsigmond: Történeti mondáink. *Ethnographia*. 37: 138., 183.



Zalában nem találjuk meg, amiből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ez a módszer és az elnevezés csak a Duna mellett élhetett.

A kérdés azonban mégsem egészen így áll, mert magam elég jól ismerve Bodrogközt, megtaláltam ugyan a vízgazdálkodásnak ezt a rendszerét, itt azonban a szabályozó csatornákat nem foknak, hanem inkább *ágnak* nevezik. Nem így azonban a bihari Nagysárréten, ahol egész napjainkig szinte minden falu határában találunk *fokkal* összetett helyneveket. Elég, ha ezzel kapcsolatban csak egyetlen falunak, Szerepnek a határát vesszük vizsgálóra: *Csonkafok, Deckifok, Disznókfoka, Kázmérfok, Sápifok, Szilasifok, Sebesfok*.<sup>12</sup> A két messze eső terület földrajzi nevei abban is rokonságot mutatnak, hogy sok közöttük a birtokos összetétel, vagyis a fok, annak gondozása, de természetesen halászati haszna is valakihez tartozhatott. A *fok, ág* egyaránt finnugor, ugor eredetű szavunk, és ez a tény még külön is szorgalmazza, hogy e vízgazdálkodási rendszert alaposan, történetileg és az egész magyar nyelvterületre kiterjedően vizsgáljuk. Magának a rendszernek felfedéséhez pedig kétségtelen, hogy Andrásfalvy Bertalant a földrajzi nevek alapos ismerete, történeti mélységű kutatása és a terepen végzett gyűjtése vezette el.<sup>13</sup>

Somogyország, Somogy megye a honfoglalás idejében a középkoron át az erdők világa. Ezért találjuk itt az *Avas* helynevek egész sorát, melynek egyik része öreg, makkoltatásra alkalmas szálerdőre vonatkozik. De az *avas* szó jelentésfejlődésének másik útjára is találunk példákat, amikor a Balaton partján „a törmelék, tavalyról ottmaradt nád”-at nevezték e szóval. Egyre világosabban kirajzolódik, hogy az *avas* a makkoltatásra alkalmas erdőt jelentette sok vidéken a Székelyföldtől Somogyig, Vasig.<sup>14</sup> Az erdő hasznosítása közül csak kettőt említek, az egyik a *szénégető* jelentős számú előfordulása, mely az egyik legfontosabb falusi iparág, a kovácsok számára szállította az elengedhetetlen segédanyagot. A másik a nagy számú *Hamuház* és az ezzel összetett földrajzi név, mely főleg a XVIII. századtól kezdve az erdőket nagymértékben megritkító hamuzsírfőzés emlékét őrzi.

Az erdőhöz kapcsolódik e tájon a méhészet is. A nagy számban előforduló *Méhes* elnevezés azt bizonyítja, hogy ezek elsősorban a határban, illetve az erdőben állottak. Somogy megye méhészete a kora középkorban is egyike a legjelentősebbeknek. A Tihanyi Apátság oklevelei már a XI–XII. századtól emlegetnek egy somogyi *Méhes* falut, mely mézzel és viasszal adózott. Az 1870. évi statisztikai adatok szerint az egész országban itt írták össze a legtöbb méhcsaládot, 24 026-ot.<sup>15</sup> Külön tanulmányt lehetne írni a Somogy megyei méhészetről a földrajzi nevek alapján és össze lehetne vetni Kerecsényi Edit nemrégiben megjelent kiváló munkájával,<sup>16</sup> mely Somogy délnyugati részét is magába foglalja. Zalában lényegesen kevesebb a méhészettel összefüggő földrajzi név, amiből joggal lehet arra következtetni, hogy itt nem a határban tartották a méheket, hanem már korábban a ház körüli méhesekben helyezték el a kasokat.

Az erdő a fán és méhen kívül is sok mindent adott (gomba, eper, szeder, vadalma, vadvörte stb.), aminek jelentőségét húségesen őrzik a földrajzi nevek. Külön kell szöla-

<sup>12</sup> Balassa Iván: Szerep helynevei. *Magyar Népryelv* 1 : 130–138.

<sup>13</sup> A *fok* és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban. *Nyelvtudományi Értekezések* 70.

<sup>14</sup> Balassa Iván: A legeltetés három műszava: avas, avar, havas. *Magyar Nyelv* 69 : 296–305.

<sup>15</sup> Magyar Statisztikai Évkönyv. III. évf. 113. (Budapest 1875.)

<sup>16</sup> A népi méhészkedés története, formái és gyakorlata Nagykanizsa környékén. *Néprajzi Közlemények* 13/3–4. Budapest 1969.

nom a vadászatról, melynek hivatalos és titkolt formáit ugyancsak megtaláljuk a földrajzi nevekben. Az utóbbiak a néprajz számára jelentősebbek, hiszen ezek őrizték meg a hagyományos eljárásokat. Ilyenre utal a *Vadfogó* és a *verem* különböző formája, összetétele. A vermekben elsősorban farkast, vaddisznót fogtak és ezek török kori jelentőségére nemrégiben mutatott rá Hofer Tamás.<sup>17</sup>

A földrajzi nevek irányították Takács Lajost<sup>18</sup> arra, hogy a közöttük oly gyakran előforduló *aszó* nemcsak 'kiszáradt folyómeder, száraz völgy' jelentéssel élt nyelvünkben, hanem 'irtás, kiirtott és művelés alá fogott terület'-et is értettek rajta. Az *aszót* 1055-től gyakran feljegyezték helyneveinkben, de manapság is szinte az egész nyelvterületen meg lehet találni. Így legutóbb a zalai, és különösen a somogyi földrajzi nevek összefoglaló kiadványában találkozhatunk vele. Az aszalás úgy történt, hogy a fák kergét lehántották, majd mikor a fák kiszáradtak, kivágták vagy éppen az egész erdőt felégették. Ez máshol is gyakorlat lehetett, ezt a székelyföldi Csíkjénőfalváról 1837-ből származó feljegyzés bizonyítja: „... megaszalt bükkfák a tilalmas bükkben találtattak 18, tizennyolc; amelyet írt Szabó János nem is tagadá, hogy nem ő aszalta, mint hogy a fáknek a tövéről a földön a lapit és muhát elhajtotta, s úgy aszalta meg, s megint bétakarta; azt mondja, azért cselekedte, hadd tanuljon más is: hogy kell aszalni”.<sup>19</sup> A földrajzi nevek mind bőségebb feltárása fogja majd megmutatni, hogy az ilyen irtási módszernek milyen távolabbi kapcsolatait lehet kimutatni.

A földrajzi nevek a saját néprajzi kutatásaimban is nagyon sokat segítettek. Így többek közt, a földhasználati módszerek vizsgálatát ezek nélkül aligha lehet elvégezni.<sup>20</sup> A *parlag* szó és összetételei gyakran fordulnak elő, ami természetes is, hiszen több évig, esetleg évtizedig hagyták pihenni a kimerült földet. Ezzel szemben Zalában és Somogyban egyetlen alkalommal sem találkozunk ugar összetételű földrajzi nevekkkel, hiszen a két- vagy háromnyomásos rendszerben ez minden évben változott és így nem jelölhetett azonos területet. Ez egyben azt is bizonyítja, hogy – megfelelő forráskritikával – milyen megbízható adatokat nyújtanak a földrajzi nevek.

A vetésforgóba be nem osztott szántóföldek, a falu alatt közvetlenül meghúzódo legelők, kaszálók, *tanorok* nevét, számos falu határa őrizte meg Zalában és Somogyban egyaránt. A szláv származású szó eredetileg tuskés ágakkal, esetleg más módon körülkerített területet jelentett, de mint közszó már régebben elhomályosult. Valamikor széles területen ismerhették, hiszen Székelyföldön éppen úgy megtalálhatjuk, mint Zemplén megyében. Hadd említsem meg, hogy ez a név mindig a településhez közel helyezkedik el. Így például Kaposvárt a házak már elérték és ma egy városrész neve utal erre a nagy múltú földhasználati eljárásra.

Magának a föld megművelésének módjait is kiolvashatjuk a földrajzi nevekből. Az *Eke* mellett a rengeteg *Szántó* helynév még viszonylag nem sokat árul el. De már a *Bakhát* a szántásnak azt a formáját jelöli, amikor keskeny szalagokra osztják a földet, hogy az

<sup>17</sup> Vadfogó vermek a töröknek hódolt Baranyában. *Ethnographia* 1957. 68 : 346–349.

<sup>18</sup> Az irtásgazdálkodás régi módjainak emlékei a földrajzi nevekben. *Nyelvtudományi Értekezések* 70.

<sup>19</sup> Imreh István: A rendtartó székely falu. Bukarest 1973. 318.

<sup>20</sup> Balassa Iván: Földrajzi neveink és a földhasználati módok. *Nyelvtudományi Értekezések* 70. 209–213.

ezek között képződött árkokban a felesleges víz lefolyhasson. Somogyban ezt inkább közreszántásnak nevezik,<sup>21</sup> és a sok *köz* földrajzi név némelyike erre is vonatkozhat.

Nagyon csábító lenne a földművelés termékeinek sorrávétele, de lássunk egy olyat, mely bizonyítja, hogy a földrajzi nevek mennyisége megközelítőleg tükrözheti a termelés nagyságát is. Így 1870-ben Somogyban 2507 kat. holdat vetettek kenderrel s mindössze csak 62 kat. holdat lennel. Ha megnézzük a több száz, kenderre utaló földrajzi nevet, s összevetjük a tíz körüli, lenre utaló megjelöléssel, akkor majdnem pontosan a fenti arányt kapjuk.

Viszonylag kevés nevet találunk a *kukoricával* kapcsolatban, aminek az lehet az oka, hogy a vetésforgóba beilleszkedve, minden évben máshova vetették. A XVIII. században Somogyban még meglévő *kukoricáskertek* eltűntek, mert nevüket egy alkalommal sem sikerült felfedeznem. Többször előfordul azonban a *góré*, melyről kétséget kizáróan meg lehet állapítani, hogy a legtöbb esetben a kukoricacsöveket tartó különböző formájú és anyagú építményre vonatkozik. Egy-két esetben azonban kinn a határban erre aligha gondolhatunk, itt inkább azoknak az őrtornyoknak emlékét őrizheti, melyeket a török időkben magas lábakra állítva a figyelők számára emeltek.<sup>22</sup>

A föld, különösen pedig a rét osztásának nyíllal történő formáját őrizte meg néhány *Nyilas* földrajzi név Somogyban, mely a sorhúzás egy jellegzetes módjaként élt a magyar nyelvterület nagyobbik részén. Érdekes módon Zalában nem találunk belőle egyet sem, ennek okát érdemes lenne kikutatni.

Az állattartásra vonatkozó hatalmas anyagból csak az építmények közül említek meg kettőt. Az egyik az *akol*, melyből önállóan és összetételben, *Birkaakol*, *Juhakol* stb., szép számmal találkozunk. Míg a csak a XIX. századtól elterjedő *hodály* – mely fedett és nagyobb védelmet biztosított a sokkal kényesebb nyugati eredetű birkáknak – csupán öt alkalommal fordul elő. A földrajzi nevek tehát nemcsak elterjedésre utalnak, hanem mennyiségükkel tükrözhetik egy-egy tárgy vagy jelenség korát is. Az ilyen jellegű kutatások még sok érdekes megállapításhoz vezethetnek.

A jellegzetes somogyi települési módot nagyon jól világítják meg a *pajtával* (*Pajtás-kert*) és *szérűvel* (*Szérűskert*), továbbá a viszonylag ritkább, *istállóval* (*Istállókert*) összetett földrajzi nevek. Mindez a somogyi falvak jelentős részének osztott településére utal, amikor is a gazdasági épületek egy része kint a határban helyezkedett el. Itt végezték a gabona nyomtatását, itt raktározták a takarmányt és sok esetben a jószágot télen át is itt tartották. Hofer Tamás két évtizeddel ezelőtt még azt írja: „Kevés esetben lehet akár a falun kívüli istálló, akár a szérű korábbi és későbbi helyzetét összevetni.”<sup>23</sup> Somogy megye földrajzi nevei megjelenésének eredményeként a kutatás lehetősége megváltozott. Hadd jegyezzem meg ezzel kapcsolatban, hogy Hofer Nyugat-Zalából és Somogyból mintegy negyven faluban tudta az osztott települést kimutatni, míg a két földrajzinév-kötet Zala nyugati peremén és Somogyban ezt a számot csaknem százra emelte. Így az osztott települést a legáltalánosabb települési formának mondhatjuk Dél-Dunántúlnak ezen a részén, és ennek megállapítása e nagy vállalkozás egyik legfontosabb eredménye a néprajztudomány számára.

<sup>21</sup> Balassa Iván: Az eke és szántás története Magyarországon. Budapest 1973. 504–506.

<sup>22</sup> Tagányi Károly: Gyepű és Gyepűelve. *Magyar Nyelv* 9 : 201–203.

<sup>23</sup> Déldunántúli településformáink történetéhez. *Ethnographia* 66: 158.

Szívesen merülnék el az egyes paraszti iparágak emlékei között is, de azt hiszem, elegendő, ha csak néhányat említek meg, ezzel is jelezvén e könyvek forrásértékét ezen a területen. Ilyen elsősorban is a malom, melynek minden változatát jól megőrizték a földrajzi nevek. A *Vizes-malom* emlékét tíz név őrzi, 1870-ben ezek száma Somogy megyében 366 volt, utánuk számban a szárazmalmok következnek (143) nyolc földrajzi névvel, míg öt községből ismerünk szélmalomra utaló nevet. A viszonylag új gőzmalomokra hét elnevezés utal.

A Dráva mente régi foglalkozása az *aranyászás*, mely több földrajzi névben közvetlenül vagy közvetve rögződött. Érdeemes lenne külön felkutatni, hogy Csurgó egy utcája, illetve szántóföldjeinek egy csoportja miért kapta az aranyász jelzőt. Itt van a földrajzi nevek kutatásának egy másik nagy érdeme, hogy olyan néprajzi kérdésekre is felhívhatják sok esetben a figyelmet, ami eddig elkerülte a kutatók figyelmét.

Azt hiszem, ennyi is elegendő annak bizonyítására, hogy a magyar néprajztudomány mennyi mindent hasznosíthat a földrajzinév-kutatás eredményeiből és ezért kiemelkedő kutatói minden korban milyen nagy fontosságot tulajdonítottak neki. Gyakran egy-egy földrajzi név vagy csoport ösztönzést adott a néprajzi kutatásoknak, máskor pedig ezeket éppen a néprajz oldaláról lehetett megfelelően értelmezni. Így tudományunk nevében csak hálával és elismeréssel gondolhatunk azokra a kutatókra, akik a terepen végzik a gyűjtés nehéz és felelősségteljes munkáját, akik értelmezik és kötetetté szerkesztik az adatokat és akik lehetővé teszik azok kiadását abban a biztos tudatban, hogy ezzel múltunk megismerésének sokoldalúan hasznosítható, nagyon fontos forrását teszik hozzáférhetővé a tudomány és azon át közművelődésünk számára.



## EGY ELMÉLET – KÉT ELMÉLET – AVAGY NEM ELMÉLET?

(Basil Bernstein elméleti írásainak vizsgálata)

Az alábbi írás egy nagyobb terjedelmű tanulmány részlete. A tanulmány célja, hogy megvizsgálja egy sajátos szociolingvisztikai elmélet – a Basil Bernstein által előterjesztett kommunikatív kódelmélet – fogalmi és empirikus tartalmát, s az elemzés eredményeképpen választ adjon arra a kérdésre, hogy magyarázható-e az iskolai hátrány ennek az elgondolásnak az alapján vagy nem. Az itt következő részletben a szerző azt próbálja meg tisztázni, hogy mit mond Bernstein, egyértelműek-e fogalmai, tisztán logikai szempontból következtetések-e gondolatmenetei, azaz létezik-e egy olyan összefüggő állításrendszer, amelyet Bernstein elméletének lehet nevezni, vagy nem létezik ilyen.

\*

Összegyűjtött elméleti írásainak kötetében<sup>1</sup> Bernstein három nagy fejezetbe csoportosította a tanulmányokat. Ezek címe: Kezdetek (Beginnings), Fejlemények (Developments), Kutatások (Explorations). A fejezetcímek egy elmélet növekedésének szakaszaira utalnak, s ezt hangsúlyozza Bernstein a bevezetőben is.

A növekedés valóban szembevetendő sajátossága a kronológiai rendbe sorolt írásoknak. Lépten-nyomon új fogalmak, régi fogalmak új meghatározásai, új témák merülnek fel az írásokban az évek múlásával. Azt azonban nehéz eldönteni, hogy a növekedés az elmélet részleteinek kidolgozásában, új jelenségekre való kiterjesztésében áll-e, vagy csupán abban,

<sup>1</sup>BERNSTEIN, B: *Class, codes and control*. Vol. I. Theoretical studies towards a sociology of language. London. Mivel a továbbiakban csak oldalszám szerint hivatkozom az elemzett szövegekre, itt felsorolom a kötetben szereplő tanulmányokat. 1. Some sociological determinants of perception (23–41.); 2. A public language: some sociological implications of a linguistic form (42–60.); 3. Language and social class (61–70.); 4. A review of *The Lore and Language of Schoolchildren* (71–75.); 5. Linguistic codes, hesitation phenomena and intelligence (76–94.); 6. Social class, linguistic codes and grammatical elements (95–117.); 7. A socio-linguistic approach to social learning (118–142.); 8. A socio-linguistic approach to socialization: with some reference to educability (143–169.); 9. Social class, language and socialization (170–189.); 10. A critique of the concept of compensatory education (190–201.); 11. On the classification and framing of educational knowledge (202–230.). Az utolsó négy ezek közül magyarul is megjelent: BERNSTEIN, B.: Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: PAP MÁRIA–SZÉPE GYÖRGY (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest, 1975. 393–432.; BERNSTEIN, B.: Társadalmi osztály, nyelv és szocializáció. *Valóság*, 1971/11. 47–57.; BERNSTEIN, B.: A kiegyenlítő (compensatory) oktatás fogalmának bírálata. In: FERGE ZSUZSA–HÁBER JUDIT (szerk.): *Az iskola szociológiai problémái*. Budapest, 1974. 175–188.; BERNSTEIN, B.: Az iskolai tudásanyag osztályozásáról és kereteiről (framing). In FERGE–HÁBER i. m. 123–152.

hogy a szerző újabb és újabb ötletekkel toldja meg eredeti elgondolását. Annak gyanúját, hogy az utóbbi eset is fennálhat, Bernstein többféleképpen is felkelti. Elsősorban fogalmi homályosságával, megfoghatatlanságával, azután azzal, hogy újításait szinte sohasem indokolja, nem hozza összefüggésbe a korábbi fejleményekkel, bevezet majd elejt fogalmakat anélkül, hogy bármelyik lépését megmagyarázná, írásaiban lépten-nyomon felületes és triviálisan hamis megállapítások bukkannak fel stb. A felsorolt jellegzetességek lehetnek a kifejtés hibái, ez esetben csak megnehezítik az elmélet recepcióját, félreértésekre adnak alkalmat, de lehetnek valami sokkal súlyosabb dolognak, az inkoherenciának, a kiküszöbölhetetlen zavarosságnak a tünete is.<sup>2</sup>

Bármilyen nehéz is azonban munkáinak értelmezése és értékelése, a feladat elől nem lehet kitérni, elvégzése előtt túlságosan kockázatos lenne az elméletet elvetni, esetlegesen hasznáról lemondani. Mondanivalójának kihámozásához s az inkoherencia említett gyanújának eloszlatásához vagy jogosultságának bizonyításához a legbiztosabb útnak az látszik, ha időrendben követjük írásait.

Bernstein eszméinek kiindulópontja az iskola. Első megjelent írásában így fogalmazza meg problémáját: „Az utolsó harminc évben a szociológusok és a pszichológusok számára is egyre világosabbá vált, hogy a szubkultúra vagy társadalmi osztály hat a viselkedésre, s különösen a tanulásra. Számos kutató mutatott ki összefüggéseket a szubkultúra vagy társadalmi osztály és az iskolai teljesítmények között, de egyelőre még nem létezik olyan egységes elmélet, amely magyarázatot adna a munkásgyerekek lehetőségei és tényleges teljesítménye között talált kapcsolatokra és ellentmondásokra.”<sup>3</sup> Úgy látja, hogy a hiányzó magyarázó elmélet létrehozása érdekében három területet kell valamiképpen összefüggésbe hozni egymással: a nyelvhasználatot vagy beszédmódot, az érzékelésmódot, illetve a tárgyakhoz való viszonyulás módját, és a társadalmi struktúrát. A *Kezdetek* című fejezetbe sorolt három írás egyfelől jellemzi e három területen a fontosnak ítélt különbségeket, másfelől oksági kapcsolatot állapít meg közöttük. Mivel az oksági kapcsolatok megállapítása döntő jelentőségű az elméletalkotásban, viszont mivel éppen itt furcsa ellentmondásokkal találkozunk az első írásokban, helyesebb lesz, ha először önmagukban vesszük szemügyre a különbségeket.

Bernstein kétféle érzékelésmódot különböztet meg, az egyiket a tárgyak struktúrájára, a másikat a tárgyak tartalmára való érzékenységnak nevezi, s a következőképpen definiálja őket: „A tárgyak struktúrájára való érzékenységet olyan tanulás révén elsajátí-

<sup>2</sup> Az írások homályossága, következetlensége olyannyira feltűnő, hogy a kötetet bevezető DONALD MACRAE és maga BERNSTEIN is szükségesnek tartja ezt a tényt szóvá tenni, még ha mindketten pozitívan értékeli is. MacRae kissé groteszk módon egyenesen Bernstein eredetiségének bizonyítékát látja a homályosságában, a másképp vélekedőket röviden konformistáknak minősíti. „Az újdonság mindig elmarasztható, mert a figyelmet mindig a belső következetlenségekre lehet terelni. Következetlenségekre, amelyek, mint mondtam, mindenütt fellelhetők, ám amelyeket gondolkodás nélkül elfogadnak ott, ahol nincs semmi váratlan és eredeti. Az alapítványok, tanácsok és tudós testületek egyre jobban intézményesített, egyre centralizáltabb és egyre drágább világában, a korlátozott anyagi erőforrások és a fokozott felelősség nyomása alatt dolgozva az újdonság nyugtalanító. Csak a bevett újíthat, és csak azokat vesszük be, akik nem újítanak.” (BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . IX.) Bernstein nem ilyen éles, kivetnivalót azonban, úgy tűnik, ő sem lát a dologban: „Az olvasó kétségtelenül sok következetlenséget fog találni az írásokban, én azonban ezt nem hibának tekintem, hanem inkább a növekedés jelének.” (I. m. 2.)

<sup>3</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 23.

tott képességként határozzuk meg, melynek birtokában az egyén egy tárgyra mint egy viszonyhálózat tagjaként meghatározott, és észlelt dologra reagál.”<sup>4</sup> „A tartalomra való érzékenység olyan tanulás révén elsajátított képesség, amelynek birtokában az egyén egy tárgynak inkább a határait, mint más tárgyakkal alkotott viszony- és kölcsönviszony-hálózataira reagál.”<sup>5</sup> A meghatározásoknak pontos és konkrét értelmet adni nagyon nehéz. Elsősorban a bennük használt fogalmak – struktúra, tartalom, tárgy, reagálás – korlátlan általánossága miatt, másodsorban azért, mert még ezeknek egy részét sem a szokásos értelemben használja Bernstein. Legalábbis a „tárgy struktúrája” és a „tárgy tartalma” kifejezéseket olvasva szokásszerűen arra gondolnánk, hogy ezek a tárgy attribútumai. Itt azonban legfeljebb a tárgy tartalma az, a tárgy struktúrája valami a tárgyon kívüli dolog: egy konstelláció, amelyben a tárgy is szerepel, illetve ennek a konstellációnak a tulajdonsága. A megfogalmazás homályosságát példákkal nem oszlatja el Bernstein, néhány mondat erejéig azonban mégis ad további támpontokat az értelmezéshez: „Minél célszerűbben és világosabban szervezik meg a környezetet a távoli jövő szempontjából, azaz minél ésszerűbbek a távoli célok és az elérésükre szolgáló eszközök közötti kapcsolatok, annál nagyobb jelentőségük van a tárgyaknak a jelenben. Jelenlétüket nem veszik adottságnak, minden tárgyat megvizsgálják, minden tárgy kapcsolatok kiindulópontjává válik. Mindennek hatása a gyermek tapasztalatára az, hogy általánosabban és specifikusabban tudatosít egy sor tárgyat minden egyes időpontban, ami intenzívebbé teszi kíváncsiságát és jutalmazza felfedezéseit. A kritikus tényező itt a viszony módja („the mode of the relationship”) és ez [a gyermek] struktúrára való érzékenységének függvénye.”<sup>6</sup> Másfelől: „... ahol tartalomra való érzékenység van, a struktúrájának csupán a legegyszerűbb logikai implikációiról vagy hatáiról vesznek tudomást. Közlebről, egy tárgy bizonyos aspektusait nem ismerik fel értelmes támpontokként, vagy ha mégis, a verbális választ határozzák meg helytelenül.”<sup>7</sup> Továbbá „... a (munkás)gyermek világának itt és most tapasztalásában él, amelyben az előrelátás vagy elvárás időterjedelme nagyon rövid, és ezt megerősíti az eszközök és célok közötti kapcsolatok aprólékos kidolgozásának hiánya, ahogy korábban említettük. Annak, hogy az észlelés ilyen szerkezetű, az az egyik fontos következménye, hogy a kognitív folyamatok leíró jellegűek, pl. az A, B, C, D eseményeket különálló, összefüggéstelen tényekként fogják fel vagy a legjobb esetben durva oksági összefüggéseket állapítanak meg köztük. A tartós kíváncsiság nem kap támogatást vagy jutalmat, mivel a kérdésekre adott válaszok ritkán mutatnak túl a tárgyon vagy a tárgyról tett egyszerű megállapításon.”<sup>8</sup> „A munkásosztálybeli gyerek előnyben részesíti a leíró kognitív folyamatokat; reagálása közvetlen, legfeljebb csak homályosan függ össze térben és időben távolabbi dolgokkal, s ennek következtében

<sup>4</sup>A legfontosabb definíciókat a továbbiakban angolul is közöljük, hogy a fordítás esetleges torzításait az olvasónak módjában álljon korrigálni. „Sensitivity to the structure of objects here is defined as a function of learned ability to respond to an object perceived and defined in terms of a matrix of relationships.” BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 24.

<sup>5</sup>„Sensitivity to content is a function of learned ability to respond to the boundaries of an object rather than the matrix of relationships and interrelationships it stands with other objects.” BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 24.

<sup>6</sup>BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 29.

<sup>7</sup>BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 33.

<sup>8</sup>BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 34.



figyelme rövid, vagy nehezen hosszabítható meg büntetések alkalmazása nélkül. Ahelyett, hogy egy tárgy vagy eszme részletes implikációit és kapcsolatait kutatná — ami megteremtené azonnal a tárgy struktúrájának és kiterjesztésének problémáját —, inkább több különálló egység futólagos vizsgálatára van hajlama.”<sup>9</sup>

Az idézetek, amelyek egyébként a két érzékelésmód leírásának teljességét képezik az első három tanulmányban, megerősítik korábbi, a definíciók olvasásakor kialakult benyomásunkat, hogy ti. az érzékelésmódok nem jellemezhetők tartalmasan. A tárgy-fogalomról például kiderül, hogy bármit érthetünk rajta: fizikai tárgyat, mondatot, eseményt, életcél, egyáltalán akármit, amire egy ember képes reagálni. Mindezekre azután vagy úgy reagál, hogy összefüggésbe hozza őket más dolgokkal, vagy úgy, hogy nem. Mármost reagálásának megítéléséhez, értékeléséhez annak ismeretén túl, hogy mire reagál, azt is kellene tudnunk, hogy mikor, miért, hogyan teremti vagy nem teremti meg az összefüggéseket, hisz az, hogy mondjuk a bernsteini példában szereplő A, B, C, D események összefüggésbe hozása vagy elszigetelt szemlélete jó, hasznos, helyes vagy racionális-e, nyilván függ attól, hogy mik ezek, összefüggenek-e valóban, s még ha összefüggenek sem biztos, hogy egy adott helyzetben a legadekvátabb érzékelésmód összefüggésük érzékelése, oksági kapcsolatuk megállapítása (ha van köztük ilyen egyáltalán). Ilyen kérdésekre azonban a szövegben nincs válasz, Bernstein értékelése mégis egyértelmű: az egyik reagálásmód jó, a másik rossz. Hogy lehet ez?

A definíciók és az idézetek nem mondanak ellent annak — a nem túl jóindulatú — feltevésnek, hogy Bernstein kiindulópontja az a szociológiai közhely, sztereotípa volt, amelyet példáiban lépten-nyomon felhoz, hogy ti. a középosztály racionálisan szervezi meg életét, a jelenre vonatkozó döntéseit hosszú távú célokkal szembeesítve hozza meg stb., ezzel szemben a munkásosztály élete szervezetlen, következetlen, a közvetlenség, az itt és most, a véletlen uralja.<sup>10</sup>

Értékelésének egyértelműségét mindenesetre érthetővé tenné, ha tudnánk, hogy valóban ebből a közhelyből indult ki, ebből vonta el és általánosította légiessé a kétféle érzékelésmódot. Ezt azonban nem tudhatjuk, legfeljebb csak sejtethetjük. Tudni annyit tudhatunk, hogy a bernsteini jellemzés alapján aligha használhatjuk valamire ezeket a fogalmakat, nem tudjuk ugyanis, hogy mire vonatkoznak és mit jelentenek. Hasonlóképpen nehéz akármit is kezdeni Bernsteinnek az érzékelésmódokra vonatkozó további két állításával: „A struktúra és a tartalom szétválasztása analitikus eljárás eredménye, a két érzékelési beállítottság nem válik el mereven egymástól, hanem folyamatosan mennek át egymásba egy szociális kontinuum mentén”,<sup>11</sup> másfelől „ez a különbség (ti. a két érzékelésmód közötti — P. M.), mint látni fogjuk, teljesen minőségi”.<sup>12</sup>

A második terület, amelyet Bernstein számba vesz, szociális struktúráként írható körül. Egyfelől meghatározza, mit ért középosztályon és munkásosztályon, másfelől jellemzi — a gyermekneveléssel összefüggésben — a két réteg attitűdjeit. Mindjárt az elején

<sup>9</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 36.

<sup>10</sup> A különböző társadalmi osztályok kulturális és intellektuális különbségeivel kapcsolatos sztereotípiák kitűnő elemzését és kritikáját adja DRUCKER, ERNST. Cognitive styles and class stereotypes című cikkében. In: BURKE LEACOCK, ELEANOR (szerk.): The culture of poverty: A critique. New York, 1971. 41–62.

<sup>11</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 34.

<sup>12</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 34.

föl kell figyelünk két furcsaságra. Az egyik az, hogy az első írásokban egyetlen szociológiai mutatót használ a két kategória különválasztására, a szülők iskolázottságát: „Az alapkövetelmények a ’középosztály és a hozzá csatlakozó szintek’ nevű csoport esetében: olyan család, ahol az apa nagyon valószínű, hogy gimnáziumi oktatásban, vagy ennél magasabb oktatásban részesült, vagy szakmunkásbizonyítvánnyal rendelkezik, vagy olyan család, melyben nagyon valószínű, hogy az anya az elemi iskolánál többet végzett, vagy házassága előtt az apáénál magasabbrendű foglalkozást űzött vagy nem kétkezi munkás volt. . . . A középosztály és a hozzá csatlakozó szintek a foglalkozási hierarchiának e fölött az alpvonal fölött elhelyezkedő részét foglalják magukba. Úgy véljük, hogy magán ezen az alpvonalon egy olyan átmeneti családstruktúra van, amely módosítja a szociális észlelést és a tárgyak struktúrájára való érzékenység felé irányítja azt. A ’munkásosztály’ terminus a betanított és segédmunkások csoportjának összes tagját foglalja magába a középosztály és csatolt szintek alpvonalaként jelzett családstruktúra-típus kivételével.”<sup>13</sup>

Röviden: a munkásosztályba a betanított és segédmunkások családjai kerülnek, a középosztályba nagyjából a szakmunkás képzettségénél többel rendelkező családfők családjai. A szakmunkások csoportja átmenetet alkot a két szélső csoport között, s a továbbiakban nem tárgya a vizsgálatnak. Amikor tehát Bernstein munkásosztályról beszél, csupán a szakképzetlen betanított és segédmunkások csoportját érti ezen a szón. Ez meghatározásának másik furcsasága, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a probléma az életben nem ilyen leszűkített formában jelentkezett, a hátrányos helyzet nemcsak a betanított és segédmunkások gyermekeit érinti, hanem a szélesebb értelemben vett munkásgyerekeket.

Az így meghatározott munkásosztály és középosztály között a szerző szerint mélyreható különbség található: az egyiket (a középosztályt) egy instrumentális attitűd jellemzi a társadalmi viszonyokhoz és a tárgyakhoz, a másikat (a munkásosztályt) ennek az instrumentális attitűdnek a hiánya. Miből áll mármost az instrumentális attitűd, mivel jellemezhető? Három dologgal:

„1) A célok és eszközök közötti viszonyok fontosságának tudata, valamint a megfelelő beállítottságok és értelmi tulajdonságok ismerete.

2) Fegyelem, hogy a viselkedést megfelelő értékekre irányítsák, de az értékek közötti egyéni különbségtevés jutalmazásával.

3) Az a képesség, hogy megfelelő intézkedéseket foganatosítsanak távoli célok elérésére egy célszerű eszköz-cél lánc segítségével.”<sup>14</sup>

A nem-instrumentális attitűdöt ezeknek a tulajdonságoknak a hiánya jellemzi, pozitívan fogalmazva: „A hosszú távú célok sajátos jellege helyettesítődik a jövő általánosabb elképzelésével, amelyben a véletlen, egy barát vagy rokon nagyobb szerepet játszik, mint a kapcsolatok szigorú kidolgozása. Így a jelenbeli vagy a jelenhez közeleső tevékenységeknek nagyobb értékük van, mint a jelenlegi tevékenység viszonyának egy távoli cél eléréséhez. Az elvárások rendszere vagy az előrelátás (anticipation) időterjedelme lerövidül és az elégedetlenségek, célok és preferenciák más rendszerét hozza létre.”<sup>15</sup>

<sup>13</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 24–25.

<sup>14</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 25.

<sup>15</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 32.

Az attitűdök különbsége mélyreható különbségeket eredményez a gyermeknevelésben, mivel a középosztálybeli gyermek „egy formálisan tagolt struktúrában belül szocializálódik”. „A növekvő gyermeket érintő jelen döntéseket az szabályozza, hogy ezek mennyire hatékonyak távoli célok elérése szempontjából. A viselkedést célok és értékek explicit rendszere módosítja, a viselkedés erre irányul, s mindez a jutalmak és büntetések stabil rendszerét hozza létre. . . . A jövőt a gyermek érzelmi életével és nevelődésével közvetlen összefüggésben fogják fel. Következésképp a gyermek egy rendezett, racionális struktúrában nő fel, amelyben igen korán meg van szervezve tapasztalásának teljessége.”<sup>16</sup>

Nem így a munkásgyermek, mivel „a munkáscsalád struktúrája a gyermek fejlődésével kapcsolatban kevésbé formálisan van megszervezve, mint a középosztálybeli családé. Bár a tekintély a családon belül explicit, az értékek, amelyeknek kifejezésére hivatott, nem szerveződnek a középosztálybeli gyermek térbelileg és időbelileg gondosan rendezett univerzumának szintjére. A tekintély gyakorlása nem kapcsolódik szilárd jutalom és büntetésrendszerhez, hanem gyakran önkényesnek tűnik.”<sup>17</sup>

Az egyik oldalon tehát racionalitás, szilárd és explicit értékrendszer irányítja a viselkedést s ezen belül a gyermeknevelést, a másik oldalon tervszerűtlenség, véletlenek, önkény. Vegyük tudomásul egyelőre ezt a helyzetjelentést s nézzük meg Bernstein vizsgálódásának harmadik területét, a nyelvhasználatot.

A nyelvhasználatnak ugyancsak két módját különíti el. Az egyiket közösségi nyelvnek (public language), a másikat formális nyelvnek (formal language) nevezi. A közösségi nyelv sajátosságai a következők:

„1) Rövid, grammatikailag egyszerű, gyakran befejezetlen – gyatra szintaktikai felépítésű – mondatok.

2) A mellérendelő kötőszavak (*azután, és*) egyszerű és ismételt használata.

3) Rövid kérdések és felszólítások gyakori használata.

4) A melléknevek és határozók rugalmatlan és korlátozott használata.

5) A személytelen névmások (*it, one*) ritkán kerülnek használatra feltételes mondatok alanyaként.

6) Állításokat kérdésként fogalmazznak, ami érzelmi kapcsolatot teremt. (Vicces, mi? , Nem szörnyű? , Nem szégyen ez? , Ez csak természetes, nem? )

7) Egy ténymegállapítást gyakran használnak egyszerre okként és következményként, pl. „Nem mégy ki!” „Megmondtam, hogy kapaszkodj!” (anya gyermekéhez egy autóbuszban, annak ismételt 'miért' kérdésére).

8) Nagy szerepük van a tradicionális kifejezéscsoportokból egyénileg kiválasztott kifejezéseknek.

9) A jelképrendszer kevésbé általános.

10) A mondat struktúrájából kimaradnak az egyéni minősítések, ez tehát az implicit jelentések nyelve.”<sup>18</sup>

<sup>16</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 25.

<sup>17</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 32.

<sup>18</sup> „Characteristics of a public language are: short, grammatically simple, often unfinished sentences with a poor syntactic construction; simple and repetitive use of conjunctions (so, then, and), thus modifications, qualifications and logical stress will tend to be indicated by non-verbal means;

A formális nyelv jellegzetességei a következők:

„1) Pontos grammatikai rend és szintaxis irányítja, amit mondanak.

2) A logikai módosításokat és a logikai hangsúlyt grammatikailag bonyolult mondatstruktúrák közvetítik, kiváltképp sokféle mellérendelés és vonatkozó mellékmondat használata.

3) A logikai viszonyokat, valamint a tér- és időbeli folyamatokat jelző előljárások gyakori használata.

4) A személytelen névmások (*it, one*) gyakori használata.

5) Gondos válogatás a melléknevek és a határozók köréből.

6) Az egyéni minősítést a mondatok struktúrája és a mondatok közötti összefüggések közvetítik verbálisan. Vagyis ez a nyelv explicit.

7) Az az expresszív szimbolika, melyet ez a nyelvi forma szabályoz, inkább az érzelmek, nem a mondandó logikai struktúrájának kifejezésére szolgál.

8) Olyan nyelvhasználat, amely hangsúlyozza a tapasztalat megszerzésére szolgáló bonyolult fogalmi hierarchiákban rejlő lehetőségeket.”<sup>19</sup>

A két beszédmódot meghatározó jegyek egy része a beszéd grammatikai szerkesztettségének bonyolultságát, a szókincs változatosságát, választékosságát jellemzi, úgy is mondhatnánk, hogy *a beszéd színvonalát általában*. Kifejezetten ebbe a kategóriába tartoznak a közösségi nyelv (1), (2), (4), (8) és a formális nyelv (1), (2), (3), (5)-ös jellemzői. Látszólag a beszédnek valamilyen más minőségét írja körül Bernstein a közösségi nyelv (10) és a formális nyelv (6) jegyével. Eszerint a mondatok struktúrájában és a mondatok egymásra következésében megragadható valami, amit „egyéni minősítés”-nek lehet nevezni; a közösségi nyelvből azonban ez kimarad, a formális nyelvet viszont megléte jellemzi. Hogy pontosan mi ez a valami, azt egy helyen kifejti Bernstein, bár a

frequent use of short commands and questions; rigid and limited use of adjectives and adverbs; infrequent use of the impersonal pronouns (*it, one*) as subject of a conditional sentence; statements formulated as questions which set up a sympathetic circularity, e. g. 'Just fancy?', 'Isn't it terrible?', 'Isn't it a shame?', 'It's only natural, isn't it?'; A statement of fact is often used as both a reason and a conclusion, e. g. 'You're not going out', 'I told you hold on tight (mother to child on bus as a repeated answer to child's 'why?'); Individual selection from a group of traditional phrases plays a great part; the symbolism is of a low order of generality; the personal qualification is left out of the structure of the sentence, therefore it is a language of implicit meaning.” BERNSTEIN, B.: *Class, codes . . .* Vol. 1. 38–39.

<sup>19</sup> „Some characteristics of a formal language are:

1. Accurate grammatical order and syntax regulate what is said.

2. Logical modifications and stress are mediated through a grammatically complex sentence construction, especially through the use of a range of conjunctions and relative clauses.

3. Frequent use of prepositions which indicate temporal and spatial contiguity.

4. Frequent use of impersonal pronouns (*it, one*).

5. A discriminative selection from a range of adjectives and adverbs.

6. Individual qualifications is verbally mediated through the structure and relationships within and between sentences. That is, it is explicit.

7. Expressive symbolism conditioned by this linguistic form distributes affectual support rather than logical meaning to what is said.

8. A language use which points to the possibilities inherent in a complex conceptual hierarchy for the organizing of experience.

BERNSTEIN, B.: *Class, codes . . .* Vol. 1. 55.

kifejtéssel egyben le is szűkíti a fogalmat: „Tekintettel a határozók és melléknevek korlátozott és merev használatára, a tárgyak (főnevek) és a folyamatok (határozók) egyéni módosítása ritka.”<sup>20</sup> Eszerint az egyéni minősítés és módosítás tulajdonképpen nem más, mint a főnevek ellátása jelzőkkel, illetve az igék (feltehetőleg, bár Bernstein határozókat mond) ellátása határozókkal. Ez a két művelet a hagyományos nyelvelírás szerint is minősítésre és módosításra szolgál, a kérdés csak az, hogy milyen értelemben tekinthető az ilyenfajta minősítés és módosítás „egyéninek”? Hogy egy egyszerű példával érzékeltessük aggályunk természetét: milyen értelemben kevésbé „egyéni” az a mondat, hogy „A nyúl fut”, mint az, hogy „A tarka mezei nyúl eszeveszett gyorsasággal fut a pásztortáskával benőtt buckák között”? Pusztán a minősítés tényétől – attól tehát, hogy a főnevet jelzőkkel, az igét határozókkal láttam el –, úgy tűnik, nem lett egyénibb a második mondat, legfeljebb gazdagabb lett a hírtartalma, több információt közvetít.

Persze el lehet képzelni olyan *helyzeteket*, amelyekben a jelzők és határozók által hordozott információ „egyéninek” minősíthető egy bizonyos értelemben, bár ebben az értelemben minden szófaji kategória hordozhat „egyéni” információt. Tétélezzük fel például, hogy valaki *tájékoztatni kíván* engem egy *tényállásról*, s ekkor ejti ki „A szürke mezei nyúl eszeveszett gyorsasággal fut a pásztortáskákkal benőtt buckák közt” mondatot. Tegyük föl továbbá, hogy valójában nem szürke mezei nyúl, hanem egy fehér házinyúl fut a jelzett helyen. Ebben az esetben mondhatjuk, hogy a beszélő tévedett, fantáziált vagy akár azt is, hogy „egyénien minősítette” a főnevet, illetve a főnév által megnevezett objektumot. A közlés „egyéni” színezete itt abból ered, hogy a mondatban ábrázolt helyzet nem felel meg a valóságosnak, holott azt várnánk, hogy megfeleljen. Ezen az alapon azonban az első mondat is egyéninek minősíthető, ha ugyanebben a helyzetben a futó állat a valóságban, mondjuk, nem nyúl, hanem ürge.

Számtalan helyzetet gondolhatunk el, amelyben egy megnyilatkozás vagy annak egy része furcsának, egyéninek tűnhet. De mindig találhatunk minden ilyen megnyilatkozáshoz egy hasonló, csak egyszerűbb megnyilatkozást, amely az adott feltételek mellett ugyanazon az alapon szintén egyéninek minősíthető. Vagyis, ha csak a mondatok bonyolultságát vesszük figyelembe, nem látunk semmi „egyéniként” értelmezhető különbséget köztük, ha viszont túllépünk a grammatikai szerkezeten, és a beszédhelyzet valamilyen elemével összefüggésben találjuk meg az „egyéni” jelleget, akkor nem találunk elvi különbséget a mondatok között; mindkettő lehet egyéni, legfeljebb a bonyolultabb többféleképpen, mint az egyszerűbb.

Létezik persze még egy értelmezési lehetőség. Eszerint, amikor Bernstein „egyéni minősítést” mond, „ritka, irodalmi stb.”, azaz valamilyen sajátos stílusértékkel rendelkező vagy egyszerűen az adott főnevekkel vagy igékkel csak „épphogy összeillő” melléknevekre, illetve határozókra gondol. Ez azt jelentené, hogy az egyéni minősítésekben gazdag megnyilatkozásoknak leginkább a költői szövegekre kellene hasonlítaniuk, kifinomultaknak, meglepőknek, hiperszemantikusaknak kellene lenniük. Ebben az értelemben „egyéni” József Attila alábbi két sorában az igeválasztás a mellékmondatban: „Nagyon utálkozhatott az Isten, . . . hogy ilyen csúnya planétát *köpött*”. Ha viszont így értelmezzük az egyéni minősítés fogalmát – s más lehetőséget az adott támpontok alapján nem nagyon látunk –, akkor a közösségi nyelv (10) és a formális nyelv (6) sajátossága

<sup>20</sup> BERNSTEIN, B.: *Class, codes . . .* Vol. 1. 44.

ugyanabba a kategóriába tartozik, mint az eddig tárgyalt többi jegy, vagyis a beszéd színvonalát általánosan jellemző jegyek közé.

A fennmaradó meghatározó jegyek egy része – közösségi nyelv (3), (6), (7) – bizonyos szerkezetek (mondatformák) előfordulásának gyakoriságát, illetve nem funkcionális használatuk gyakoriságát szögezi le. Voltaképp az ilyen típusú megállapítások lennének igazán alkalmasak egy beszédrendszer jellemzésére, ám csak abban az esetben, ha körülhatároljuk, jellemezzük azokat a szituációkat, amelyekben használják őket, s rámutatunk, hogy mit jelent éppen ezek használata, mi más lehetne még ugyanilyen helyzetben mondani. Vagyis ahhoz, hogy az ilyen megállapítások tartalmasak legyenek, egyfelől szükség lenne a grammatikai formák funkcionális analizisére (pl. milyen típusú megnyilatkozásokkal lehet *kérést* vagy *felszólítást* stb. kifejezni),<sup>21</sup> másfelől a szituációk elemeinek jellemzésére, s annak ismeretére, hogy a szituáció elemeinek meghatározott változása hogyan befolyásolja az azonos funkcióban megjelenni képes formák közötti választást.<sup>22</sup> Egy ilyen elemzés eredményeképp adhatnánk választ például arra a kérdésre, hogy milyen késztetéseknek enged valaki, amikor az „Add ide a sót!” felszólítás helyett a „Nem lenne olyan kedves átnyújtani a sót?” kérdést használja. S ezek után lenne érdemes föltenni azt a további kérdést, hogy szembeállítható-e két beszédrendszer azon az alapon, hogy a fentiekhez hasonló alternatívák közül rendszeresen más-más elemek kiválasztását írja elő?

Mindezzel kapcsolatban azonban nem mulaszthatjuk el megjegyezni, hogy míg ma a rendelkezésre álló szakirodalom alapján könnyű ilyen észrevételeket fűzni ezekhez a bernsteini jegyekhez, Bernstein az ötvenes évek végén nem volt ugyanilyen könnyű helyzetben. A beszédrendszerek jellemzésére létrehozott leíró keretek a hatvanas évekber alakultak ki.<sup>23</sup> Az az írás, amelyre az ilyen rendszerezésekben alapműként hivatkoznak, Roman Jakobson *Nyelvészet és poétika* című tanulmánya, amely előadás formájában

<sup>21</sup> Az a fajta elemzés, amelyre itt célunk, az Austin nevéhez fűződő beszéd-cselekvés elmélet (speech-act theory) keretei között bontakozott ki. Lásd: AUSTIN, J. L.: How to do things with words. New York, 1965.; SEARLE, J. R.: Speech acts. An essay in the philosophy of language. London, 1969.; RADICS KATALIN: Újabb irányzatok a generatív grammatikában. *Nyelvtudományi Közlemények* 77 (1975), 445–479.

<sup>22</sup> Az ilyen típusú elemzés reprezentatív példái a megszólításokkal, a tegezéssel és magázással, valamint a köszönésekkel kapcsolatos, aránylag új, de ma már klasszikusnak számító tanulmányok: BROWN, R. W.–GILMAN, A.: The pronouns of power and solidarity. In: SEBEOK, T. A. (szerk.). *Style in language*. Cambridge, Mass., 1960. 253–276. Magyarul: BROWN, R. W.–GILMAN, A.: A hatalom és a szolidaritás névmásai. In: PAP MÁRIA–SZÉPE GYÖRGY (szerk.). *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest, 1975. 359–388.; BROVN, R. W.–FORD, M.: Address in American English. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 62(1961), 375–385.; SLOBIN, D. I.: Some aspects of the use of pronouns of adress in Yiddish. *Word*, 19(1963), 193–202.; FRIEDRICH, P.: Social context and semantic feature: the Russian pronominal usage. in: GUMPERZ, J. J.–HYMES, D. (szerk.): *Directions in sociolinguistics*. New York, 1972. 270–300.; ERVIN-TRIPP, S.: The structure of communicative choice. In: ERVIN-TRIPP, S.: *Language acquisition and communicative choice*. Essays. Standford, Calif., 1973. 302–374.

<sup>23</sup> Elsősorban DELL HYMES antropológus és nyelvész erőfeszítései nyomán. Lásd: HYMES, D.: The ethnography of speaking. in: GLADWIN, T.–STURTEVANT, W. C. (szerk.): *Anthropology and human behavior*. Washington, D. C., 1962. 13–53. Magyarul: HYMES, D.: A beszélés néprajza. In: PAP MÁRIA–SZÉPE GYÖRGY (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest, 1975. 95–146.; HYMES, D.: On communicative competence. In: PRIDE, J. B.–HOLMES, J. (szerk.): *Sociolinguistics*. London, 1972. 269–294.

1958-ban hangzott el egy konferencián, csak 1960-ban jelent meg,<sup>24</sup> tehát valamivel később, mint Bernstein szóban forgó tanulmányai.

Az tehát, hogy az említett három jegy az adott megfogalmazásban nem túl sokat mondó, nem feltétlenül hiányosság; kezdeményező lépésként is értelmezhetjük egy akkor még feltáratlan terület kikutatására. Lényegében ugyanezt mondhatjuk a közösségi nyelv (9) és a formális nyelv (7) jegyről is. A megfogalmazásból nem világos, hogy mit kell expresszív szimbolikán értenünk, de a szöveg egyéb helyeit figyelembe véve gondolhatunk esetleg arra, hogy Bernstein tulajdonképpen a verbális és nem verbális elemek részvételi arányának kérdését próbálja megközelíteni a két beszédrendszerben, s megint csak a fogalmi apparátus kialakulatlansága gátolja egy jelentős észrevétel pontos kifejezésében.

A hátralevő három jegy közül a formális nyelv (8) sajátossága – „olyan nyelvhasználat, amely a tapasztalat megszervezésére szolgáló bonyolult fogalmi hierarchiákban rejlő lehetőségeket hangsúlyozza”<sup>25</sup> – úgy tűnik, újra annak a megfigyelésnek a megfogalmazása, hogy ez a beszédmód komplikáltabb grammatikai struktúrák és nagyobb szókincs alkalmazásával jellemezhető, vagyis azonos a formális nyelv (1), (2), (3) és (5)-ös jegyével.

A közösségi nyelv (3) és a formális nyelv (4) jellemzője a személytelen névmások gyakoriságáról szól. Ennek jelentősége egyáltalán nem világos, s nem teszi azzá Bernstein magyarázata sem: „Az *one* (egyik, valaki, az ember) névmás alanyként való használata a szóban megfogalmazott tapasztalat objektíválását jelenti”.<sup>26</sup> Ha az objektívál szót komolyan vesszük (jelentése: tárgyiasít, objektívvé tesz, belsőből, egyénekből külsővé, mások számára hozzáférhetővé tesz), azt kell mondanunk, hogy a verbalizálás egyáltalán a tapasztalat objektíválását implikálja, s értelmetlen dolog azt állítani, hogy a személytelen névmások használata különösképpen ezt tenné. Elképzelhető esetleg, hogy Bernstein nem objektíválásra, hanem objektivitásra gondol, azaz, azt szándékozik mondani, hogy a személytelen névmások használata „objektívebb” tapasztalatot fejez ki, mint más névmásoké vagy a főneveké. Ám ha összehasonlítjuk az alábbi mondatokat, aligha érthetünk egyet ezzel a gondolattal: (1) Tudom, hogy ilyen nemzetközi feszültségből csak háború lehet, (2) Az ember tudja, hogy ilyen nemzetközi feszültségből csak háború lehet, (3) Azt mondják, hogy ilyen nemzetközi feszültségből csak háború lehet, s végül (mivel a magyarban a következő mondat nagyjából egyenértékű (2)-vel és (3)-mal, (4) Ilyen nemzetközi feszültségből csak háború lehet. Ha szembeállítjuk az (1)-es mondatot a (3)-as és a (4)-es mondattal, azt a különbséget tapasztaljuk közöttük, hogy (1)-ben a beszélő saját meggyőződéseként adja elő a mellékmondatban kifejtetteket, a másik kettőben általános tapasztalatként (a (2)-es mondat (1)-hez áll közelebb, mivel az általános névmásba a beszélő személye is beleértendő). Attól azonban, hogy a beszélő sajátjaként vagy mások véleményeként továbbít egy tartalmat, maga ez a tartalom (tapasztalat) nem lesz objektívebb a szónak semmilyen értelmében sem.

Bármilyen kényelmetlen lenne, esetleg belenyugodhatnánk, hogy nem tudjuk, mit ért Bernstein a nyelvhasználatnak ebben a két jegyben megfogalmazott tulajdonságán.

<sup>24</sup> JAKOBSON, R.: Linguistics and poetics. In: SEBEOK, T. A. (szerk.): Style in language. New York, 1950. 350–373. Magyarul: JAKOBSON, R.: Nyelvészet és poétika. In: JAKOBSON, R.: Hang – jel – vers. (szerk.: FÓNAGY IVÁN és SZÉPE GYÖRGY) Budapest, 1969. 211–257.

<sup>25</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes ... Vol. 1. 55.

<sup>26</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes ... Vol. 1. 44.

Bizonyos szempontból azonban szimptomatikus ez a két jegy. Úgy véljük, Bernsteinnek azt a törekvését fejezi ki, hogy bizonyos grammatikai kategóriákat közvetlen összefüggésbe hozzon bizonyos beállítottságokkal. Véleményünket azzal tudjuk alátámasztani, hogy az ilyen típusú megfogalmazások egyáltalán nem ritkák a szövegben. Például: „Lehetséges, hogy a főneveknek az igékhez viszonyított aránya magasabb a közösségi nyelvben, mint a formálisban, teljesen függetlenül attól a tényről, hogy a közösségi nyelvnek nagyon korlátozott a szókincse. Ha ez így van, akkor a közösségi nyelv inkább a tárgyakat, mint a folyamatokat hangsúlyozza.”<sup>27</sup> Ennek az állításnak a cikkek kontextusától függetlenül aligha van értelme. Ebben a kontextusban azonban van, mégpedig az, hogy laza, asszociatív kapcsolatot létesít a közösségi nyelv és a „tárgyak struktúrájára való érzékenység”-ként jellemzett érzékelésmód s az azzal összefüggésbe hozott egyéb attitűdök és gondolkodási stílusok között. Ugyanilyen típusú megállapítás a következő: „Lehet, hogy egy alacsonyabb logikai szintű, megközelítően pontos ígét használnak egy adott folyamat jellemzésére, maga az igei szerkezet pedig esetleg helytelen időben rögzíti a folyamatot a grammatikai idővel kapcsolatos érzéketlenség eredményeként (as the result of the insensitivity to tense).”<sup>28</sup> Vagyis a nyelvhasználatban megmutatkozó időérzékelési hiány (az időérzék lazasága általában, a távoli célok iránti érzéketlenség, a világ itt és most érzékelése stb.) a grammatikai időkategóriák elégtelen ismeretével vagy nem túl változatos használatával a lehető legközvetlenebb és legszorosabb kapcsolatban áll, méghozzá úgy, hogy utóbbi okozza az előbbi.

Szaporíthatnánk a példákat, ennél azonban fontosabb számunkra a példák alapjául szolgáló elgondolás, ami egyúttal átvezet az ismertetett területek közötti oksági viszonyok kérdéséhez is. Alig kétséges, hogy ez az elgondolás a „nyelvi relativizmus” néven ismert nyelvészeti koncepcióval rokon, annak némiképp módosított változata. Miben áll ez, s mit és miért módosított rajta Bernstein?

A nyelv relativizmus<sup>29</sup> nem tisztán vagy nem egyszerűen nyelvészeti koncepció, hanem a nyelv és a gondolkodás viszonyának problémájára adott sajátos megoldás. Alapfeltevéseit kissé szabadon úgy fogalmazhatjuk meg, hogy ha a gondolkodás ismereteken végzett műveleteket jelent, az ismeretek jelentékeny része viszont nyelvben objektiválódott, a nyelv szerkezetében lerakódott ismeret, akkor a nyelv szerkezete nagymértékben befolyásolja a gondolkodás menetét, eleve megkönnyít bizonyos utakat, és megnehezít másokat számára. Ha ehhez hozzátesszük azt a közismert – bár nem megszorítások nélkül érvényes – tényt, hogy a nyelvek szerkezete igen nagy mértékben különbözik egymástól, eljutunk a nyelv relativizmus tételéhez, hogy ti. a különböző nyelvek különböző gondolkodásmódokat tesznek hozzáférhetővé beszélőik számára, vagyis az emberek attól függően, hogy milyen nyelvet sajátítanak el anyanyelvként, más és más világszemlélettel, eltérő gondolkodásmódokkal rendelkeznek. A nyelv tehát mintegy szűrőként áll az egyén és a világ között, korlátozza, körülhatárolja azt, ami emeből amamba eljuthat.

<sup>27</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 44.

<sup>28</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 44.

<sup>29</sup> A koncepció leghatározottabb és egyben legszélsőségesebb megfogalmazása BENJAMIN LEE WHORF nevéhez fűződik. Lásd: WHORF, B. L.: Language, thought and reality. (Selected writings. Edited and with an introduction by JOHN B. CAROLL;) New York, 1956.



Nem térünk itt ki a nyelvi relativizmussal kapcsolatos nyelvészeti és filozófiai viták ismertetésére,<sup>30</sup> sem a koncepció értékelésére. Bernstein elméletének megértéséhez pillanatnyilag elég felismernünk azt a tényt, hogy alap gondolata azonos a nyelvi relativizmus alap gondolatával: „A nyelv – úgy véljük – egyik legfontosabb kiváltó, szintetizáló és megerősítő eszköze bizonyos gondolkodás-, érzés- és viselkedésmódoknak, amelyek funkcionálisan a társadalmi csoportokhoz kapcsolódnak. Önmagában semmilyen specifikus eszme kifejezését sem akadályozza meg vagy nem korlátozza az egyént a konceptualizáció egy adott szintjére, de bizonyos eszméket és általánosításokat megkönnyít másokkal szemben. Azaz, a nyelvhasználat inkább megkönnyít egy meghatározott irányú fejlődést, mintsem hogy lezárna minden más lehetséges irányt.”<sup>31</sup>

A nyelvi relativizmus koncepciójától való eltérések egyszerűen szükségszerű következményei annak, hogy Bernstein nem különböző nyelveket, hanem egy és ugyanazt a nyelvet beszélő emberek gondolkodásmódjának, érzélemládjának eltéréseiről akar számot adni. Egyrészt tehát meg kell találnia azt a médiumot, amely hordozhatja a nyelvi determinizmus által megkívánt különbségeket: ezt a beszédrendszerekben találja meg; másrészt valamiképp meg kell indokolnia, hogy miért alakulnak ki ezek a különböző beszédrendszerek. Ami – ti. a nyelvi rendszerek különbözősége – további magyarázatra nem szoruló adottság a nyelvi relativizmus-hipotézis esetében, nem magától értetődő tény a beszédrendszerek esetében (legalábbis semmiképp sem volt az az ötvenes évek végén, amikor Bernstein kialakította elgondolását). A beszédrendszerek különbözőségének magyarázatát a társadalmi csoportok (szubkultúrák) különbözőségében fedezi fel. A szocializálódó gyermek szempontjából ezek a különbségek már épp olyan adottságok, mint a nyelvi rendszerek különbsége a különböző nyelveket beszélő emberek szempontjából.

Annak az egységes magyarázó keretnek a középpontjában tehát, amelynek felfedezését Bernstein feladatul tűzi maga elé első írásában, a nyelvi relativizmus hipotézise áll. Bernstein eredetiségét az adja, hogy ezt a hipotézist egyáltalán összefüggésbe hozta a hátrányos helyzet problémájával, s felvázolta a szubkultúra → beszédrendszer → értelmi, érzelmi, akarati diszpozíciók oksági láncot.

A nyelvi relativizmus hipotézis alkalmazásából azonban egy sor probléma adódik, amelyeket Bernstein egyáltalán nem tudott megoldani első írsaiban. Problematikusak mindenekelőtt az elmélet részletei, s elsősorban a központi szerepet játszó beszédrendszerek kidolgozatlansága. Először is ezek nem beszédrendszerekként vannak jellemezve, hanem szinte kizárólag grammatikai, nyelvi kategóriákban. Az így adódó különbségek azonban erős kétségeket támasztanak az olvasóban a két rendszer minőségi különbségét illetően. Lehet, hogy ennek felismerése készítette Bernsteint arra, hogy olyan tartalmi jellegű megállapításokat tegyen bizonyos grammatikai kategóriák gyakoriságával kapcsolatban, amelyek példaként idéztük és bíráltuk a személytelen névmások, az ige-főnév

<sup>30</sup> BLACK, M.: Linguistic relativity: the views of B. L. Whorf. *The Philosophical Review*, LXVIII (1959), 228–238. BROWN, R. R.: Wilhelm von Humboldt's conception of linguistic relativity. *The Hague–Paris*, 1967. YINGER, J. M.: *Toward a field theory of behavior*. New York, 1965. HOIJER, H.: The Sapir-Whorf hypothesis. In: HOIJER, H. (szerk.): *Language in culture*. Chicago, 1954. 92–104. TRAGER, G. L.: The systematization of the Whorf hypothesis. *Anthropological Linguistics*, 1(1959) 25–31. HYMES, D.: Two types of linguistic relativity. In: BRIGHT, W. (szerk.): *Sociolinguistics*. The Hague, 1966. 114–157.

<sup>31</sup> BERNSTEIN, B.: *Class, codes . . .* Vol. 1. 43.

arány és a grammatikai időkategóriák gyakoriságát interpretáló megjegyzéseit. De az is lehetséges, hogy az ilyen típusú megállapítások arra szolgálnak, hogy megteremtsék az oksági összefüggéseket a szubkultúra, a nyelvhasználat és az érzékelésmód, gondolkodásmód között. Ezek a kapcsolatok – közelebbről a hatásmechanizmusok – ugyanis szintén kidolgozatlanok, elnagyoltak, felvázolásuk során Bernstein lényegében nem tett mást, mint hogy mind a három rendszernek azonos karakterisztikumokat (bár mint rámutattunk igen általános és homályos karakterisztikumokat) tulajdonított, mintegy rávetítette az elméletébe felvett két szociális csoport jellegzetességeit gondolkodásmódjukra és nyelvhasználatukra.

A részletek kidolgozatlanságánál azonban sokkal súlyosabb problémához vezet, hogy a hátrányos helyzet kialakulásának és főleg fennmaradásának magyarázatára az átalakított nyelvi relativizmus-hipotézis önmagában nem elégséges, kiegészítésekre szorul. Abból tudniillik, hogy a különböző szubkultúrákból származó gyermekek különböző beszédrendszereket sajátítanak el, s következésképp eltérően gondolkodnak, éreznek és cselekednek, még akkor sem következik, hogy az egyik csoport kudarcra van ítélve az intézményes oktatásban, ha elfogadjuk, hogy az iskola nem egyformán viszonyul a kétféle csoporthoz, hanem csak az egyik beszéd-, érzékelés- és gondolkodásmódját tolerálja. Hiszen mi akadályos lehet annak, hogy egy kisgyermek aránylag rövid idő alatt elsajátítsa a megkívánt képességeket és viselkedésmódokat, s behozza hátrányát akár különleges segítség nélkül is?

Ennek lehetetlensége vagy valószínűsége külön magyarázatot igényelne. Lehetne úgy érvelni – ha csak az érvelés logikai helyességét tartjuk szem előtt –, hogy a két beszédrendszer oly mértékben különböző és magába zárt egész, hogy az egyikből nem lehet átlépni a másikba. Ebben az esetben tartalmas lenne az a nyelvi relativizmus szellemével összhangban levő állítás is, hogy a kettő összemérhetetlen értékét tekintve, egyik sem jobb, mint a másik, egyszerűen különbözők. Ebben az esetben azonban nem lehetne semmiféle mércét, szempontot értelmesnek és indokoltnak elfogadni, amelyik értékük szerint rangsorolja őket.

Bernstein azonban nem így érvel. Egyfelől ugyanis azt állítja, hogy a két beszédrendszer és a belőlük következő gondolkodásmódok, érzelmek egyenrangúak, egyik sem rosszabb, mint a másik, csupán eltérőek, mások; másfelől viszont nemcsak megállapítja mint tényt, hogy a mai iskola az egyiket elfogadja, a másikat nem, hanem egyben ésszerűnek és indokoltnak is tünteti fel az iskola döntését. Ésszerűnek tünteti fel azért, hogy közelebbről jellemezve a két rendszert, az egyiknek a fejlettség, differenciáltság, univerzalisztikusság attribútumait tulajdonítja, a másikat viszont primitívnek, fejletlennek, partikularisztikusnak minősíti. Hiszen, ha visszaemlékszünk bármelyik ismertett szféra jellemzésére, a jellemzés mindenütt egyértelműen több-kevesebb viszonyt állapít meg a szembeállított rendszerek között.

Az egyik rejtett kiegészítés tehát egy deficit-hipotézis becsempészése hangsúlyozottan deficit-, fogyatékoságellenes koncepciójába.

Ennél is súlyosabb – bár ezzel összefüggő – probléma azonban, hogy bizonyos értelemben fenntartja azt az elgondolást is, hogy az egyik nyelvi (stb.) rendszerből nem lehet átlépni a másikba. A baj azonban az – ismét csak az ellentmondásmentesség szempontjából vizsgálva a kérdést –, hogy míg az egyik rendszerből nem lehet vagy legalábbis nagyon nehéz átlépni a másikba, a másikból minden további nélkül át lehet

kerülni az egyikbe. Közelebről, Bernsteinnek arról az állításáról van szó, hogy míg a középosztálybeli gyermek számára hozzáférhető a közösségi nyelv is, meg a formális nyelv is, a munkásgyermek a közösségi nyelvre van korlátozva, s abból külön segítség nélkül semmiképp, de segítséggel is csak nagy nehezen törhet ki, ha egyáltalán kitörhet.

Mármost, ha a rendszerek különbözőségéből indulunk ki, akkor az átállás innen oda épp olyan nehéz kell hogy legyen, mint onnan ide. Ha azonban a nehézség nem egyforma, akkor rejtetten megint csak arról van szó, hogy a két rendszer nem egyenrangú.

Összefoglalva tehát, azt látjuk, hogy Bernstein elmélete két rétegből áll. Az egyik, a felszíni, a nyelvi relativizmus-hipotézissel rokon. A másik, amely nélkül az előző nem működik magyarázatként, a deficit-hipotézisek sorába tartozik. A két réteg ellentmondásban van egymással, ám az ellentmondást nem könnyű észrevenni, mert a deficit-hipotézist állandóan elfedi, álcázza a relativizmus-hipotézis.

Mindezidáig csak rekonstruálni próbáltuk Bernstein korai elméletét, kifogásaink nem tartalmi jellegűek voltak, mindenütt csak a koherenciát, ellentmondásmentességet kértük számon a szerzőtől. A továbbiakban azt fogjuk megvizsgálni, hogy az elmélet továbbfejlődése során sikerül-e Bernsteinnek kiküszöbölnie ezeket az ellentmondásokat vagy sem, s csak azután térünk rá az elmélet igazolhatóságának problémáira, miután erre a kérdésre is válaszoltunk.

A következő periódusban (a *Fejlemények* című fejezetbe sorolt írásokban)<sup>32</sup> Bernstein több ponton módosítja elméletét. Mindenekelőtt elhagyja a közösségi nyelv – formális nyelv terminusokat, s helyettük bevezeti a korlátozott kód – kidolgozott kód fogalompárt. Rámutattunk, hogy a közösségi nyelv és a formális nyelv meglehetősen rosszul meghatározott teoretikus konstrukciók. A meghatározás sikeretelenségét elsősorban abban láttuk, hogy bár ahhoz, hogy a nyelvi determinizmusra épülő magyarázó séma egyáltalán értelmet kapjon, Bernsteinnek beszédrendszerekként kellene megneveznie a közösségi és a formális nyelvet, ezt mégsem teszi. A beszédrendszerek jellemzésére alkalmas fogalmak – mint beszélő, címzett, csatorna, üzenet, szituáció stb. – egyáltalán nem fordulnak elő a meghatározásokban, legfeljebb néha odaérthetjük őket, bizonyos jellemző jegyek értelmezéséhez felvehetjük ezeket a fogalmakat. A meghatározó jegyek döntő többsége azonban a grammatikailag egyszerű – grammatikailag bonyolult szembeállítás ismétlése vagy konkretizálása (egyszerűbb, illetve bonyolultabb igei szerkezetek, kevesebb, illetve több melléknév és határozó, kevés, illetve sok alárendelés stb.).

A meghatározások hiányossága azonban nemcsak mint hiányosság okozott problémát. Ennél nagyobb bajt ismertünk fel, nevezetesen azt, hogy a közösségi és a formális nyelv grammatika-centrikus jellemzése a két beszédrendszert primitívként, illetve fejletteként állítja szembe egymással, s hogy ez ellentétben van az elmélet alappilléret alkotó nyelvi determinizmus (vagy nyelvi relativitás) koncepcióval. Vagyis az elméletnek az a kétértelműsége, hogy egyszerre tartalmaz egy, a beszédrendszerek egyenrangúságát, de különbözőségét hangsúlyozó és egy, a beszédrendszerek alacsonyabb, illetve magasabbrendűségét állító tételt, megnyilvánult magának a két beszédrendszernek a meghatározásában, jellemzésében is.

Az elmélet továbbfejlesztésének, finomításának nyilvánvalóan a kétértelműség kiküszöbölésében kellene állnia. Ezt kétféleképpen lehetne elérni: vagy fel kellene adni a

<sup>32</sup> Ezek felsorolását lásd a II. fejezet (1)-es lábjegyzetében, 4, 5, 6, 7, 8.

rejtett deficit-hipotézist, s a nyelvi determinizmus-hipotézis fenntartásához szükséges beszédrendszerek jellemzését kellene finomítani, konkretizálni, vagy fel kellene adni a nyelvi determinizmus-konceptiót és egyértelmű deficit-hipotézissé kellene alakítani az elgondolást. Azt várnánk, hogy a kódok fogalmának bevezetése a két alternatíva egyikének kiválasztását jelzi. Várakozásunkban azonban csalódnunk kell.

Az új fogalmak bevezetését Bernstein utólag, a kötet előszavában így indokolja: „A kódok fogalmának bevezetése arra irányuló kísérlet, hogy a formális és közösségi nyelv mutatóiként megadott tulajdonságok mögé hatoljunk, s egy alapjukul szolgáló regulatív elvre hívjuk fel a figyelmet.”<sup>33</sup> Ahhoz, hogy a kísérlet sikerességét megítélhessük, tisztázunk kell, hogy ebből az indoklásból a következők adódnak: (1) a közösségi és a formális nyelv eddigi jellemzői az elemzés egy meghatározott szintjén továbbra is érvényben maradnak, de (2) levezetett kategóriákká válnak, s szabályszerű összefüggésben fognak állni egy másik szinten elhelyezkedő tulajdonsághalmazzal. A mélyebb, mögöttes szint mintegy magyarázza a felszínibbet azáltal, hogy az utóbbi az előbbiből következik, abból levezethető.

Az indoklásból logikailag ez következik. Hogy mindez valóságosan is bekövetkezik-e, azt meg kell vizsgálnunk.

Ami az első pontot illeti, a megvalósulás kétértelmű. Bernstein ugyan másképp szövegezi a kódok nyelvi szintű meghatározását, mint a közösségi és a formális nyelvét, mégis úgy tűnhet, ez a megfogalmazás összhangba hozható a korábbi meghatározásokkal: „Nyelvi szinten a kódok – mondja – oly módon határozhatók meg, hogy mekkora valószínűséggel látható előre minden egyes beszélő esetében, hogy milyen grammatikai elemeket használ a jelentések megszerzésére. Egy kidolgozott kód esetében a beszélő az alternatívák aránylag széles köréből válogat, s ezért erősen csökken a valószínűsége, hogy előre lássuk a szervező elemek sémáját. Korlátozott kód esetében ezeknek az alternatíváknak a száma gyakran szigorúan korlátozott, s így erősen nő a séma előreláthatóságának valószínűsége.”<sup>34</sup>

Ha az „előreláthatóság” fogalmát nem vesszük túlságosan szigorúan, értelmezhetjük úgy a meghatározást, hogy amit előre látunk, nem több, mint hogy a kidolgozott kód alapján létrehozott beszéd grammatikailag bonyolult, a szókinés tekintetében változatos és választékos lesz, a korlátozott kód alapján létrehozott beszéd viszont mindkét szempontból egyszerűnek és szegényesnek fog bizonyulni. Erősíti ezt a laza értelmezést, hogy Bernstein maga pontosan ilyen típusú különbségeket keres (bár jelentőseket nem talál) az egyik, a kidolgozott, illetve a korlátozott kód nyelvi szintű lokalizálásával foglalkozó írásában ebben a periódusban.<sup>35</sup>

Ellentmond viszont ennek és azt sugallja, hogy az „előreláthatóság” terminust a szó szoros értelmében kell a meghatározás részének tekinteni, s hogy Bernstein különbséget tesz a korlátozott kód két altípusa között: a **l e x i k a i s z i n t e n** előre látható és a **s t r u k t u r á l i s s z i n t e n** előre látható megnyilatkozásokat szabályozó korlátozott kód között. A lexikai szinten előrelátható megnyilatkozások példáulként említi a következőket: egyházi szertartás, pl. mise, egy irodalmi szöveg előadása, koktél-partin elhangzó

<sup>33</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 8.

<sup>34</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 77.

<sup>35</sup> BERNSTEIN, B.: Social class, linguistic codes and grammatical elements. In: BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 95–117.

társalgási formulák, stb. Más szóval a lexikai szinten előrelátható megnyilatkozások az esetek nagy többségében tökéletesen, százszázalékosan előreláthatók, mert ezek kész, rögzített szövegeken alapulnak, a megnyilatkozás ezek „felmondása”. Bernstein továbbá azt állítja, hogy az ilyen „felmondott” szövegek reprezentálják a korlátozott kódon alapuló beszéd tiszta formáját, ehhez képest azok a szövegek, amelyek esetében csak strukturális előrelátás lehetséges, vagyis amelyeknél csak azt látjuk előre (pontosabban állapítjuk meg utólag), hogy grammatikai szerkezetük és szókincsük egyszerű, illetve szegényes, már kevésbé tiszta, bár gyakoribb képviselői a korlátozott kód által szabályozott beszédnek.<sup>36</sup>

Az új meghatározás furcsa következményhez vezet, nevezetesen oda, hogy nyelvi szinten korlátozott kódon alapulnak a nagyon egyszerű grammatikai felépítésű és szegényes szókincsű szövegek is és a nagyon komplex grammatikai felépítésű és nagyon választékos szókincsű szövegek is. Igaz, utóbbiak kizárólag abban az esetben, ha konvencionizálódott vagy írásban rögzített „prototípusuk” van – ekkor a korlátozott kód tiszta megjelenései minden más esetben a kidolgozott kód alapján létrehozott beszéd megtestesítői.

Mindazonáltal azt mondhatjuk, hogy a kódok nyelvi szintű meghatározása a korlátozott kód tiszta esetétől eltekintve megegyezik, vagy összhangba hozható a közösségi és a formális nyelv meghatározásával. Vitathatatlanul furcsának tűnik, hogy a korlátozott kód tiszta formáját grammatikai kritériumok alapján az új verzióban nem tudjuk azonosítani, de végül is Bernstein implicit formában (a példákon keresztül) nagyon határozott támpontot ad ahhoz, hogy felismerjük a tiszta korlátozott kód által szabályozott beszédet: ehhez nem kell mást tudnunk, mint hogy van-e valamilyen írásban rögzített vagy szóbelileg hagyományozott, konvencionizálódott eredetije a megnyilatkozásnak vagy nincs. Az első kérdésre tehát, ha nem is teljesen, de többé-kevésbé megnyugtató választ adhatunk.

Mit mondhatunk a második kérdésre? Hogyan határozza meg Bernstein a nyelvi szint mögött elhelyezkedő mélyebb, alapul szolgáló szintet, s milyen szabályszerű összefüggések segítségével vezethetők le ebből a nyelvi szint tulajdonságai, ha levezethetők egyáltalán?

A második szint a *verbális tervezés* szintje. A verbális tervezés az a folyamat, melynek során egy beszélő jellé szervezi a közölni kívánt tartalmat. Bernstein megfogalmazásában: „Amikor A jelez B-nek, úgy véljük, legalább a következőknek kell megtörténniük:

**Orientáció:** B letapogatja a bejövő üzenetet, hogy felderítse a domináns szignálok szerkezetét (a verbális tervezés folyamatának kezdete).

**Asszociációk:** a domináns szignálok szerkezete által kiváltott asszociációk szabályozzák a (verbális és nem verbális) jelkészletből való válogatást.

**Organizáció:** a verbális és nem verbális szignálok összeszervezése és egyesítése megfelelő válasz létrehozása céljából.

<sup>36</sup>The pure form of a restricted code would be one where all the words, and hence the organizing structure irrespective of its degree of complexity, are wholly predictable for speakers and listeners. Examples of this pure form would be ritualistic modes of communication: relationships regulated by protocol, types of religious services, cocktail-party routines, some story-telling situations. BERNSTEIN, B.: *Class, codes* . . . Vol. 1. 126.

A kód fogalom – ahogy én használom – azokat az elveket implikálja, amelyek ezt a három folyamatot szabályozzák. Ebből következik, hogy a korlátozott és a kidolgozott kódok eltérő fajta szabályozást fognak megvalósítani, ami a verbális tervezés természetében kristályosodik ki.<sup>37</sup>

Vagyis az a beszélő, aki korlátozott kód alapján beszél, más elvek alapján szelektál, asszociál és organizál, mint az, aki kidolgozott kód alapján beszél. A kérdés csak az, hogy miben áll ez a *más-ság*? A verbális tervezés három fázisát irányító elveket Bernstein a következőképpen jellemzi: a korlátozott kód által szabályozott beszéd megnyilvánulásai „személytelenek, amennyiben a beszéd nincs előkészítve arra, hogy egy sajátos tárgynak megfeleljen”,<sup>38</sup> míg a kidolgozott kód esetében a beszélő szándéka „individualizált szimbólumok létrehozása és cseréje”.<sup>39</sup> Egy másik helyen kissé bővebben: „Különbséget tehetünk az olyan beszéd között, amelyet kifejezetten egy sajátos tárgy nyelvi megfelelőjeként hoztak létre, vagyis, amelyet egy egyén tapasztalata megjelölésére alkot, és az olyan beszéd között, amely készen kapott szavakból, frázisokból és szekvenciákból áll, amelyeket mintegy címkeként, szociális zsetonként illesztnek hozzá egy sajátos összefüggéshez.”<sup>40</sup>

Vagyis az a mélyebben fekvő elv, amely a kétféle kódot jellemző verbális tervezési folyamatokat szabályozza, a beszélő beállítottsága az egyik esetben (kidolgozott kód) arra, hogy egyéni közléseket szerkesszen, a másikban (korlátozott kód) arra, hogy ilyeneket ne szerkesszen. A kétféle beállítottság létezéséről a verbális tervezés mérhető vonatkozásainak különbségeiből győződhetünk meg; lényegében abból, hogy mennyire *f o l y é k o n y* a beszéd, milyen gyakorisággal szakítják meg szünetek, s milyen hosszúak ezek a szünetek.

Bernstein szerint a korlátozott kódra jellemző verbális tervezési elv folyékony beszédet eredményez, mivel a készen kapott szavak, frázisok stb. kibocsátása lényegében automatikus, nem igényel gondolkodási időt, míg a kidolgozott kódra jellemző tervezési elv szükségképpen hosszú és gyakori szünetekkel tarkított beszédhez vezet, hiszen a szekvenciák nem automatikusak, létrehozásuk a beszélés folyamatában történik, ami a folyamat szaggatottságát vonja maga után.

Kérdésünk ezek után az, hogy összefüggésbe hozható-e a beszédtervezés pszichológiai szintje (amit tehát a *h a b o z á s i j e l e n s é g e k* mérésében lehet tetten érni) a létrehozott beszéd grammatikai tulajdonságaival (komplexitás, szókészlet).

Hogy a beszéd grammatikai-lexikai színvonalá és a habozási jelenségek gyakorisága között valamilyen összefüggés van, azt Frieda Goldman-Eisler<sup>41</sup> bizonyította (rá hivat-

<sup>37</sup> BERNSTEIN, B.: *Class, codes . . .* Vol. 1. 80. 81.

<sup>38</sup> BERNSTEIN, B.: *Class, codes . . .* Vol. 1. 78.

<sup>39</sup> BERNSTEIN, B.: *Class, codes . . .* Vol. 1. 78.

<sup>40</sup> BERNSTEIN, B.: *Class, codes . . .* Vol. 1. 72.

<sup>41</sup> Goldman-Eisler, F.: On the variability of the speed of talking and on its relation to the length of utterances in conversation. *British Journal of Psychology*, XLV (1954), 94–107.; GOLDMAN-EISLER, F.: The predictability of words in context and the length of pauses in speech. *Language and Speech*, 1(1958), 226–231.; GOLDMAN-EISLER, F.: Speech analysis and mental processes. *Language and Speech*, 1(1958), 59–75.; GOLDMAN-EISLER, F.: A comparative study of two hesitation phenomena. *Language and Speech*, 4(1961), 18–26.; GOLDMAN-EISLER, F.: The significance of changes in the rate of articulation. *Language and Speech*, 4(1961), 171–174.; GOLDMAN-

kozik Bernstein is). Elmondható, hogy bizonyos helyzetekben (Goldman-Eisler feladat-szituációkkal kísérletezett elsősorban) minél kevésbé folyékony a beszéd, annál valószínűbb, hogy bonyolultabb, kevésbé előrelátható a produkált megnyilatkozások grammatikai struktúrája, s fordítva. (Az előreláthatóság valószínűsége Frieda Goldman-Eislernél másképp értendő, mint Bernsteinnél. Eisler bizonyos meghatározott grammatikai választási pontokon számol valószínűségeket, nála tehát jól meghatározott fogalomról van szó.) Úgy véljük azonban, hogy Eisler megfigyelései nem általánosíthatók minden beszédhelyzetre. Vannak esetek, amelyek, ha meggondoljuk, nem különösebben kivételesek, s amelyekben a jelzett összefüggés a grammatikai-lexikai színvonal és a habozási jelenségek gyakorisága között nem áll fenn, vagy legalábbis nem mindig áll fenn. Szélsőséges példaként felhozhatjuk a következőt: Tegyük föl, hogy megtanulom kívülről a „Színház az egész világ” kezdetű monológot az „Ahogy tetszik”-ből, s egy alkalommal mondanivalóm alátámasztására, megerősítésére vagy frappánsabbá tételére elmondom egy társaságban. Mivel a szöveget jól tudom, nem kell rajta gondolkoznom, beszédtempóm valószínűleg egyenletes lesz, habozási jelenségek és szünetek nem fogják megszakítani. Produkcióm így a beszédtervezés milyenségét mérni hivatott mutatók alapján a korlátozott kód reguláló elvei szerint létrehozott beszéd kategóriájába kerül. Ám, ha ugyanezt a beszédmintát a grammatikai-lexikai komplexitás alapján próbálom besorolni a két kód valamelyikébe, nyilvánvalóan a kidolgozott kód kategóriájába kell tennem.

Az ellentmondás ebben az esetben, igaz, feloldható azon az alapon, hogy a „prototípuson”, kész szövegen alapuló beszéd a korlátozott kód tiszta esete Bernstein szerint, a megnyilatkozás tehát a korlátozott kód kategóriájába kerül. Bár furcsának tűnik a kategorizálás, végül is a tudomány eredményei gyakran nem esnek egybe a köznapigondolkodás számára természetes konklúziókkal.

Vannak azonban olyan esetek, méghozzá, úgy véljük, nagyon gyakoriak, amelyekben a fenti kisegítő kritérium nem segít. Tegyük fel, hogy elbocsátottak az állásomból. Első utam legjobb barátomhoz vezet, hogy beszámoljak neki az eseményről. Amikor a történetet előadom, valószínűleg nem fogok folyékonyan beszélni, hiszen most formálom meg először, izgatott is vagyok, nehezen találok a szavakat stb. A verbális tervezés szintjén elmondható, hogy a kidolgozott kód szabályozza produkcióm. Ha történetesen művelt, választékosan beszélő egyén vagyok, az is valószínű, hogy produkcióm a nyelvi elemzés szintjén is meg fog felelni a kidolgozott kódot jellemző sajátosságoknak. Egy elbocsátás azonban nagy dolog. Nyilván sok embernek fogom elmesélni: barátaimnak, rokonaimnak, ismerőseimnek. De minél többször mesélem el a történetet, az annál jobban kikristályosodik, annál több rögződött elemet, fordulatot fog tartalmazni, következésképp annál folyékonyabban, összefüggőbben fogom mesélni. Ha, mondjuk a tizedik mesélésnél jelen van résztvevő megfigyelőként egy – a korlátozott és kidolgozott kód elkülönítésével foglalkozó – nyelvészociológus és magnetofonszalagra veszi beszédemet, az elemzés során arra kell jutnia, hogy az egyik kritériumsor szerint (verbális tervezés) korlátozott, a másik szerint (grammatikai-lexikai komplexitás) kidolgozott kód szabályozza beszédemet. S ebben az esetben nincs semmiféle kézzelfogható támpontja az

EISLER, F.: Continuity of speech utterance, its determinants and, its significance. *Language and Speech*, 4(1961), 220–231.; GOLDMAN-EISLER, F.: The distribution of pause durations in speech. *Language and Speech*, 4(1961), 232–237.

ellentmondás feloldásához, hisz nincs sem írott, sem nem írott, de közmegegyezően alapuló, konvencionalizálódott prototípusa az elemzett szövegnek.

Ugyanez a példa felépíthető úgy is, hogy az elbocsátásról beszámoló személy nem művelt, nem választékosan beszélő valaki. Ebben az esetben a két kritériumsor közötti ellentmondás az első elbeszélés elemzésekor lépne fel, a későbbiekben azután létrejönne közöttük az összhang.

Ha a Shakespeare-példában alkalmazott kiegészítő kritériumot nem is tudjuk a másik két példa esetében alkalmazni, következtethetünk esetleg úgy, hogy mivel a „tisza esetben” a kiegészítő kritérium és a mélyebb szint kritériumai egyező eredményre vezettek, a mélyebb szint kritériumsorát fogjuk döntő jelentőségűnek tekinteni az ellentmondásos esetekben is. Vagyis, minden eléggé folyékony beszéd elemzésekor „kész alapszövegre” fogunk következtetni, még ha ilyenről bizonyosan nem tudunk is, s ezen az alapon az ilyen beszédet mindig a korlátozott kód megnyilvánulásának fogjuk tekinteni. Hiszen józan ésszel is belátható, hogy ha tizedszer mondok el valamit, akkor annak valóban van valamilyen értelemben „alapszövege”, még ha ez csak az én fejemben létezik is, nem beszélve azokról az esetekről, amikor objektíve is létezik egy alapszöveg, csak az elemző nem tud róla.

Ez az okoskodás azonban igen kellemetlen eredményhez vezet: minden kellőképpen folyékony beszéd a korlátozott kód kategóriájába fog kerülni, vagyis minden beszéd, amit előre elgondoltak, netán le is írtak, bár a leírás ténye nem került nyilvánosságra, legyen az egy egyetemi tanár előadása a nukleáris fizikáról vagy egy államférfi parlamenti interpellációja stb.

Ezek után hajlamosak lennénk elejteni ezt a megoldást. Csakhogy észre kell vennünk: a verbális tervezést meghatározó kritériumok csak pótlólagos komplikációt jelentenek, kiéleznek egy problémát, amely már benne van az elméletben. Az eredeti, a valóságos probléma a produkált beszéd prototípusának kérdése, pontosabban az, hogy amennyiben ilyen prototípus létezik, a beszédet a korlátozott kód megvalósulásának (sőt tiszta megvalósulásának) kell tekintenünk. Mindaddig, amíg ez a szempont a nyelvi meghatározás szintjén jelentkezett (egy pótlólagos kritérium alkalmazása révén), aránylag kis és periférikusnak tűnő szeletet vágott le a nyelvi alapon kidolgozott kódként jellemzett beszédprodukciók összességéből. A beszédtervezés milyenségét mérő mutatók azonban megbízható módon *épp a prototípus létezését jelzik*, s jelzik akkor is, ha rajtuk kívül más, független bizonyítékunk nincs is a létezésére. Ez viszont azt jelenti, hogy ezen a szinten feltűnően nagy szeletet kell kikanyarítanunk a tisztán nyelvi alapon kidolgozott kódhoz tartozóként jellemzett beszédprodukciók köréből, s átutalnunk a korlátozott kód által szabályozott beszéd kategóriájába.

Ez a mennyiségi növekedés hívja fel mégegyszer a figyelmünket a „korlátozott kód tiszta formája”-ként jellemzett entitás különösségére. A „különös” jelzőt azonban egyenesen „abszurdra” cserélhetjük, ha egy pillanatra belegondolunk, hogy milyen probléma megoldására is szánta eredetileg Bernstein ennek a fogalmi keretnek a kiépítését. Ha az iskolai oktatás egy speciális szituációjára, a feleltetésre gondolunk, s arra alkalmazzuk a fenti meghatározásokat, azt kell mondanunk, hogy a leckét folyékonyan, jól felmondó diák a tiszta korlátozott kód alapján beszélő egyén tipikus esete. Hisz beszédprodukciója nemcsak folyékony, de kézzelfogható prototípusa (tankönyv) is van. Ha az iskola valóban nem tolerálja a korlátozott kódon alapuló beszédet, s ennek egyik megnyilvánulása az



érdemjegy, akkor a szóban forgó diáknak lépten-nyomon meg kellene buknia. Ennek többé-kevésbé az ellenkezője tapasztalható. Ezek szerint vagy tolerálja az iskola a korlátozott kódot (ebben az esetben összeomlik az elmélet) vagy ez nem korlátozott kód (ez esetben használhatatlanok az ismertett meghatározások) vagy – ez is egy lehetőség – Bernstein valahogy mégis megoldja a problémát.

A legutóbbi esetre is van valamennyi esély, mivel Denis Lawton, Bernstein egyébként nem kifejezetten kritikus követője figyelmeztette Bernsteint arra, hogy a kódok nyelvi szintű és pszichológiai szintű meghatározása között ellentmondás jöhet létre: „Annak, hogy a két kódot az előreláthatóság fogalmának segítségével határozzuk meg, megvan a maga vonzereje, de vannak bizonyos nehézségei is. Így például ennek az osztályozási módszernek az alapján egy csoportba kellene kerülnie egy – a hallgatóság számára jól ismert – Shakespeare monológnak, egy rituális imádságnak és egy koktélpartin elhangzó társalgásnak az előreláthatósági hipotézis értelmében. Ha azonban ezeket a szövegeket nyelvileg elemeznénk, nagyon eltérőnek találnánk őket. Ahhoz, hogy a korlátozott kódot az előreláthatóság módszerével lehessen empirikusan igazolni, nem azt kellene tudnunk, hogy mit mondanak, hanem azt, hogy milyen gyakran mondták azt korábban. A verbális tervezés szempontjából például egy idegenvezető Vatikán-ismertetése korlátozott kódban lenne 'jól-szervezettsége' miatt, ám egy grammatikai elemzés alapján kétségkívül kidolgozott kódként soronánk be.”<sup>42</sup> Lábjegyzetben a következőket fűzi gondolatmenetéhez Lawton: „Bernstein azt állította (személyes beszélgetésben), hogy egy elmondott szöveg grammatikailag lehetne nagyon kidolgozott, de ha nagyon könnyen előrelátható lenne – mint például a Vatikán ismertetése esetében –, akkor korlátozott kód lenne, mivel a jelzett viszonyrendszer ritualizált aspektusaként használnák: a kód elsődleges meghatározója a szerepviszony, s nem a nyelvi struktúra, bár a szerepviszony általában tükröződik a beszéd nyelvi struktúráiban.”<sup>43</sup>

Bernstein válasza – vagy legalábbis, ahogyan ezt Lawton visszaadja – elég különös. (Ugyanakkor ennél, a Lawton könyvében szereplő lábjegyzetnél nincs autentikusabb forrásunk, amelyből tájékozódhatnánk afelől, hogy hogyan viszonyul Bernstein a problémához, mivel saját írásaiban egyáltalán nem érinti a két kritériumsor ellentmondásának kérdését, azután sem, hogy Lawton ezt szóvá tette.) Lawton ugyanis a Vatikán-példával kristálytisztán és szabatosan felhívta a figyelmet a verbális tervezés és a grammatikai komplexitás inkongruenciájára. Bernstein erre nem mutatta ki, hogy szó sincs inkongruenciáról, nem mondta azt, hogy ellentmondásos esetekben az egyik vagy a másik kritériumsort kell ezért és ezért döntőnek tekinteni. Egyszerűen kijelentette, hogy a kódok meghatározásakor a döntő kritérium a szerepviszony, a grammatikai komplexitás ehhez képest másodlagos, a verbális tervezésről pedig egyszerűen elfeledkezett.

Erősen furcsálljuk ugyan, hogy ha így áll a helyzet, akkor eredetileg miért a verbális tervezés és a grammatikai komplexitás terminusaiban határozta meg a kódokat; mindazonáltal úgy véljük, meg kell vizsgálnunk közelebbről a kódok szerep szerinti meghatározását is, hátha ezen az úton kijuthatunk abból a csődből, amelybe az eddigi meghatározások juttatták a koncepciót.

<sup>42</sup> LAWTON, D.: Társadalmi osztály, nyelv és oktatás, Bp., 1974. 119. Eredei megjelenés: LAWTON, D.: Social class, language and education. London, 1968.

<sup>43</sup> LAWTON, D.: Társadalmi osztály . . . 119.

Mindenekelőtt azt kell megnéznünk, hogyan határozza meg Bernstein a *szerep* fogalmát. Két tanulmányában (az egyik még a *Fejlődés*, a másik már a *Kutatások* című fejezetbe tartozik) szó szerint egyformán, a következőképpen: „Egy szerep . . . tanulás révén elsajátított közös (shared) jelentések együttese, melyek segítségével az egyén képes másokkal állandó, következetes és elismert interakció formákba lépni. Egy szerep tehát bonyolult kódolási tevékenység, amely sajátos jelentések összeszervezését, *valamint* ezek átadásának és befogadásának feltételeit ellenőrzi. Mármint, ha az a helyzet, hogy az a kommunikációs rendszer, amely a viselkedés szintjén meghatároz egy adott szerepet, lényegében nem más, mint a beszéd, akkor a kritikus szerepek elkülöníthetők az általuk szabályozott beszédformák alapján.”<sup>44</sup>

Ezzel a meghatározással – tartunk tőle – nem sokra lehet menni a beszédformák-nak a szerepek alapján történő kategorizálásakor, hisz eszerint, mielőtt a beszédformákat elkülöníthetnénk a szerepek alapján, előbb a szerepeket kell elkülönítenünk a beszédformák alapján. A vállalkozás reménytelennek látszik.

Összegezve az új terminusok bevezetésével kapcsolatos észrevételeinket, a következőket mondhatjuk: Bernstein a hatvanas évek elején elhagyja írásából a közösségi nyelv – formális nyelv fogalmakat, s helyettük bevezeti a korlátozott kód – kidolgozott kód terminuspárt. A két kódot három aspektusból közelíti meg: nyelvi, pszichológiai és szociológiai aspektusból.

A nyelvi jellemzés során a két kód elveszíti azt a viszonylag körülhatárolható jelleget, amellyel a közösségi és formális nyelv egy szempontból rendelkezett, tekintve hogy a korlátozott kód tiszta formájának bevezetése megszünteti a grammatikailag egyszerű, grammatikailag bonyolult szembeállítás lehetőségét. Ez a fajta korlátozott kód az esetek nagy részében ugyanis grammatikailag bonyolult, választékos beszéd létrehozásával jár, azaz tisztán grammatikai alapon nem választható el a kidolgozott kódtól.

A két kód pszichológiai jellemzése (a verbális tervezés fogalmaiban való jellemzése) nem oldja meg elkülönítésük problémáját. A verbális tervezés jellege és a grammatikai komplexitás mértéke ugyanis az esetek jelentékeny részében nem függ össze egymással. Az egyik mutatósor (grammatikai komplexitás) a beszélő nyelvtudásának, kompetenciájának jellegét méri, a másik (verbális tervezés) viszont ettől lényegében függetlenül azt, hogy a beszédprodukciónak mennyire spontán, van-e leírt, szóban konvencionizálódott, előre elgondolt stb. prototípusa vagy nincs. A pszichológiai jellemzés csak tovább fokozza azt a zavart, amely a kódok nyelvi szintű összemosásából ered, mivel úgy van beállítva, mint amiből a nyelvi produkció jellege egyértelműen következik, mint ami annak magyarázó, mögöttes elve, ugyanakkor az esetek jelentékeny részében mégis összeegyeztethetetlen azzal.

Végül egy tapodtat sem jutunk előbbre a kódok elkülönítésében, ha a szociológiai aspektus figyelembevételével próbáljuk megoldani azt, azon egyszerű oknál fogva, hogy a

<sup>44</sup> „A role from this point of view is a constellation of shared learned meanings, through which an individual is able to enter into persistent, consistent and recognized forms of interaction with others. A role is thus a complex coding activity controlling the creation and organization of specific meanings *and* the conditions for their transmission and reception. Now, if it is the case that the communication system which defines a given role behaviourally is essentially that of speech, it should be possible to distinguish critical roles in terms of the speech forms they regulate.” BERNSTEIN, B.: *Class, codes . . .* Vol. 1. 124–25.

szerep fogalmat – amely a megoldásban segítségünkre lehetne – Bernstein nem a nyelvi szinttől független szociológiai terminusokban határozza meg, hanem épp a kódok alapján.

Az elmélet központi jelentőségű fogalmait vizsgálva tehát sajnos azt kell mondanunk, hogy az új fejleményekkel kapcsolatban alaptalan dolog fejlődésről beszélni. Szó sincs róla, hogy Bernstein eredetileg súlyosan kétértelmű elgondolását egyértelműbbé tette volna ezzel a lépéssel. Bár nem kizárt, hogy a kódok fogalmának bevezetésével az volt a szándéka, hogy gyengítse az elméletbe épített deficit-komponens szerepét, s ezért számolta volna fel nyelvi szinten a kódok különbségét. Világosan kell látnunk, hogy a különbség elmosásával nem ezt a célt érte el, hanem azt, hogy a kód fogalom – a legjobb esetben – megfoghatatlanná vált.

Van azonban rosszabb eset is, ahogy korábban utaltunk rá. Amennyiben ugyanis a korlátozott kód tiszta formájaként bevezetett kategóriát komolyan vesszük, az egész magyarázó séma összeomlik, ti. ez a forma tipikus velejárója a formális oktatás bizonyos helyzeteinek, következésképp lehetetlen, hogy éppen azok a tanulók kerüljenek hátrányos helyzetbe az iskolában, akik ezzel a kóddal rendelkeznek, ahogy Bernstein állítja.

Ha – ezt a következményt elkerülendő – nem vesszük komolyan a korlátozott kód tiszta formája elnevezésű kategóriát, akkor nyelvi szinten változatlanul a grammatikailag egyszerű, grammatikailag bonyolult szembeállítás alapján különíthetjük el az elméletben posztulált két beszédformát. A pszichológiai szint kritériumsorának alkalmazásából eredő ellentmondásokat azonban ezen az áron (ti. a tiszta korlátozott kód kategória figyelmen kívül hagyása révén) sem tudjuk kiküszöbölni. Ha az elmélet ellentmondásosságát, kétértelműségét a „Fejlemények” előtti mértékre akarjuk redukálni, akkor nemigen tehetünk mást, mint hogy a verbális tervezés pszichológiai szintjét sem vesszük komolyan, miután beláttuk, hogy nincs közvetlen, szabályszerű összefüggésben a nyelvi szinttel, s ezt is kiiktatjuk az elgondolás új változatából.

Mindez azonban egyenértékű annak bevallásával, hogy a bernsteini teória változását, bővítését az adott kategóriák vonatkozásába önkényesnek, *ad hoc*-nak, inkonzisztensnek tekintjük.

Bár a szóban forgó kategóriák az elmélet központi fogalmai, talán mégis elhamarkodott állásfoglalás lenne, ha ezek továbbfejlesztésének megítélését kiterjesztenénk az egész elmélet alakulására. Hogy véleményünk kellőképpen meg legyen alapozva, nem árt még egy-két ponton megvizsgálni Bernstein elgondolásának alakulását.

Az előző fejezet végén rámutattunk, hogy a társadalmi struktúra → beszédrendszerek → értelmi-érzelmi-akarati diszpozíciók oksági lánc feltételezése alkotja a bernsteini elmélet vázát, ugyanakkor a hatásmechanizmusok ezek között a tényezők között fölöt-tébb kidolgozatlanok. Épp ez volt egyik részletkifogásunk az elmélettel szemben. Úgy látszik, Bernstein maga is tisztában volt elméletének ezzel a fogyatékosával, s későbbi írásaiban igyekezett kitölteni a hiányokat. Erőfeszítései elsősorban arra irányulnak, hogy megmagyarázza, hogyan alakítják ki a különböző szociális struktúrák a különböző beszédrendszereket. Vagy azért, mert ráébred, hogy a közösségi és formális *nyelv* terminus nem utalt beszédrendszerekre, vagy azért, mert most válik egészen világossá előtte, hogy miben is tér el saját elgondolása Whorfétől, a nyelvi relativizmus koncepció talán leghatásosabb megfogalmazójától, mindeneelőtt leszögezi: „... számos beszédmód, konzisztencia-keret lehetséges bármely adott nyelvben, és ezek a beszédmódok, nyelvi formák vagy

kódok maguk annak függvényei, hogy a társadalmi viszony milyen formát ölt”.<sup>45</sup> Vagy hogy kedvenc, sokszor visszatérő megfogalmazását idézzük: „A kódok maguk a társadalmi viszony sajátos formájának függvényei, általánosabban a szociális struktúra minőségei.”<sup>46</sup>

Nézzük meg mármost közelebbről, hogy milyen társadalmi viszony hív életre korlátozott kódot és milyen kidolgozott kódot.

„Az a társadalmi forma, amely ezt a kódot létrehozza (a korlátozott kódról van szó – P. M.), változhat, de a kód kialakulásának legáltalánosabb feltétele a nagyon hasonló azonosulások valamilyen közös halmazán alapul, amelyet a tagok tudatosan a magukénak vallanak, ahol a kapcsolat közvetlensége hangsúlyozott. Ebből következik, hogy ezek a társadalmi viszonyok befelé forduló jellegűek.”<sup>47</sup>

„Korlátozott kód ott alakul ki, ahol a társadalmi viszony formája nagyon hasonló elvárásokon, közös előfeltételek során alapul. Így korlátozott kód ott keletkezik, ahol a kultúra vagy szubkultúra a „mi”-t az „én” fölé emeli. Ilyen kódok olyan eltérő csoportokban fognak kialakulni, mint börtönközösségek, fiatalok csoportok, régi barátok, férj és feleség. A korlátozott kód használata szociális szolidaritást teremt az individuális tapasztalat verbális kidolgozásának kárára.”<sup>48</sup>

Ezzel szemben:

„A kidolgozott kód a társadalmi viszony olyan formájából ered, amely növeli az egyénre nehezedő nyomást, hogy nyelvi készleteiből olyan verbális elrendezést válasszon ki, amelyik szorosan ráillik valamilyen meghatározott tárgyra.”<sup>49</sup>

„A kidolgozott kódot a társadalmi viszony olyan formája hozza létre, amelyeknek nem okvetlenül előfeltételei az ilyen nagyon hasonló, tudatosan vállalt azonosulások, minek következtében kevesebbet tekintenek magától értetődőnek.”<sup>50</sup> „A kidolgozott kód valószínűleg olyan társadalmi viszonyban alakul ki, amelyben nyomás nehezedik az egyénekre, hogy nyelvi készleteiből valamilyen meghatározott tárgyhoz illő verbális elrendezést válasszanak ki. Ez a helyzet ott áll elő, ahol a másik ember szándékát nem lehet magától értetődőnek tekinteni, s ennek következtében kiterjesztik és szóban explicitálják a jelentéseket.”<sup>51</sup>

„A kidolgozott kód mindenütt kialakul, ahol a kultúra vagy a szubkultúra az „én”-t hangsúlyozza a „mi”-vel szemben. Mindenütt kialakul, ahol a másik személy szándékát nem lehet magától értetődőnek tekinteni.”<sup>52</sup>

Amit Bernstein ezekben a megfogalmazásokban kiemel, a következő: bizonyos emberek között olyan szoros a kapcsolat, hogy szükségtelen szándékaikat, mondanivalójukat szavakkal világosan kifejezni, a másik (vagy a többiek) enélkül is értik, hogy mit akar a beszélő közölni. Másrészt viszont állhatnak az emberek úgy is szemben egymással, hogy nemigen ismerik egymást, idegenek egymás számára, s ennek következtében mon-

<sup>45</sup>BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 122.

<sup>46</sup>„The codes themselves are functions of a particular form of social relationship or, more generally, qualities of social structures.” BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 81, valamint: 108, 125, 135, 146, 174.

<sup>47</sup>BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 77, valamint 108, 127.

<sup>48</sup>BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 146–147.

<sup>49</sup>BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 78.

<sup>50</sup>BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 108.

<sup>51</sup>BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 128.

<sup>52</sup>BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 147.

danivalójukat – ha azt akarják, hogy a megértés létrejöjjön – a lehető legvilágosabb formába kell önteniük. (A kapcsolat szorosságán vagy a beszélőpartnerek idegenségén kívül egyébként feltehetően még egy sor más tényező hat a mondanivaló kifejtésének szükségességére, hogy csak a legnyilvánvalóbbat említsük, a téma.<sup>53</sup> Lehet két ember igen szoros kapcsolatban, ha olyasmiről beszélnek, amihez csak az egyik ért, vagy amiről csak az egyiknek van tudomása, annak jóval explicitebben kell kifejeznie magát, mint amikor a beszélők előtt egyaránt ismert dolgról van szó.)

Csakhogy: ha a beszélők közötti kapcsolat szorossága vagy lazasága az, ami a kidolgozott, illetve a korlátozott kódot létrehozza, akkor tökéletesen érthetetlen, hogy a kidolgozott kód létrejöttét miért tartja lehetetlennek Bernstein a munkásosztály esetében. Képtelen feltevésnek tűnik azt gondolni, hogy a munkásosztály vagy akár az alsóbb munkásosztály tagjai kizárólag csak szoros és régi ismeretségen alapuló emberi kapcsolatokkal rendelkezzenek.

Másfelől az emberek közötti kapcsolat szorosságából vagy lazaságából ugyan következik, hogy mondanivalójukat kevésbé vagy inkább kell explikálniuk, azonban semmi vagy jóformán semmi sem következik belőle a létrehozott beszéd grammatikai színvonalára nézve, ami akárhogy is vesszük, ezidáig mégiscsak vissza nem vont, azaz érvényes meghatározója a kódoknak.

Bernsteint szemmel láthatólag mindez nem zavarja. Egyfelől ragaszkodik ahhoz az állításhoz, hogy a kódok létrehozója a szociális viszony formája (annak lazasága vagy szorossága), másfelől ragaszkodik ahhoz az állításhoz is, hogy a kódok nem egyformán hozzáférhetők mindenki számára (amely állítás a szociális viszony formájának ilyen értelmezése mellett triviálisan hamis): „Egy korlátozott kód partikularisztikus a jelentését tekintve, s partikularisztikus azt a társadalmi struktúrát tekintve is, amely létrejöttét szabályozza. E kód beszédmodellje univerzalisztikus, mivel a társadalmi viszony formájának olyan jellegzetességeitől függ, amelyek a szociális struktúra minden pontján kialakulhatnak. Egy kidolgozott kód univerzalisztikus a jelentését tekintve és *potenciálisan* univerzalisztikus azt a szociális struktúrát tekintve is, amely létrejöttét ellenőrzi. E kód beszédmodellje a kortárs társadalmakban partikularisztikus.”<sup>54</sup>

Egy későbbi írásában az univerzalisztikus – partikularisztikus terminusok bővebb kifejtésével megtoldva lényegében ugyanezt ismétli meg:

„A két kód kialakulásának formális szociológiai feltételeit úgy adhatjuk meg, hogy különbséget teszünk a kódok által szabályozott jelentések általánosságában, s azoknak a beszédmodelleknek a hozzáférhetőségében, amelyekből a kódokat megtanulják. Amennyiben a jelentéseket explicitté teszik, és a nyelv segítségével konvencionalizálják, univerzalisztikus jelentéseknek nevezzük őket, ezzel szemben ha implicitek és aránylag kevésbé konvencionalizálódtak a nyelv révén, partikuláris jelentéseknek nevezzük őket. Hasonlóképp: ha a beszédmodellek potenciálisan általánosan hozzáférhetők, az ilyen modelleket univerzalisztikusnak nevezzük, míg ha a beszédmodellek csak többé-kevésbé

<sup>53</sup> A dialógusok explicit vagy implicit voltak okairól szólva két klasszikus munkára hivatkoznak, amelyek szerzői mélyértelműen és kimerítően tárgyalják ezt a kérdést: LAZICZIUS GYULA: Általános nyelvészet. Budapest, 1942. (A nyelvi rendszer tagozódása c. fejezet, 43–50. és VIGOTSKIJ, L. SZ.: Gondolkodás és beszéd. Budapest, 1967. (A gondolat és a szó c. fejezet, különösen 363–385.)

<sup>54</sup> BERNSTEIN, B.: Class. codes . . . Vol. 1. 78–79.

hozzáférhető, partikularisztikusnak nevezzük őket . . . egy korlátozott kód a jelentését tekintve partikularisztikus, s partikularisztikus az a társadalmi struktúra is, amely az előfeltétele. Modelljét tekintve azonban univerzalisztikus, mivel az ilyen modellek általánosan hozzáférhető. Fontos megjegyeznünk, hogy amikor hozzáférhetőségről beszélünk, nem valamilyen meghatározott, sajátos szintaxisra gondolunk. Egy kidolgozott kód univerzalisztikus a jelentéseinek tekintetében, s annak a társadalmi struktúrájának a tekintetében is, amely az előfeltétele. Ugyanakkor valószínű, hogy a beszédmodellek ebben az esetben partikularisztikusak. Ez nem azt jelenti, hogy a kód eredetét a modellek pszichológiai kvalitásaiban kell keresni, hanem hogy a modellek a szociális stratifikáció rendszerében elhelyezkedő specializált szociális pozíciók velejárói. Elvileg ez nem szükségszerű, gyakorlatilag azonban valószínűleg ez a helyzet.”<sup>5 5</sup>

A második idézet végén, amikor Bernstein stratifikációról, specializált szociális pozíciókról beszél, feltehetőleg már nem ugyanarra gondol, mint amikor a jelentések explikálásának szükségességét előidéző szociális viszonyról szól. Itt a kódok kialakulását valami máshoz kapcsolja, olyasmihöz, amit expliciten kevés helyen érint könyvében: „Látnunk kell, hogy az osztályrendszer befolyásolta a tudás eloszlását. Történetileg is, ma is a népességnek csupán elenyésző töredéke szocializálódott a kontroll és az újítás metanyelveinek szintjén, míg a népesség nagy része a kontextushoz kötött műveletek szintjén szocializálódott . . . Ez amellet szól, hogy két jelentésrend között tehetünk különbséget. Az egyiket univerzalisztikusnak, a másikat partikularisztikusnak nevezhetjük. Univerzalisztikus jelentések azok, amelyekben az elvek és a műveletek nyelvileg explicitté vannak téve, míg a partikularisztikus jelentésrendek azok, amelyekben az elvek és műveletek nyelvileg viszonylag implicittek.”<sup>5 6</sup>

Más szóval az univerzalisztikus jelentések, illetőleg a partikularisztikus jelentések átadását szabályozó kódok kialakulása a műveltségi szinttel függ össze, amely maga attól függ, hogy milyen helyet foglal el valaki a társadalom munkamegosztási rendszerében. Ha ezt kell a kódot létrehozó társadalmi feltételen (feltételeken) érteni, akkor rögtön értelmessé válik az az állítás is, hogy a kódokhoz nem mindenki férhet egyformán hozzá, meg az is, hogy a két kód által regulált beszéd a grammatikai-lexikai komplexitás szempontjából nem egyenrangú. Értelmessé válik, de ugyanakkor veszít érdekességéből, mondhatni érdektelenné szürkül, hiszen arra az állításra redukálódik, hogy „a műveltek művelten beszélnek, a műveletlenek ellenben műveletlenül”.

Attól függően tehát, hogy Bernstein már idézett megfogalmazásában – „A kódok maguk a szociális viszony formájának sajátos függvényei, általánosabban a szociális struktúra minőségei”<sup>5 7</sup> – milyen értelmet tulajdonítunk az eddig felkínáltak közül a „szociális viszony formája”, és a „szociális struktúra” kifejezéseknek, triviálisan hamis vagy triviálisan igaz állításokhoz jutunk, ám mélyebb belátásokhoz a szociális helyzet és a nyelv vagy a beszéd összefüggéséről aligha.

Bernstein hívei ezen a ponton valószínűleg figyelmeztetnének minket, hogy vigyázzunk, még mindig túl korai végleges ítéletet mondani Bernstein elméleteiről, hisz épp a szociális struktúra és a beszédrendszerek kialakulásának összefüggéséről előadott még egy

<sup>5 5</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 129–130.

<sup>5 6</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 175.

<sup>5 7</sup> Vö. 15. lábjegyzet.

magyarázatot, finomította, lebontotta elgondolását egészen a családstruktúra és a kommunikációs rendszerek összefüggésének felvázolásáig. Kétségtől eltekintve lelkismeretesebb eljárás lenne ezt az összefüggésrendszert is áttekinteni és elemezni, mint kihagyni az elemzésből, ám Bernstein ugyanerre az összefüggésre (hogyan hat a szociális struktúra a beszédrendszerek kialakulására) egy negyedik magyarázatot is kidolgozott, s inkább ennek ismertetésére vállalkozunk, mivel meggyőződésünk, hogy az ismertetés maga elhárítja felőlünk az elmélet lelkiismeretlen, elhamarkodott „elintézésének” vádját.

Mielőtt negyedik magyarázatára rátérnénk, be kell vezetnünk két újabb fogalmát. Ezúttal is alkategóriákról van szó, de most a kidolgozott kód alkategóriáiról. Ezeket *tárgyi* és *személyi* kidolgozott kódoknak nevezi vagy a kidolgozott kód tárgyi és személyi módjának. „Az egyik mód (személyi – P. M.) az interperszonális viszonyok verbális kidolgozását könnyíti meg”, „a másik (tárgyi – P. M.) a tárgyak közötti kapcsolatok verbális kidolgozását.”<sup>58</sup> „A kidolgozott kód e két módja a tapasztalás eltérő szféráit különbözteti meg és eltérő szerepviszonyok megtanulását feltételezi. Mindkettő egy kidolgozott kód általános tulajdonságaival rendelkezik. Mindkettő kismérvű szintaktikai előrejelezhetőséggel jár; mindkettő az elkülönült szándék verbális kidolgozásának megkönnyítésére szolgál; használóit mindkettő a különbség feltételezésére orientálja; logikailag hasonló fogalmi rendekre mutatnak: *de a viszonyok tárgyai különbözök.*”<sup>59</sup> E két alkategóriának az a funkciója, hogy segítségükkel Bernstein magyarázatot adjon az úgynevezett humánértelmiség és a természettudósok, mérnökök feltételezett különbségére: „Az az egyén, aki bölcsésznek megy, feltehetőleg személyre orientált kidolgozott kóddal rendelkezik, míg a természettudományos, kiváltképp az alkalmazott természettudományos pályára lépő egyén feltehetőleg egy tárgyi viszonyokra orientált kidolgozott kóddal rendelkezik.”<sup>60</sup>

A későbbiekben azután továbbfejleszti elgondolását, s a kód tárgyi, illetve személyi módját bevezeti a korlátozott kód vonatkozásában is, s ezzel lényegében együtt van mindaz, aminek segítségével arra is magyarázatot tud adni, hogy miért mennek a mégis továbbtanuló munkásfiatalok inkább műszaki, mint humán pályákra. Pontosabban a magyarázathoz még egy újítás szükségeltetik, ez a kód-fogalmat érinti általában: „... egy kultúrába vagy szubkultúrába lehet hogy valamilyen alapvető szervező fogalom, fogalmak vagy témák vannak beépítve, amelyek leágazásai át- meg áthatják a kultúrát vagy szubkultúrát. A beszédformák, amelyeken keresztül a kultúra vagy szubkultúra realizálódik, ezt a szervező fogalmat vagy fogalmakat nem annyira jelentések egy-egy halmazán, mint inkább Gestaltjukon keresztül közvetítik.”<sup>61</sup>

Hogy miképp dekódolható ez a Gestalton keresztül közvetített szervező fogalom, azt a szerző homályban hagyja, a dekódolás végeredményét azonban közli velünk egy táblázatban [a kódok előtt megadott jelző (pozicionális/perszonális) a kód által szabályozott ellenőrzési formák elnevezése, amelyekről most eltekinthetünk].

„Pozicionális – Korlátozott kód (tárgyi)

az alapvető szervező fogalom itt a tekintély és az alázat fogalmi körül kristályosodik ki

<sup>58</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 133.

<sup>59</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 133.

<sup>60</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 133.

<sup>61</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 164.

**Perszonális – Korlátozott kód (személyi)**

az alapvető szervező fogalom itt a tekintély/azonosság, a feloldatlan ellentmondás állapotában. Azonosságon egyszerűen a „Ki vagyok!” kérdésével való elfoglaltságot értem

**Pozicionális – Kidolgozott kód (tárgyi)**

az alapvető szervező fogalom itt a racionalitás köré épül

**Perszonális – Kidolgozott kód (személyi)**

az alapvető szervező fogalom itt az azonosságra utal.”

Mindebből azután már következik, hogy „Lehetséges, hogy a váltás egy korlátozott kódról (annak tárgyi módjáról) inkább a kidolgozott kód (tárgyi módjára) történik, mint a kidolgozott kód személyi módjára. Konkrétan: arra számíthatunk, hogy a munkásgyerekek inkább az alkalmazott tudományok, mint a humántudományok felé fognak orientálódni. A tekintélyről áttérni a racionalitásra kevésbé traumatikus váltást tételez fel szerepviszonyaikban, jelentés- és kontroll-rendszereikben, mint a tekintélyről az azonosságra való átváltás.” Bizonyára. Annál is inkább, természetesen, mivel „Egy tárgyi kidolgozott kód jelentéseinek alapja egy integrált rendszer fogalma, amely rendet hozhat létre. Furcsa módon objektív idealista jellege van. Egy személyi kidolgozott kód jelentéseinek alapja a pluralizmus, a lehetőségek sokasága. Ez szubjektív vagy romantikus jellegű.”<sup>6 2</sup>

Ennyi előzmény után rátérhetünk a kódok társadalmi determináltságáról szóló bernsteini tétel negyedik verziójára:

„Ha megkérdézzük, hogy melyek azok az általános társadalmi erők, amelyek befolyásolják a kidolgozott és a korlátozott kód valamint két módjuk kialakulását, a választ valószínűleg két forrásban találhatjuk meg. Ezek formálják a négy fő szocializációs közeget — a család, a korcsoport (vagy egyivásúak csoportja), az iskola és a munka — kultúráját és szereprendszereit. A korlátozott kódról a kidolgozott kódra való átmenet egyik fő forrása a munkamegosztás bonyolultabbá válásában található. Ez megváltoztatja a foglalkozási szerepeknek mind a természetét mind a nyelvi bázisát. A kidolgozott kód két módját a javak gazdaságáról a szolgáltatások gazdaságára való átállás befolyásolja. A javak ökonómiájáról a szolgáltatások ökonómiájára való váltás nagyon is kedvez annak, hogy kialakuljon a kidolgozott kód személyi módja. A kódorientáció második nagy forrása valószínűleg a központi értékrendszer jellegében található. A pluralisztikus társadalmak erősen orientálnak a kidolgozott kód személyi módja felé, míg a monolitikus társadalmak valószínűleg erősítik a tárgyi kidolgozott kódra való orientálódást. Nem szabad elfelejteni, hogy az emberek tárgyként kezelhetők.”<sup>6 3</sup>

Itt — számunkra legalábbis úgy tűnik — eljutottunk a szabad asszociációk birodalmába, s ez felment minket az alól a kötelezettség alól, hogy módszeresen továbbemelezzük a szerző „fejlődését”. Csupán arra az érdekes tényre hívnánk még fel az olvasó figyelmét, hogy miközben Bernstein az eredeti, oktatási problémára adott magyarázatát monumentális „kultúra-elméletté” tágította, elfeledkezett egyik legeredetibb tettéről, nevezetesen arról, hogy ő volt az első, aki a Whorf-hipotézist nem több nyelvre, hanem az egy nyelven belüli beszédrendszerekre adaptálta. Mint az idézetből látható, fejlődése során eljutott oda, ahonnan Whorf kiindul, a különböző társadalmak vizsgálatához.

<sup>6 2</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 166.

<sup>6 3</sup> BERNSTEIN, B.: Class, codes . . . Vol. 1. 150.





KECSKÉS ANDRÁS

## RITMUSELEMZÉS MINGOGRÁFFAL

(Módszertani vázlat a magyar vers hangzásviszonyainak  
műszeres elemzéséhez)

### I. A MŰSZERES RITMUSELEMZÉS VERSELMÉLETI ALAPJAI

Verselméletünk klasszikusainak jó néhány olyan sejtése, megfigyelése került be a tudományos köztudatba, melyeket a kifinomult vershallás, a természetes ritmusérzék többé-kevésbé helytállóan, elfogadhatónak ítélni ugyan, teljes értékű bizonyításokra (vagy cáfolatokra) azonban – épp a versérzék személyhez kötöttsége miatt – ezidáig nem volt lehetőség. Sajnos, ma még verselésünk leglényegesebb alapelveit sem tudjuk egyértelműen, vitathatatlanul meghatározni, pedig költészetünk több mint ezer, s az elméleti megközelítés törekvése is legalább kétszáz éves.

*Átfogó összegezésre, a megállapítások egységes nézőpontból történő, összehangolt rendezésére van tehát szükség; természetesen nem „bármí áron”, hanem a logikai és a kísérleti – tapasztalati igazolhatóság lehető legteljesebb igényével.*

Dolgozatunk ehhez az összegező – rendszerező folyamathoz kíván hozzájárulni épp a tudományos tényyszerűség vonatkozásában: olyan *beszédhangtani kísérlet-sorozat* módszerét ismertette, mely alkalmas *a vers-szöveg hangzástényezőinek műszeres méréseken alapuló, statisztikai hitelességű, számszerű jellemzésére.*

A fenti cél érdekében arra törekedtünk, hogy a mérési adatokban rejlő valóságos hírtartalmat előítéletek nélkül, minél teljesebben és sokoldalúbban kibontakoztassuk. *Alapelveink*, melyek a vizsgálati módszer fő irányát megszabták, nem sajátosan magyar, hanem *általános verselméleti jellegűek:*

1. *Versnek* azt a költői értékű, ritmusos szöveget tekintjük, melynek nemcsak gondolati-nyelvi, hanem *nyelvi-hangzati* oldala is önálló esztétikai kifejezőértékkel rendelkezik.

2. Nem ilyen vagy olyan versrendszert, hanem *a magyar vers* hangzásrendszerét vizsgáljuk. Mindenfajta magyar vers közös alapja és hordozó közege a nemzeti nyelv, elemző munkánk tehát első fokon *nyelvészeti* (nyelvhangtani) jellegű.

3. A vers létalapjának a (gondolati-mondatszerkezeti eredetű) *sorképzést* tekintjük. Vizsgálataink természetes kiindulópontja, elemi szövegegysége a *verssor*. (Vö. 25 : 154., 38 : 251.).

4. A sorok belső ritmusának, hangzati tagolódásának elemi egysége a *szótag*: a hangzástényezőik soron belüli alakulását a szótagokra vonatkoztatva kell vizsgálnunk (10 : 227.).

5. Minden verssorban – a ritmusos tagolódás alapjelenségeként – kiemelkedő *határjelzéseket* (nyomatékokat) és általuk meghatározott *időszakaszokat* (sortagokat, ütemeket) keresünk. A *sortagoló nyomatéktrend* (nem feltétlenül hangsúlyrend!) minőségi és mennyiségi jellemzői határozhatnak meg bizonyos – a jelenlegi módszertani alapvetésben nem érintett – verstípusokat, versrendszereket, ritmuselveket (13c : 248–252.).

Ezt a metrikai beidegződésektől független, rugalmas szemléletet csak olyan kísérleti eszközzel valósíthatjuk meg, amely alkalmas

a) a gondolati-nyelvi és a nyelvi-hangzati tagolódás egyidejű és felismerhető érzékeltetésére;

b) a *versalkotó hangzástényezők* (hangerősség, hanglejtés, időtartam, hangminőség) különválasztott, de az egyidejűséget is kifejező („szinkron”) rögzítésére; valamint

c) logikailag tovább fűzhető, egymásra vonatkoztatható számszerű adatok szolgáltatására.

Mindezeknek a feltételeknek — a számunkra hozzáférhető eszközök közül — leginkább megfelelt a *mingográf*, mely a vele közölt magnetofonhangot épp a *verselméleti igények szintjén* (elég árnyaltan és sokoldalúan, de nem a szonogramok számunkra feleslegesen gazdag részletességével) képes elemeire bontani.

A továbbiakban azt a módszeres *mérési és számítási eljárást* szeretnénk ismertetni, mely a mingogramok feldolgozása során többé-kevésbé véglegessé, használhatóvá csiszolódott.

Munkánkban a magyar vers nyelvi — hangzati viszonyainak, összefüggéseinek rendszerszerűségét kerestük, nem törekedtünk tehát a nyelvhangtan egészét érintő, általános érvényű megállapításokra, még kevésbé az emberi beszéd fizikai sajátosságainak átfogó jellemzésére.

## II. A MINGOGRÁFFAL RÖGZÍTETT HANGZÁSKÉP ÉRTELMEZÉSE

### II/1 A mingográf technikai lehetőségei

A mingográf beszédhangtani alkalmazásáról — tudomásunk szerint — G. M. Fant írt először, 1958-ban (4 : 326–337.). Magyarul Fónagy Ivánnak Laziczius Gyula *Fonetikájához* 1963-ban készült *Utószavában* találunk róla egy bekezdésnyi híradást (18 : 190.).

Fant cikkéből megtudhatjuk, hogy a mingográf „nem kifejezetten beszédkutatásra, hanem általános laboratóriumi használatra szánt, 4 csatornás oszcillografikus rögzítőkészülék”. Munkánk szempontjából igen érdekes Fant jóslata a mingográf jövőjéről és az általa szolgáltatott adatok hírgazdagságáról: „Várható, hogy ez a technikai eszköz meg fogja változtatni a beszédhangtani vizsgálatokra vonatkozó általános szemléletet, különösen a prozódikus tényezők tanulmányozását illetően, mint pl. a mondathangsúly és az intonáció, a szóhangsúly, valamint egyéb olyan nyelvhangtani jelenségek, amelyek a hanghullámok időtartamával, erősségével és alphanglejtésével kapcsolatosak . . . Az ily módon egyetlen hét leforgása alatt készült felvételek a fonetikus számára egy egész életműhöz elegendő adatot szolgáltatnak, ti. ha a lehető legteljesebb mértékben hasznosítani akarja őket” (4 : 327–328.).

A mingografikus hangzásoképek adatainak költészettani, közelebről *verselméleti* felhasználását francia nyelvterületen kezdeményezték: Genfben, Strasbourgban és Québecben készültek az első ilyen jellegű elemzések (24b, 29ab, 1). Nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő jelentőségű Henri Morier *Poétikai és retorikai szótára* (24a), melynek ún. „laboratóriumi kiadásában” a szövegritmusra vonatkozó szócikket magnetofon-felvételek és mingográfal készített hangzásoképek egészítik ki. Minthogy azonban a francia

vers ritmusa elsősorban *időtartam-viszonyokkal* (a nyomatékos szótagok nyúlásával és a sorok, illetve félsorok hangzásidejével) jellemezhető (1 : 118., 24b : 87.), az ún. „strasbourgi iskola” viszonylag egyszerű elemző módszere magyar versekre nem alkalmazható. A jelen tanulmányban ismertetett eljárás tehát – egyes részmozzanatok átvételétől eltekintve – szükségszerűen saját kezdeményezés, annak minden előnyével és buktatójával.

20 különféle magyar vers-szövegről készítettünk összesen mintegy 25 – 25 percnyi felvételt, egyelőre 8 különböző személy felmondásában. Kísérleteinket az MTA Nyelvtudományi Intézetének Fonetikai Laboratóriumában végeztük, MINGOGRAF – 34 T típusú, Elema – Schönander gyártmányú (svéd) készülékkel. (Ezúton is köszönjük a technikai munkatársak, Olasz Gyábor és Nikléczy Péter szíves segítségét.)

## II/2 A felvételek grafikus jeleinek értelmezése

### a) Duplex oszcillogram

A teljes hangregzést bemutató, gazdag hírtartalmú görbe – különösen ha viszonylag nagy papírsebességgel, „széthúzott” változatban készül – igen sokat elárul a hangok minőségéről mind a *nyelvhangtani törvényszerűségek*, mind a *beszédhangtani esetlegeségek* vonatkozásában. Verselméleti szempontból nincs különösebb jelentősége: csupán a felvételeken való „eligazodás”, a *szótagelhatárolás* megkönnyítését szolgálja.

Az elemzett szövegmondások tényleges beszédhangjait az oszcillogram fölé írt *egyezmenyes fonetikai jelekkel*, szótagonként azonosítottuk. (L. az 1. sz. képmellékletet!)

### b) Teljes hangnyomásgörbe

A műszeres nyomatékelemzés egyik kulcskérdése a *hangnyomásgörbe értelmezése*. Igen egyszerű és kézenfekvő megoldás lenne, ha leolvasott értékei közvetlenül a *hangsúlyérzet* számszerű kifejezésére lennének alkalmasak. Sajnos, a valóság ennél jóval bonyolultabb és áttételesebb.

A hangnyomásmérés azon a fizikai jelenségen alapul, hogy a hangregzést közvetítő levegőrészecskék mozgása a hang terjedésére szolgáló légtérben a hangregzés kilengéseinek („amplitudójának”) megfelelő *nyomásingadozást* okoz (3 : 75., 31a : 25.). E nyomásingadozásoknak bizonyos, igen rövid időszakaszokra vonatkoztatott négyzetes középértékei mérhetők és rögzíthetők. Ezek az értékek szolgálnak a hangnyomásmérés alapjául (16a : 79–80.).

A hangelemző gyakorlatban azonban nem abszolút fizikai számértékekre van szükség, hanem a *hangerősség-érzet* viszonylagos értékeire. Ehhez nyújt segítséget a fizikai hangtanban is alkalmazott *decibel-összefüggés*, melynek lényege, hogy egy önkényesen megválasztott (a leghalkabb hallható hangnál valamivel gyengébb) erősségi szinthez viszonyítva, a tényleges hangérzékeléshez leginkább igazodó *logaritmikus léptékben* fejezi ki az erősségérzetek növekvő értékeit. A *viszonyítóhang* („reference sound”) kijelölése úgy történt, hogy a decibelösszefüggés gyakorlatilag alkalmas legyen mind a fizikai *hangnyomás*, mind a vele négyzetes összefüggésben álló fizikai *hangintenzitás* változásainak kifejezésére.

A viszonyítóhang jellemzői (1000 Hz-es alapregzésszám esetén):

$$p_0 = 0,0002 \frac{\text{din}}{\text{cm}^2} \text{ hangnyomás, ill.}$$

$$I_0 = 10^{-16} \frac{\text{Watt}}{\text{cm}^2} \text{ hangintenzitás.}$$

A decibel-összefüggés matematikai képlete:

$$\alpha = \lg \left( \frac{p}{p_0} \right)^2 \quad \text{Bel} = 10 \lg \left( \frac{p}{p_0} \right)^2 \quad \text{decibel} = 20 \lg \frac{p}{p_0} \quad \text{dB}$$

vagy

$$\alpha = \lg \frac{I}{I_0} \quad \text{Bel} = 10 \lg \frac{I}{I_0} \quad \text{dB,}$$

ahol  $\alpha$  jelenti a viszonylagos hangerősséget,  $p$  az adott helyen mérhető hangnyomás-közéértéket,  $p_0$  a viszonyítóhang hangnyomásértékét,  $I$  az adott helyen mért hangintenzitást,  $I_0$  a viszonyítóhang intenzitásértékét. (Vö. 3 : 77–80., 6 : 70, 16a : 79–84.)

A már alig hallható viszonyítóhang és a legerősebb (még nem fájdalmas) hallható hang között 130 dB a különbség. Az átlagos erősségű emberi beszéd kb. 20 és 60 dB között ingadozik, többnyire azonban 30–40 dB között marad. A legkisebb hangerő-különbség, melyet egy átlagos hallgató normális beszédkörülmények között észlelni képes, hozzávetőlegesen 1 dB, ez az érték azonban függ az adott hangok magasságától és minőségétől is (31a : 26.).

Mingogram-felvételeink a hangnyomás-ingadozásnak megfelelő, logaritmikus léptékű decibel-értékeket tüntetnek fel oly módon, hogy a mm-beosztású rögzítőpapíron 1 mm távolság 2 dB erősségkülönbségnek felel meg. Az ún. „integrálási idő” 1 századmásodperc, ami azt jelenti, hogy az ezen belüli ingadozásokat a gép „átlagolja”, nem részletezi.

(Itt jegyezzük meg, hogy a mingográf bármely csatornája alkalmas ún. „sávszűrésre”, azaz egyes rezgésszám-tartományok adatainak kiemelésére, viszonylagos felerősítésére. A teljes, sávszűrés nélküli hangnyomásgörbe mellett mi is vizsgáltuk az 500 Hz alatti sáv felerősített értékeit, melyek bizonyos esetekben, pl. a réshangok „kiszűrése” során igen jó segédeszköznek bizonyultak.)

A hangnyomásgörbe vizsgálata azonban már első közelítésben is elárulja, hogy a dB-skála és a hangsúlyérzet között nincs közvetlen, egyértelmű megfelelés. Ennek legfőbb oka, hogy bár a beszédhang fizikai úton jut a fülünkbe, hangérzékelésünk mégis alapvetően élettani jellegű. Már Fletcher is a másodpercenkénti idegrezdülések („nerve impulses”) számával hozta összefüggésbe a tényleges hangosságérzetet (6 : 179.). Ladefoged kutatásai szerint a nyelvi hangsúly jelenségének legtökéletesebben a hangrés-alatti nyomás („subglottal pressure”) felel meg (16b : 84., 16c : 46.). A kanadai A. Rigault véleménye: „Valójában a nyomaték – bármely fizikai tényezővel jellemezhető is – a beszélőszervek feszültségének következménye. . . . A hallgató aszerint ítéli meg egy szótag kiemelkedését,

hogy ő maga mennyi fiziológiai erő kifejtést alkalmazna ugyanazon szótag kiejtésekor” (32 : 745.). Fónagy Iván kísérletei a bordaközi izmok működésének a hangsúlyképzésben betöltött szerepére hívták fel a figyelmet (7a : 26. és kk.).

Kétségtelen, hogy egyes beszédhangok viszonylag alacsony fizikai hangnyomás-szint esetén is hangsúlyosabbnak érződhetnek, mint más, magasabb dB-értékű hangok (11b : 135., 16b : 84–89., 19b : 120–124., 34ab). Ennek végső oka a hangképzőszerveknek az egyes beszédhangokra jellemző, eltérő működése. Az ebből adódó ún. *hangzóssági különbségeket* a hangnyomásgörbe és a hangsúlyérzet közötti összefüggés vizsgálatában feltétlenül számításba kell vennünk. (Ezzel a részproblémával külön tanulmányban foglalkoztunk, l. 13d.)

### c) Alaprezgésszám

Minden hang, így a beszédhang is különböző rezgésszámú részhangok (ún. *formánso*k) együttese. E részhangokat azonban nem érzékeljük külön-külön, hanem összességükben határozzák meg a hang színét, nyelvi *minőségét*. A visszatérő szakaszokban, periodikusan rezgő (zenei vagy *zöngés*) hangoknak azonban van egy füllel külön is érzékelhető *alaprezgésszáma*, amely fizikai szempontból a részhangok rezgésszámainak legnagyobb közös osztója, nyelvi szempontból pedig a *hangmagasság* és a *hanglejtés* érzetét meghatározó legfontosabb tényező. (Igaz, hogy bizonyos határokon túl magasságérzetünket a hang erőssége és minősége is befolyásolja, a céljainknak megfelelő, verselméleti igényű vizsgálatban azonban ezeket az árnyalatnyi eltéréseket figyelmen kívül hagyhatjuk.)

Mingogram-felvételeink igen szemléletesen, csaknem „énekelhető” formában, a többi hangzástényezővel egyidejű eloszlásban rögzítik az elhangzott szöveg alaprezgésszámának (hanglejtésének) alakulását. Igaz, hogy a számértékek magyarázata itt jóval problematikusabb, mint a hangnyomásgörbe esetében, mivel a papír mm-beosztása nem azonosítható semmiféle dallamskálával.

Szerencsére azonban számunkra nem lényeges sem a pontos hangmagasság, sem a tényleges magasságkülönbség megállapítása: elég, ha a dallammozgás irányát és a változások körülbelüli nagyságrendjét meghatározhatjuk. Ezt a legegyszerűbb módon úgy oldhatjuk meg, ha a *dallamértékeket a rögzítőpapír millimétereiben olvassuk le*.

Nézzük, mekkorát tévedhetünk ezzel a módszerrel! Kísérleti eszközünk pontosan megjelöli a 100, 200, 300 (esetleg 400) Hz-es alaprezgésszámú hangok vonalszintjét. A szintek úgy alakulnak, hogy 1 mm távolság (nemtől, egyéni hangfekvéstől és beszédhelyzettől függően) mintegy 6–12 Hz-nek megfelelő magasságkülönbségeket jelöl.

Igaz, hogy a beszédhang rezgésszám-tartományában a legkisebb érzékelhető különbség már 2–4 Hz, de még a 6–12 Hz-es különbség is *kisebb érték a zenei félhanglépésnél* (6 : 149.). A legmélyebb férfihang 80, a legmagasabb női hang 1000 Hz körül van. A beszédben leggyakoribb középfekvésben, 200–300 Hz között a „temperált” félhangkülönbség mintegy 16 Hz (3 : 113.).

A nyelvészeti szakirodalom csak újabban figyelt fel a hanglejtés többé-kevésbé egyezményes, *jelszerű hírértékére* (23 : 177., 7e : 306–313.). Sokáig csak az egyéni stílus- és hangulatárnyalatok esetleges, rendszerbe nem foglalható kifejező eszközét látták a beszéddallam alakulásában. A verselmélet számára azonban alapvető fontosságú mind a hanglejtés *önálló esztétikai kifejezőértéke*, mind a *nyomatekképzésben* betöltött szerepe (25, 5 : 605–698., 29c : 79–82., 32 : 741., 7b : 112–122., 17 : 13–125., 13a : 242.).

## d) Hangzásideő

A mingográf kapcsolási rendszere lehetővé teszi, hogy a rögzítőpapír mozgási sebességét különféle fokozatokra állíthassuk. Minél nagyobb a papírsebesség, annál „nyújtottabb”, árnyaltabb, részletezőbb a felvétel, annál gazdagabb a fizikai és nyelvi hírértéke. (500 mm/sec esetén pl. 0,002 másodperc pontossággal követhetjük az egyes hangzástényezők alakulását.)

A verselméleti vizsgálatokhoz legcélszerűbb sebesség megválasztásakor azt tartottuk szem előtt, hogy számításainkat nem a beszédhang, hanem a *szótag* (2–3 beszédhang) nagyságrendjében végezzük. Ugyanakkor a szótagok elhatárolásához szükség van az egyes beszédhangok görbeszakaszainak felismerésére is.

Ezért döntöttünk (többszöri próbálkozás után) a 100 mm/sec-os papírsebesség mellett, mely már csak azért is kényelmes, mert így 1 mm épp egy századmásodpercrek felel meg, és ez a beszédritmikai vizsgálatoknak már-már kötelezően hagyományos mérésegyisége (21 : I, 26–28.).

A századmásodpercet (*centisecundum*, *csec*, *cs*) a fonetikai szakirodalom általában  $\varphi$ -vel jelöli. A magyar rövid szótagok hangzásideje hozzávetőlegesen 10–30  $\varphi$  (felvételeünkön 10–30 mm), a hosszúaké 20–40  $\varphi$  (20–40 mm) között ingadozik. Ennél nagyobb pontosságra már csak azért sincs szükségünk, mert füllel aligha érzékelünk 0,05 másodpercnél kisebb időtartam-különbségeket. (Vö. 12, 18 : 107–126., 19b : 13.)

A mingogram-felvételekről könnyűszerrel leolvashatjuk nemcsak a szótagok, hanem a nagyobb szövegegységek (szavak, szólamok, ütemek, verssorok, mondatok, szakaszok stb.) hangzásidejét is.

## II/3 A szövegegység szótagjainak elhatárolása

Az elhatárolás kérdésével akár külön tanulmányban foglalkozhatnánk, annyi bizonytalanság övezi vizsgálatainknak ezt a nélkülözhetetlen kiinduló mozzanatát (18 : 109–111., 19a : 187.). Tulajdonképpen azt is mondhatnánk, hogy nem volna szabad verselméleti következtetések levonásához fogunk, míg nem tudjuk pontosan, *mi a szótag* és hol jelölhető ki tudományos megalapozottsággal a szótagok határa. (Vö. 18 : 147–187., 28 : 147–157., 15, 33ab, 8, 31b : 5–24.) Erről a nyelvészeti igényről azonban nemcsak a szótaggal, hanem a hangsúllyal, a hangzósággal és egyéb részletkérdésekkel kapcsolatban is le kell mondanunk, ha nem akarjuk a magyar verselmélet új szempontú összegezését beláthatatlan időre elnapolni.

A szótagelhatárolás gyakorlati megvalósításakor – tapasztalati megfontolásokból – az alábbi alapelveket tartottuk szem előtt:

a) Kiindulási alapnak a nyelvérzék számára természetes, az általános nyelvhasználat által szentesített szótagolást tekintettük.

b) Minden szótag egy szótagcsúcsot (hangnyomáscúcsot) tartalmaz. Vitás helyzetben (pl. sziszegő réshang + magánhangzó esetén) az 500 Hz alatti rezéggyszám tartományról készített sávszűrős felvétel segít.

c) A szótaghatár általában a két szótagcsúcs közötti legalacsonyabb hangnyomásértéknél húzódik.

d) A szótaghatár nem feltétlenül esik egybe hanghatárral. (Pl. zárhangok esetén a felpattanás pillanatában kezdődik új szótag.)

e) Összefüggő (pl. egységes dallamívet alkotó) szólamokon belül a szóhatár nem feltétlenül szótaghatár is, a szólam egyetlen „hangtani szótest”-ként viselkedik.

f) A magánhangzókkal (esetleg magánhangzóval és orrhangú vagy pergetett mássalhangzóval, hosszú mássalhangzóval) kapcsolódó szomszédos szótagok külön-külön hangnyomáscsúcsa gyakran felismerhetetlen, a két hangcsoport összefüggő „ikerszótagot” alkot. Ilyen esetben az elhatárolást a felvétel más elemei (pl. a duplex oszcillogram, a sávszűrős hangnyomásgörbe vagy az alaprezgésszám) alapján kell megkísérelnünk.

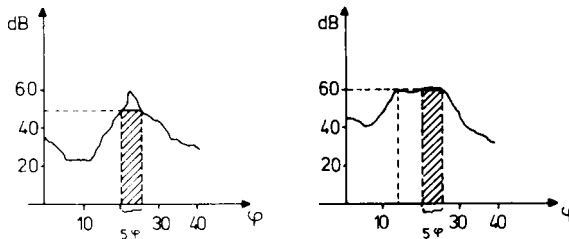
#### II/4 A felvételekről leolvasható számszerű adatok

a) A teljes hangnyomásgörbe tényleges decibel(dB)-értékei a szótagcsúcsnál mérve

Láttuk, milyen súlyos elméleti problémák kísérik a hangerősség-érzetnek a hangnyomásgörbével való egybevetését (II/2/b). E vitás kérdések sorát itt még azzal kell kiegészítenünk, hogy – gyakorlati megfontolásból – verselméleti vizsgálatainkhoz csak a *szótagcsúcsoknak* (tehát a szótagalkotó magánhangzók hangnyomáscsúcsának) a dB-ben mért számértékét vettük figyelembe.

Ez az eljárás elméleti (fizikai) és technikai szempontból is vitatható: valószínűleg pontosabb és célravezetőbb lenne az ún. „görbe alatti terület” időegységre eső részének kiszámítása (vö. 4 : 334–337.). Az ehhez szükséges matematikai felkészültséggel (és eszközökkel) azonban nem rendelkezünk.

Újabbán szereztünk tudomást a „strasbourgi iskola” áthidaló megoldásáról: a szótagcsúcsoknak azt a *legmagasabb, de legalább 5 századmásodperc hangzásidejű* szakaszát veszik figyelembe, melyet a hangnyomásgörbe két felfutó szára határol (1 : 49, 26 : 113). Vázlatos rajzon szemléltetve:



Ez a módszer a Martin Joos angol fonetikus által meghatározott ún. „megkülönböztetési küszöbértéken” alapul (12). Eddigi számításainkban még *maximális csúcsertékek* szerepelnek, további munkánk során azonban alkalmazni kívánjuk a strasbourgi „finomító eljárást”.

Az 1. képmellékleten bemutatott sorpár („*Lennék én folyóvíz, Hegyi folyam árja . . .*”) a következő hangnyomásértékeket szolgáltatta:

	<i>len</i>	<i>ne:</i>	<i>ke:n</i>	<i>fo</i>	<i>jo:</i>	<i>vi:s</i>	<i>He</i>	<i>di</i>	<i>fo</i>	<i>jo</i>	<i>ma:r</i>	<i>jo</i>
P =	34	28	30	34	31	24	32	24	29	27	28	26



(Adatainkhoz és számításainkhoz – célszerűségi okokból – a fogalmak *angol* megjelölésének kezdőbetűit kapsoltuk. P = *pressure* azaz hangnyomás-szint.)

b) Az alaprezgésszám mm-ben mért értékei szótagonként

Az előzőkben már indokoltuk, miért elégedhetünk meg a hanglejtés mm-egységekben történő leolvasásával (II/2/c). Mivel azonban vizsgálataink a ritmusképző tényezők szótagonkénti alakulására vonatkoznak, külön kell szólnunk arról, hogyan értelmezzük egy adott szótag dallamszintjét.

Ez a probléma bizonyos szempontból bonyolultabb, mint a hangnyomás-szint kérdése, mivel a hanglejtés nem mutat szótagonkénti csúcserkéket. Az értelmezés megkönnyítése céljából megvizsgáltuk néhány elemzendő népköltészeti szöveg énekelt változatának mingogram-felvételeit is. Azt tapasztaltuk, hogy a tisztán énekelt, határozott magasságúnak észlelt szótagok dallamgörbéje sem egyenletes, az énekhangból kikövetkeztetett zenei rezgésszám vonalát csak mintegy „körülfontja”, kisebb-nagyobb kitérésekkel, ingadozásokkal. Hangérzékelésünk nyilván „integrálja” ezt az ingadozást, részletmozzanatait külön-külön nem tudatosítja. (Lásd a 2. képmellékletet!)

Márpedig ha a tiszta énekhangnál elegendő az alaprezgésszám fő vonalát figyelembe vennünk, akkor a beszédszövegre még inkább érvényes ez az engedmény. Így tehát a szótagok dallamszintjét – a görbe tényleges menetét leegyszerűsítve – az alábbi elvek alapján határoztuk meg:

1. Kerestük a szótagon belüli legtartósabb, leegyenletesebb értéket vagy szemléletes középértéket.

2. A hosszabb dallamívek nyilvánvaló csúcspontját és mélypontját jellemző értéknek tekintettük. (Finomításként itt is figyelembe vehetjük az 5 századmásodperces „megkülönböztetési küszöbértéket”.)

3. Nyilvánvaló ereszkedés vagy emelkedés esetén grafikusán szemléltethető középértéket kerestünk, figyelembe véve a szomszédos szótagok lejtésirányát is.

4. Csekély eltérés vagy bizonytalan lejtésirány esetén megtartottuk az előző szótag dallamszintjét.

5. Szokatlanul alacsony, a dallamgömbén technikai okokból nem mutatkozó dallamszint esetén a duplex oscillogram kitéréseiből számoltunk rezgésszámot. (Pl. egy tizedmásodpercre, azaz a görbén 1 cm-re jutó 6-szori kitérés másodpercenként 60 rezdülést, vagyis 60 Hz-es alaprezgésszámot jelent.)

Például választott versrészletünk hanglejtés-gömbéjéről az alábbi számadatokat lehetett leolvasni (F = *frequency*, azaz frekvencia, rezgésszám a felvétel mm-egységeiben mérve):

	<i>len</i>	<i>ne:</i>	<i>ke:n</i>	<i>fo</i>	<i>jo:</i>	<i>vi:s</i>	<i>ʎ</i>	<i>He</i>	<i>di</i>	<i>fo</i>	<i>jo</i>	<i>ma:r</i>	<i>jo</i>
F =	21	20	17	16	15	13		14	13	14	13	14	12

c) A szótagidőtartam meghatározása századmásodpercekben

A II/3 szerint elhatárolt szótagok időtartamát a felvétel vízszintes tengelyén közvetlenül századmásodpercekben mérhetjük (1 mm = 1 φ).

Mint hogy a teljes szövegritmust esetenként szóközi, szólamközi, mondatközi és sorközi *szünetek* is befolyásolják, célszerű ezek időtartamát is feljegyeznünk. Szövegeink fonetikus átírásában a szüneteket a zenéből kölcsönzött *ʎ* jellel érzékeltetjük.

Verssoraink szótagjainak hangzásideje a bemutatott felvételen így alakult (Q = *quantity*, azaz mennyiség, tartam):

<i>len</i>	<i>ne:</i>	<i>ke:n</i>	<i>fo</i>	<i>jo:</i>	<i>vi:s</i>	γ	<i>Hε</i>	<i>d'i</i>	<i>fo</i>	<i>jo</i>	<i>ma:r</i>	<i>jo</i>	γ
Q = 30	36	25	20	24	42	29	17	17	20	10	33	38	34

### III. A MÉRT SZÁMADATOK VERSELMÉLETI SZEMPONTÚ FELDOLGOZÁSA

#### III/1 A szövegegység (verssor) hangsúlyrendjének megállapítása

a) A mért hangnyomásértékek módosítása a hangzóssági igazító-értékekkel

A műszeres ritmuselemzés talán legkockázatosabb buktatóját jelentő *hangzóssági* problémával külön cikkben foglalkoztunk (13d). Kísérletsorozatunk e kényszerű „kitérő-jén” sikerült megállapítanunk a szótagcsúcs-képző magyar magánhangzók közötti viszonylag állandó, az egyes magánhangzókra jellemző *hangzóssági különbségek* gyakorlati hitelű, hozzávetőleges számértékét. Ezek a tapasztalati úton nyert *igazító-értékek* azt fejezik ki, hogy hány dB-lel kell növelnünk az egyes magánhangzók fizikai mérőeszközzel rögzített hangnyomásértékét, ha egy azonos nyelvi helyzetben előforduló a: hang által keltett hangerősségérzet szintjére akarjuk emelni. (Vö. 19b : 120–123., 7d, 26 : 121., 34b : 780.)

A hangzósságra vonatkozó méréseink és számításaink eredményeképpen elemző gyakorlatunkban az alábbi – kerekített – igazító-értékekkel számolhatunk:

a:	0	o	4	u	7	
		o:	4	u:	7	
ɔ	2	ø	5	y:	7	
ε	2	ø:	5	y	8	
e:	3			i:	8	i
						9

Ezeket az igazító-értékeket (C = *correction*, azaz igazítás) a szótagcsúcsok hangnyomásértékéhez hozzáadva a tényleges hangsúlyérzet mennyiségi viszonyait megközelítő *igazított hangnyomásértékeket* kapunk ( $P_c = \text{corrected pressure}$ , azaz P + C).

Itt tesszük szóvá, hogy elemző tapasztalatunk szerint a *beszélni kezdés* is valamelyes energiavesztéssel jár, a szövegkezdeten vagy hosszabb szünet után megszólaló *nyitó szótag* mérhető hangnyomás-szintje nem egyszer nyilvánvalóan alacsonyabb, mint a beszélő (és a szövegkezdés tényét hozzá hasonlóan értékelő hallgató) személyes hangsúlyérzete. Ezt a jelenséget figyelembe véve az említett szöveghelyzetekben előforduló nyitó szótagok hangnyomás-szintjét a hangzóssági igazító-értéken kívül még *1 dB-lel megemeljük*.

Az igazítás tehát adott esetben így alakul:

	len	ne:	ke:n	fo	jo:	vi:s	γ	He	đi	fo	jo	ma:r	jo
P =	34	28	30	34	31	24		32	24	29	27	28	26
C =	2	3	3	4	4	8		2	9	4	2	0	2
	+1							+1					
P <sub>c</sub> =	37	31	33	38	35	32		35	33	33	29	28	28

(Nagyobb pontosságra törekvő, nyelvészeti igényű elemzésben további – a szótagok hangszerkeretét, beszédhang-kapcsolódásait is figyelembe vevő – igazításokra lenne szükség. Néhány magas hangzósági értékű mássalhangzó – főként a magánhangzóközi *r*, *l*, *m* és *n* – „tüllendítő” hatását már a verstani szempontú elemzésben is érdemes lenne tudatosan ellensúlyozni.)

b) A szövegegységre (verssorra) jellemző különbségi értékek megállapítása: a sor  
h a n g s ú l y m e n e t e

Az a körülmény, hogy egy verset egészében véve halkán, hangosan vagy közepes hangerővel mondunk, inkább a versmondóra és környezetére, a helyszínre és az alkalomra jellemző, mint magára a versre. Az egyes sorok, szakaszok, versrészek közötti átlagos hangerőkülönbség ennél már többet is elárul: az ilyen erősségbeli (zenei műszóval *dinamikai*) árnyalásnak önálló esztétikai kifejezőértéke lehet. A vers szorosabb értelemben vett *hangzati ritmusát* alakító tényezők között azonban nem ennek, hanem a soron belüli, különösen pedig a *szomszédos szótagok közötti* hangerősség-viszonyoknak van jelentős szerepe.

A hangnyomás-szintek „pontos”, de szempontunkból érdektelen, esetleges számadataitól elvonatkoztatva, minden elemzett verssor *zárószótagjának* igazított hangnyomás-szintjét önkényesen *O-nak* vesszük (a sort „O-ra redukáljuk”), majd a *sorvégtől visszafelé* indulva minden szótaghelyzetre vonatkozóan megállapítjuk a szomszédos szótagok közötti hangnyomás-különbség *előjelét és számértékét*.

Az így kapott előjeles számok nem a szótagra önmagában jellemző abszolút, hanem a szótagszomszédi viszonylatokra érvényes *különbségi értékek*, melyek a szövegmondás általános erősségi szintjétől függetlenül fejezik ki a sor hangsúlymenetét. Ez a *hangsúlymenet* a különbségi értékek grafikus ábrázolásával igen szemléletesen érzékeltethető. (L. a 221. oldalon!)

Példasorunkra vonatkoztatva ( $P_d = \text{difference in pressure}$ , azaz hangnyomás-különbség):

	len	ne:	ke:n	fo	jo:	vi:s	γ	He	đi	fo	jo	ma:r	jo
P <sub>c</sub> =	37	31	33	38	35	32		35	33	33	29	28	28
P <sub>d</sub> =	+6	-2	-5	+3	+3	-3		+2	0	+4	+1	0	0←

c) „Csillapított hangsúlymenet” megállapítása: a szövegegység (verssor) hang-súlyrendje

Bármilyen nagy szerepet tulajdonítunk is a hangsúlyviszonyoknak a vers esztétikai kifejezőértékű *hangzati ritmusának* megteremtésében, nincs okunk azt hinni, hogy az egyes szövegmondások minden egyes dB-különbsége *verselméleti jelentőségű* mozzanat. Sokkal célszerűbbnek látszik arra törekednünk, hogy a hangsúlyváltakozásnak csak *fő irányait* és a tényleges érzetkülönbségekhez igazodó, szintenként megállapított *nagyságrendjét* érzékeltesük.

Ennek érdekében vezettük be a „csillapított hangsúlymenet” fogalmát és gyakorlatát, melynek lényege, hogy a sorvégtől visszafelé számított különbségi értékeket *osztályokba rendezzük*, s a továbbiakban már csak az így megállapított *kategória-szintek* számértékeivel foglalkozunk. Tapasztalati úton, az egyes adatok gyakoriságát és hírtartalmát figyelembe véve az alábbi hangsúlyszinteket kaptuk:

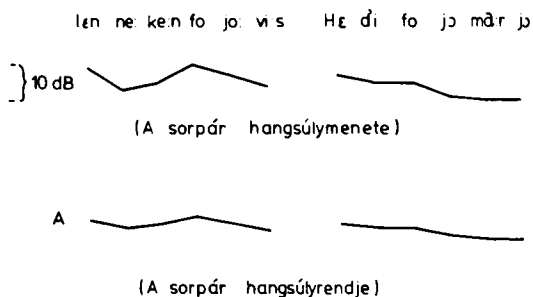
<i>különbségi hangnyomásérték</i>	<i>hangsúlyszint</i>
zárószótag és 0 dB	0
±1 → ±2 dB	±1
±3 → ±6 dB	±2
±7 → ±14 dB	±3
±15 < X dB	±4

Az ily módon nyert „csillapított hangsúlymenet” a sor tulajdonképpeni *hangsúlyrendje* (A = *accent*, azaz hangsúly).

Példasorunkban:

	<i>len</i>	<i>ne:</i>	<i>ke:n</i>	<i>fo</i>	<i>jo:</i>	<i>vi:s</i>	<i>γ</i>	<i>He</i>	<i>di</i>	<i>fo</i>	<i>jo</i>	<i>mã:r</i>	<i>jo</i>	<i>γ</i>
$P_d =$	+6	-2	-5	+3	+3	-3		+2	0	+4	+1	0	0	
$A =$	+2	-1	-2	+2	+2	-2		+1	0	+2	+1	0	0	

A hangsúlyrend számadatait ugyancsak *különbségként*, a sorvégtől *visszafelé* számítva (←) kell értelmezni. Vonalábra segítségével a hangsúlyrend kialakulása is szemléletessé tehető:



## III/2 A szövegegység (verssor) dallamrendjének megállapítása

a) A szövegegységre (verssorra) jellemző különbségi értékek megállapítása: a sor dallamene

Éppúgy, mint a hangnyomásértékek esetében, az alaprezgésszám alakulását tekintve sincs szükségünk tényleges zenei magasságviszonyok, hangfekvések, hangközök megállapítására. Verselméleti szempontból a hanglejtésnek is csak az *iránya* és a szótagcsúcsok *különbségeinek nagyságrendje* érdekel bennünket. Éppen ezért – már csak az egyöntetűség és az összehasonlíthatóság kedvéért is – dallamelemzésünkben ugyanazt a módszert követjük, mint a hangsúlyviszonyok vizsgálatában.

Első mozzanatként tehát itt is megállapítjuk *a szomszédos szótagok közötti rezgésszám-különbségek* előjelét és számértékét, a zárószótag szintjét önkényesen *O-nak* véve, tőle *visszafelé* indulva.

Példasorunk dallammenete ( $F_d = \text{difference in frequency}$ , azaz rezgésszám-különbség):

	<i>len</i>	<i>ne:</i>	<i>ke:n</i>	<i>fo</i>	<i>jo:</i>	<i>vi:s</i>	<i>γ</i>	<i>He</i>	<i>di</i>	<i>fo</i>	<i>jo</i>	<i>ma:r</i>	<i>jo</i>
F =	21	20	17	16	15	13		14	13	14	13	14	12
$F_d =$	+1	+3	+1	+1	+2	-1		+1	-1	+1	-1	+2	0←

b) „Csillapított dallammenet” megállapítása: a sor dallamrendje

Indokolásunk itt is azonos a III/1/c pontban mondottakkal. Egyeztetési törekvéseinket nagymértékben alátámasztotta az a szerencsés véletlen, hogy a hanglejtés mm-ben mért (a valóságban nem egyenletes eloszlású, de gyakorlati igényeinknek megfelelő) fokozatai számértékben is hasonló előfordulási arányt mutattak, mint a hangnyomás-szint dB-értékei. (Mint már említettük, a rögzítőpapíron 1dB-nek 1/2 milliméter felel meg, ott tehát „sűrűbb” a leolvasás léptéke.) Azt tapasztaltuk, hogy egy adott szövegegység (verssor) szélső értékeinek legnagyobb hangnyomás-különbsége mintegy 20 dB, legnagyobb dallamkülönbsége 20 mm (kb. 1 zenei oktáv). A szomszédos szótagok leggyakoribb különbség-értékei mindkét tényező esetében azonos számértékűek (1–2, ritkábban 3–6).

Ezt a kézenfekvő (bár nem lényegi, hanem technikai eredetű) rendszerezést felhasználva a dallamkülönbségek alábbi szintjeit állapítottuk meg:

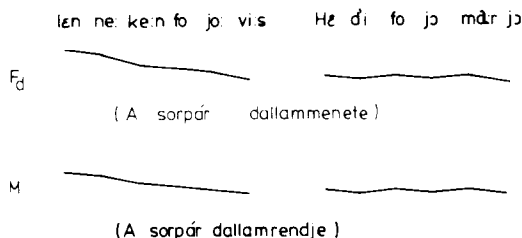
<i>Különbségi hanglejtés-érték</i>	<i>Dallamszint-különbség</i>	
Zárószótag és	0 mm	0
±1 →	±2 mm	±1
±3 →	±6 mm	±2
±7 →	±14 mm	±3
±15 <	X mm	±4

Az ily módon kapott „csillapított dallammenet” a sor tulajdonképpeni *dallamrendje* ( $M = \text{melody}$ , azaz dallam).

Példasorunk esetében:

	len	ne:	ke:n	fo	jo:	vi:s	γ	He	đi	fo	jo	ma:r	jo
F <sub>d</sub> =	+1	+3	+1	+1	+2	-1		+1	-1	+1	-1	+2	0
M =	+1	+2	+1	+1	+1	-1		+1	-1	+1	-1	+1	0←

A sorvégtől visszafelé értelmezett különbségi számértékeket *vonalábrán* szemlélítetve:



### III/3 A szótagok időtartam – viszonya inak meghatározása

#### a) A szótagidő nagyságrendjének meghatározása

Az előbbiekhöz hasonló meg gondolásból a szótagok *hangzásideje* is csak úgy érdekel bennünket mint különbséget, *kiemelkedést* létrehozó, önálló nyelvi vagy esztétikai kifejezőértékkel rendelkező ritmusalkotó tényező. A továbbiakban tehát elszakadunk a beszédhangtanban oly közkeletű századmásodpercektől és a  $\varphi$ -ben mért értékeket tizedmásodpercekre (decisecundum, dsec) kerekítjük.

Egy tizedmásodperc – tapasztalataink szerint – a legrövidebb magyar szótagok és egyben a magyar rövid magánhangzók hangzásidejének körülbelüli nagyságrendje (18 : 123.). Nem valószínű, hogy szótagérzékelő képességünk ennél árnyaltabb megkülönböztetéseket végez, még kevésbé, hogy a finomabb különbségek értelmezhető hírtartalommal rendelkeznek. (L. a 2. képmellékletet, melynek első 9 szótagja zeneileg azonos értékű nyolcadhang!)

Célszerűnek látszik viszont figyelembe vennünk a szótagoknak az anyanyelvi köztudatban szükségszerűen számon tartott (mert ti. jelentésmegkülönböztető értékű) *nyelvi hosszúságát*. A szótaghosszúság számszerű (fizikai) és oppozíciós (nyelvileg szembeállító, „kronematikus”) értelmezésének kérdése – épp a mingogram-felvételek tanúsága alapján – külön feldolgozást igényelne (vö. 11b : 127.). Itt most elégedjünk meg azzal a feltételezéssel, hogy nyelvi tudatunk „számítógépe” lényeges adatként kezeli az *egyezményes szerepű szótaghosszúságot*, s ezt a körülményt ritmuselemző vizsgálatainkban is figyelembe kell vennünk. Ez okból tehát a kerekítést úgy végezzük, hogy a  $\varphi$ -ben mért értékeket nyelvileg hosszú szótag esetén *fölfelé*, nyelvileg rövid szótag esetén *lefelé* kerekítjük (a 10  $\varphi$ -nél alacsonyabb értéket mindenképpen 1 dsec-nak véve).

Mivel tapasztalatunk szerint a szövegegység (verssor) zárószótagjának „lecsengése” – főleg hosszabb szünet előtt – az átlagosnál nagyobb hangzsidőt igényel, a zárószótag számértékét – nyelvi hosszúságától függetlenül – mindig *lefelé* kerekítjük.

A kerekítő eljárás során a szótagidő érzékeltetésére 1–5 közötti számértékeket kapunk. (Az 5-nél esetleg nagyobb, szélsőséges értékeket 5-nek vesszük.)

A szótagidő ( $L_s = \text{syllabic length}$ , azaz szótaghosszúság) számértékei példasorunkban:

	<i>lɛn</i>	<i>ne:</i>	<i>ke:n</i>	<i>fo</i>	<i>jo:</i>	<i>vi:s</i>	<i>ɣ</i>	<i>Hɛ</i>	<i>ɖi</i>	<i>fo</i>	<i>jo</i>	<i>ma:r</i>	<i>jo</i>	<i>ɣ</i>
Q =	30	36	25	20	24	42	29	17	17	20	10	33	38	34
	0	0	0	∪	0	0		∪	∪	∪	∪	0	∪	
$L_s =$	3	4	3	2	3	4		1	1	2	1	4	3	

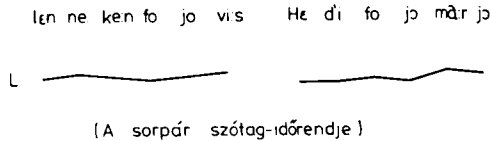
b) A szövegegységre (versorra) jellemző különbségi értékek megállapítása: a szótagok időrendje

Minthogy a „csillapítást” – kerekítés formájában – itt már előre elvégeztük, a szótagok hangzásidejével kapcsolatban nem marad más tennivalónk, mint a sorra jellemző *különbségi értékek* megállapítása a már ismert módon: 0-tól visszafelé haladva. 5-féle hosszúsági kategóriáról lévén szó, a különbségek itt is  $0 \rightarrow \pm 4$  közé esnek.

Példasorunk szótagjainak *időrendje* ( $L = \text{length}$  azaz hosszúság):

	<i>lɛn</i>	<i>ne:</i>	<i>ke:n</i>	<i>fo</i>	<i>jo:</i>	<i>vi:s</i>	<i>ɣ</i>	<i>Hɛ</i>	<i>ɖi</i>	<i>fo</i>	<i>jo</i>	<i>ma:r</i>	<i>jo</i>
$L_s =$	3	4	3	2	3	4		1	1	2	1	4	3
$L =$	-1	+1	+1	-1	-1	+3		0	-1	+1	-3	+1	0←

Grafikusan ábrázolva:



#### IV. A TÖBBTÉNYEZŐS NYOMATÉKREND MEGHATÁROZÁSA

IV/1 *Összevont nyomatékrend: a hangsúlyrend és a dallamrend összevonásával meghatározható hanghordozás (intonáció)*

A *nyomaték* fogalmának értelmezése körül feltűnő bizonytalanság uralkodik mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalomban. Szerencsére az *elvi* szintű tisztázásra már megvan a lehetőség, így előbb-utóbb a *szóhasználat* kérdésében is létrejöhét valamiféle egyezés.

Angolul az 'accent' és a 'stress', franciául az 'accent' és az 'intensité' kifejezés váltakozik és keveredik a ritmuselemzésben, nálunk pedig a kérdéssel legbővebben foglalkozó Fónagy Iván tudatosan, megkülönböztetés nélkül egybevonta a 'hangsúly' és a 'nyomaték' értelmezését (7c).

Mind a verselméleti rendszerezés belső logikája, mind a beszédhangtani kísérletek tapasztalatai arra ösztönöznek bennünket, hogy *külön* szóval jelöljük a hangnyomás-különbségen és hangerősség-érzeten keresztül érvényesülő *hangsúlyt*, *valamint a különféle hangzástényezők szintkülönbségeit egyesítő s ezáltal a szótagot környezetéből kiemelő nyomatékot*. (Bővebben 1. 13b : 122–124., 13e : 524., 13c : 248–249.)

Hasonló megfontolásból vezette be a hangtani szakirodalomba a *kiemelkedés* („prominence”) fogalmát Daniel Jones: „A hangsúlynak (‘stress’) tartott jelenség a valóságban gyakran olyan kiemelkedés eredménye, melyet különféle egyéb tényezők, pl. a magán- és mássalhangzó-hosszúság és a hanglejtés (‘intonation’) hoznak létre” (11a : & 915.). Jones szóhasználatára hivatkozva A. Nyquvist megállapítja: „a kiemelkedés (‘prominence’) olyan tényező, mely egy szótagot vagy fonémát előtérbe állít a szomszédos szótagok vagy fonémák háttéréből. Ez a meghatározás a hangsúlyra (‘accent’) is érvényes, mivel az a beszédben megvalósított kiemelkedések leggyakoribb formája” (27 : 711.). A. Rigault – a kifejezés francia változatát (‘proéminence’) használva így fogalmaz: „Bármilyen természetű is a nyomaték (‘accent’), eredménye mindig valamely szótag kiemelkedése a szomszédos szótagok közül” (32 : 735.). Ő azonban – francia szövegpéldák nyomán – nem a *hangsúlyt*, hanem a *hanglejtést* (‘fréquence’) tartja a nyomatékképzés alapjelenségének (uo. 741.).

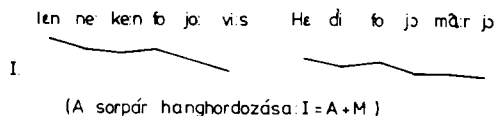
Mindezek alapján úgy látjuk, célszerű lenne meghonosítani a magyar hangtani és verselméleti szakirodalomban a *nyomaték* fogalmát, mégpedig a Jones-i „*kiemelkedés*” értelmében (11b : 137.). Nyelvünk (és verselésünk) nyomatékképző tényezői: a mondatok *hangsúlyrendje*, *dallamrendje* és a szótagok *időrendje*. A hangsúly- és a dallamrend összefonódó hatasegyüttesét *hanghordozásnak* („intonációnak”) nevezhetnénk. (Ezzel természetesen kizárnánk az ‘intonáció’ kifejezés egyéb lehetséges értelmezéseit, pl. a hanglejtéssel való egyoldalú azonosítását. (Vö. 19b : 82–83.)

Mingogram-felvételeink elemzése során a *hanghordozást* (összevont nyomatékkrendet) jellemző számértékeket a *hangsúlyrend* (csillapított hangsúlymenet) és a *dallamrend* (csillapított dallammenet) különbségi értékeinek előjel és számérték szerinti összevonásával kaptuk. Az eredmény azonban magasabb szintű *új minőség*, kifejezőértéke nem azonos elemeinek pusztá összegével.

Példasorunk *hanghordozása* ( $I = \text{intonation} = A + M$ ):

	<i>len</i>	<i>ne:</i>	<i>ke:n</i>	<i>fo</i>	<i>jo:</i>	<i>vi:s</i>	<i>ʔ</i>	<i>He</i>	<i>di</i>	<i>fo</i>	<i>jo</i>	<i>ma:r</i>	<i>jo</i>
A =	+2	-1	-2	+2	+2	-2		+1	0	+2	+1	0	0
M =	+1	+2	+1	+1	+1	-1		+1	-1	+1	-1	+1	0
I =	+3	+1	-1	+3	+3	-3		+2	-1	+3	0	+1	0

Vonalábrán szemléltetve:





#### IV/2 Teljes nyomatékrend: a hanghordozás és a szótag-időrend egybe-kapcsolása

Nyelvünknek az élő európai nyelvek között csaknem egyedülálló sajátossága, hogy a nyelvi szempontból is megkülönböztető szerepű szótagidőtartam alapján tökéletesen alkalmas az antik költészetből jól ismert, ún. *időmértékes* verselésre.

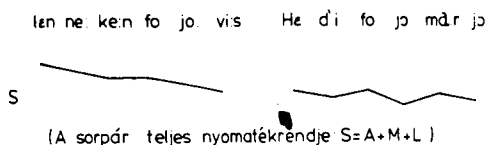
Előzményi tapasztalataink azonban azt az elméletben már többször felvetett megfigyélést is alátámasztják, hogy egyrészt a szótagok hangzásidejére épülő versmértékeink sem érvényesülhetnek a *hangsúly- és dallamrend* „segítségé” nélkül, másrészt szólamnyomatékos elvű, ún. *hangsúlyos*, „nemzeti” verselésünk hangzásszerkezete is feltételez nélkülözhetetlen *időbeli* mozzanatokot. (Vö. 9c, 9b:17., 37:106–111., 14:6!) Módszerünket tehát úgy alakítottuk, hogy alkalmas legyen az egyes hangzástényezők *külön-külön és együttes* vizsgálatára is. A „csillapított” és a „kerekített” viszonylatok értéktartományát úgy állapítottuk meg, hogy egyszerű összevonással is szemléletes, megbízható tájékoztatást nyerjünk a hangzástényezők együttes versbeli szerepéről.

Eszerint tehát a *teljes nyomatékrend* számsora nem egyéb, mint a *hanghordozás* (I = A + M) és a *szótag-időrend* (L) adatainak előjel és számérték szerinti összevonása (a zárószótagtól visszafelé haladva).

Példaként idézett sorpárunkban (S = *stress*, azaz nyomaték):

	<i>len</i>	<i>ne:</i>	<i>ke:n</i>	<i>fo</i>	<i>jo:</i>	<i>vi:s</i>	↳	<i>Hε</i>	<i>d'i</i>	<i>fo</i>	<i>jo</i>	<i>ma:r</i>	<i>jo</i>
I =	+3	+1	-1	+3	+3	-3		+2	-1	+3	0	+1	0
L =	-1	+1	+1	-1	-1	+3		0	-1	+1	-3	+1	0
S =	+2	+2	0	+2	+2	0		+2	-2	+4	-3	+2	0

Grafikusan ábrázolva:



#### V. A SZÖVEGEGYSÉG (VERSSOR) ÖSSZESÍTETT RITMUSKÉPE

V/1 A verssorra vonatkozó vonalábrák összesítése egységes táblázatban

Táblázatunk az alábbi jelenségek – fent leírt módon szerkesztett – vonalábráit tartalmazza:

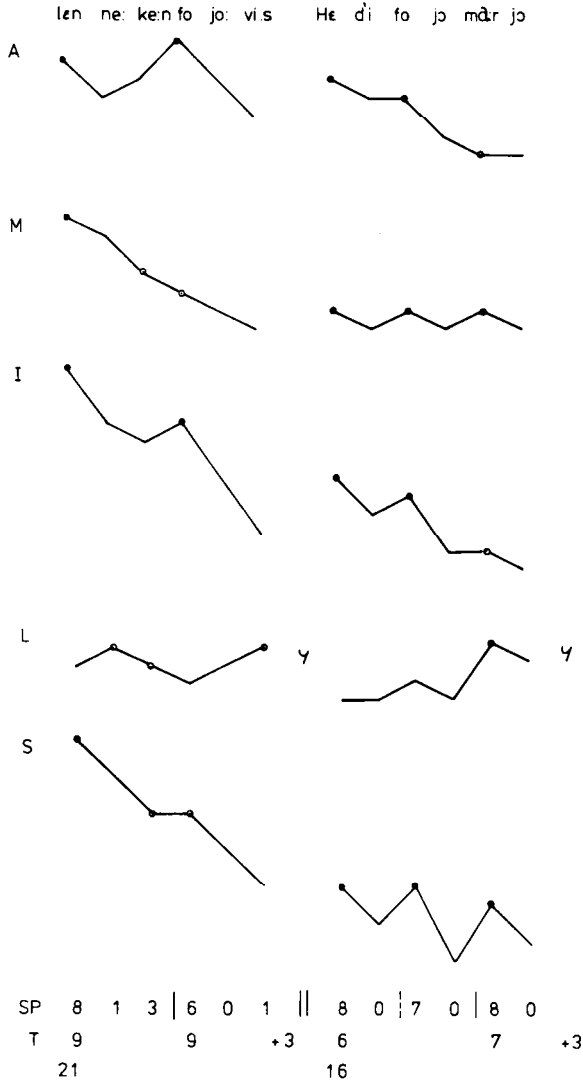
- a) A = csillapított hangsúlymenet: a sor *hangsúlyrendje* (III/1/c)
- b) M = csillapított dallammenet: a sor *dallamrendje* (III/2/b)

c) I = összevont nyomatékkrend: a sor *hanghordozása*  
(IV/1)

d) L = a szótagok hangzásidejének váltakozása:  
*szótag-időrend* (III/3/b)

e) S = a hangsúly-, dallam- és időrend összevonása:  
a sor *teljes nyomatékkrendje* (IV/2)

Elemzett sorpárunk *összesített vonalábrái* a 3. képmellékleten láthatók.



3. melléklet

## V|2 A nyomatékrenddel megvalósított szövegtagolás vizsgálata

a) A vonalábrák tényleges és viszonylagos nyomatékcsúcsainak megjelenése: a nyomatékozhatóság valószínűségi mutatószámainak meghatározása.

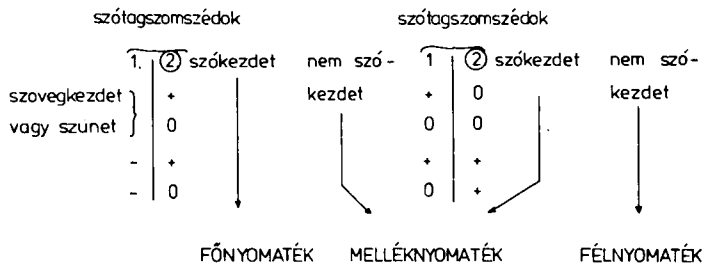
Vonalábráink összesítéséből arra következtethetünk, hogy a vizsgált szöveg egyes szótagjai nemcsak mennyiségi szempontból, hanem a minőségi összetétel szempontjából is igen változatos nyomatékokat hordozhatnak (13a:236.). Táblázatunk szemléletesen mutatja az egyes szótagok kiemelkedésének mértékét és jellegét. A teljes, összesített ritmuskép kialakítása érdekében célszerű ezeket a kiemelkedéseket külön-külön, fontossági sorrendjüket is érzékeltetve megjelölni.

Minősítésünk kettős alapelvet követ. Egyrészt abból kell kiindulnunk, hogy jelentéssel bíró, értelmes magyar szövegeket vizsgálunk, melyeknek hangzáfolyamatából az egyezményes magyar nyelvtudat (nyelvhasználati képesség, „nyelvi kompetencia”) eleve kiemel egyes szótagokat: mégpedig az önálló jelentésű szavak első szótagját. Valószínűségi mutatószámaink egyik összetevője tehát az önálló szókezdetek előfordulása.

Másrészt azt is tudjuk (felvételeinken igazolva is látjuk), hogy a tényleges szöveghangzás során nem minden szókeзде. emelkedik ki környezetéből: beszédünk (és így verselésünk is) egy vagy több szóból álló, értelmileg és hangzatilag egyaránt összetartozó szakaszokra, ún. szólamokra tagolódik (lásd 37:15–18.). E szólamok egy-egy kiemelkedő nyomatékú szótag körül rendeződnek, de ritmikailag – kevésbé egyértelmű határjelzésekkel – önmagunkban, akár szóhatártól függetlenül is tovább tagolódnak. A tényleges szöveghangzás során tehát minden, az őt követőnél egy vagy több vonatkozásban nem-alacsonyabb számértékű szótagról feltételezhető, hogy viszonylagosan kiemelkedőnek, nyomatékosnak érezzük. Ez a viszonylagos kiemelkedés valószínűségi mutatószámainak másik összetevője.

Gyakorlatilag úgy járhatunk el, hogy előbb megjelöljük a ténylegesen kiemelkedő szókezdeteket, majd azokban a szövegrészekben, ahol 3 vagy annál több jelöletlen szótag maradt, további – viszonylagos – nyomatékcúcsokat keresünk, a hangszakasz záróhangjától visszafelé haladva. (Eljárásunk alapötletét a HALLE & KEYSER-féle nyomatékermeléből kiinduló Kerék Andrásnak köszönhetjük, lásd 14 : 33–87!).

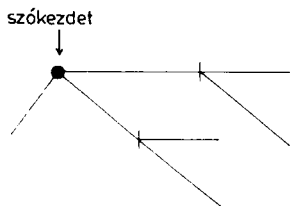
Összefoglalva – és a részproblémákat mellőzve – azt mondhatnánk, hogy a kiemelés lehetőségét szembesítjük a kiemelkedés tényeivel, s ezáltal megkapjuk a „kiemelhetőség” vagy nyomatékozhatóság („stressability”) mutatószámait. Elemzésünket a szótagszomszédok előjel-viszonyaira alapozva bármely hangzástényező alakulásában az alábbi nyomatékosztályokat különböztethetjük meg:



## 1. Tényleges nyomatékcsúcs: főnyomaték

Lényege: szövegrész-nyitó vagy az előző szótagnál magasabb értékű, a követő szótagnál pedig nem alacsonyabb értékű *szókezdet*.

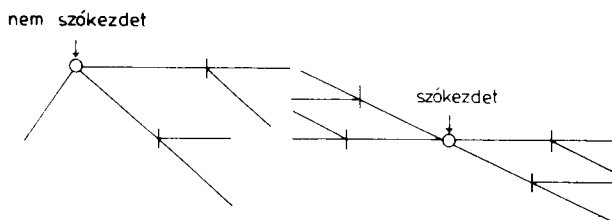
Vázlatos vonalábrája:



## 2. Viszonylagos nyomatékcsúcs: mellék- és félnyomaték

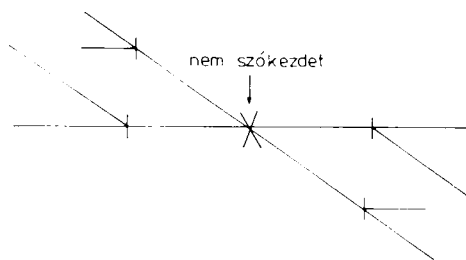
A melléknyomaték lényege: a főnyomaték ismérvei szerint meghatározható *nem szókezdő* szótag vagy a félnyomaték ismérvei szerint meghatározható *szókezdet*.

Vázlatos vonalábrája:



A félnyomaték lényege: az előző szótagnál nem magasabb, a követő, nyomatéktalan szótagnál viszont nem alacsonyabb értékű, *nem szókezdő* szótag.

Vázlatos vonalábrája:



Megjegyzés: az  $V/l/d$  szerinti szótagidő-görbén csak a nyelvileg is hosszúnak számító szótag képezhet nyomatékcsúcsot. (A hangzásidő szempontjából kiemelkedő rövid szótag csak a teljes nyomatékrend kialakításában játszik szerepet.)

Záró helyzetben csak – 0 sorrend esetén és csak félnyomaték valószínűsíthető.

b) A vonalábrák nyomatékcsúcsainak s z á m é r t é k szerinti összegezése szótaghelyzetenként (SP = *stress peaks*, azaz nyomatékcsúcsok)

A főnyomaték jele	●,	számértéke	2;
a melléknyomaték jele	○,	számértéke	1;
a félnyomaték jele	X,	számértéke	1/2.

Az egyes szótaghelyzetek számértéke az V/1 szerint elrendezett és V/2/a szerint előkészített ábrákról egyszerű összeadással leolvasható.

Példasorunkra vonatkoztatva (a 3. képmellékletről leolvasható értékek alapján):

	<i>len</i>	<i>ne:</i>	<i>ke:n</i>	<i>fo</i>	<i>jo:</i>	<i>vi:s</i>	<i>ʔ</i>	<i>He</i>	<i>đi</i>	<i>fo</i>	<i>jo</i>	<i>ma:r</i>	<i>jo</i>
SP =	8	1	3	6	0	1		8	0	7	0	8	0

5 vonalábráról lévén szó, melyeknek minden nyomatéka legfeljebb 2-es számértékű, *egy-egy szótaghelyzet nyomatékcsúcsainak összesített számértéke 0–10 közé esik.*

Az egyes nyomaték típusok előzetes értelmezéséből nyilvánvaló, hogy az összesítés adatai bizonyos *rejtett átfedéseket* tartalmazhatnak. (Pl. a hangsúly- vagy a dallamrend egy-egy magas számértékű nyomatéka a hanghordozás és a teljes nyomatékrend alakulását is döntő mértékben befolyásolhatja.) Minthogy azonban az átfedés nem szükségszerű, hiánya vagy megléte egyaránt jellemző, jelentéssel („releváns”) mozzanat, az adatok többszöri „beszámítását” a görbék tényleges hírérték-viszonyainak megfelelő, indokolt eljárásnak tartjuk.

c) A nyomatékrend szerinti szövegtagolás megállapítása: a szövegegység *s o r t a g j a i*

A kifejezett tudattartalom, a nyelvi-logikai megformálás valamint a hangzati-ritmikai szerkezet összefüggéseinek filozófiai és történeti vonatkozású kérdéseire itt nem térhetünk ki. A mingogram-felvételek elemzése szempontjából megelégedhetünk azzal a ténymegállapítással, hogy szövegegységeinket (verssorainkat) a kikövetkeztetett nyomatékrend alapján hosszabb-rövidebb szakaszokra tagolhatjuk. E szakaszokat – verselemzésről lévén szó – *sor tagoknak* nevezhetjük. (Vö. 13c : 250.)

A sortagbeosztást az V/2/b szerint összesített nyomatékcsúcsok *számértékeinek nagyságrendje* határozza meg. A kiemelkedő, ill. a beszédszünet utáni számértékek sortagot nyitnak.

Példaszövegünk sortagbeosztása:

	<i>len</i>	<i>ne:</i>	<i>ke:n</i>	<i>fo</i>	<i>jo:</i>	<i>vi:s</i>	<i>ʔ</i>	<i>He</i>	<i>đi</i>	<i>fo</i>	<i>jo</i>	<i>ma:r</i>	<i>jo</i>
SP =	8	1	3	6	0	1		8	0	7	0	8	0

A sorok belső rendjét, a szótaghelyzetek egymáshoz és a sor egészéhez való viszonyát kifejező mutatószámok érzékeltetik a szöveg tényleges nyelvi (mondattani és nyelvhangtani) szerkezetéből adódó esetleges *változat-lehetőségeket* is (l. pl. a 8. sz. képmellékleten!). Ezáltal közelebb juthatunk a *különféle tagolásmódok* között feszülő elvi ellentmondások ésszerű feloldásához. (Vö. 14 : 57–58.)

VI. A SZÖVEGEGYSÉG (VERSSOR) SORTAGJAINAK  
IDŐTARTAM–VISZONYAIVI/1 *A sortagok jellemző hangzásidejének megállapítása*

A hangzó nyelvi ritmusra vonatkozó különféle meghatározások közös mozzanata az *összemérhető időszakaszok elhatárolásában* összegezzhető. A vitás részletektől eltekintve is nyilvánvaló, hogy bármely nyelven, bármilyen kulturális közegben megszólaló versritmus jellemző vonásait csak a ritmusképző *időszakaszok és határjelzések* együttes figyelembevételével állapíthatjuk meg (13c : 248.).

A nyelvi *határjelzők* („Grenzsignale”) ritmikai szerepének felismerése N. Trubetzkoy nevéhez fűződik (36 : 30.). A határjelzések *grammatikai* és *poétikai* vonatkozásait kapcsolja össze – az „ismétlődő hangalakzat” G. M. Hopkins-tól származó fogalmából kiindulva – R. Jakobson (10 : 226–239.). H. Morier – egyébként mingogram-felvételekre alapozott – tanulmányában pedig a következőket olvashatjuk: „A francia versben . . . két alapritmus rétegződik egymásra: egyik a számszerűen jellemezhető szótagritmus vagyis a szótaglücktetések számlálása; a másik egy erre ráépülő ütemes ritmus, melyben bizonyos kitüntetett, erősebben megnyomott („mieux marqué”) szótagok kerülnek előtérbe, egymástól megközelítőleg egyenlő időbeli távolságban (24b : 92.).

Felvételeink lehetővé teszik, hogy a kiemelkedő, különféle eredetű és összetételű nyomatók *határjelzéseinek* vizsgálata mellett képet kapjunk az általuk jelzett és körülhatárolt *időszakaszok* nagyságrendi viszonyairól is. Mint korábban már kifejtettük, a hangzásidő mérése közvetlen leolvasással, tetszőleges beosztásban és pontossággal megvalósítható (II/2/d).

A szótagidő mérésekor a  $\varphi$ -ben kapott értékeket *tizedmásodpercekre* (dsec) kerekítettük (III/3/a). Ugyanezt tehetjük a sortagok *teljes* hangzásidejével is: a tizedmásodperc már *elég pontos* érték ahhoz, hogy a lényeges eltéréseket kifejezze, de pontossága még nem veszélyezteti az *összemérhetőség* számszerű érzékeltetését. Minthogy a legrövidebb szótagok hangzásidejének nagyságrendje is egy tizedmásodperc, ezt az időtartamot akár *szótagegységnek* („szillabikus egységnek”) is nevezhetjük, és – nemzetközi összehasonlításokra is igényt tartva – *syl*-lel jelölhetjük. (M. Parent tempó-elemzései *negyedmásodpercekben* fejezik ki a sortagok hangzásidejét, lásd 29b : 177.)

Elemzett példánk sortagjainak hangzásideje *syl*-ben kifejezve (kerekített érték):

<i>len</i>	<i>ne:</i>	<i>ke:n</i>	<i>fo</i>	<i>jo:</i>	<i>vi:s</i>	<i>He</i>	<i>đi</i>	<i>jo</i>	<i>jo</i>	<i>ma:r</i>	<i>jo</i>
9			9			6				7	

VI/2 *A sortagokból alakuló nagyobb egységek* (sortagkapcsolatok, ütempárok, dipódiák, félsorok, metszéstagok, sorpárok stb.) *időtartam – viszonyai*

A sortagokra kapott időadatainkat a sor tényleges (a *nyomatókrend* alakulásában is kifejeződő) értelmi-hangzati szerkezete szerint lehet csoportosítani, illetve egymással egybevetni. Egyetlen új szempontot kell itt még figyelembe vennünk: a *szünetekét*. Mind a sorok, illetve szakaszok közötti, mind a soron belüli szünetek ugyanis erősen befolyásolják az időszakaszok tudat alatti összeméréséből fakadó ritmusérzetünket. Időtartamukat szintén kerekítve, *syl*-ben állapítjuk meg.

Példasoraink összesített *időtartam-viszonyai* (T = *time*, azaz idő, időtartam):

	<i>len</i>	<i>ne:</i>	<i>ke:n</i>	<i>fo</i>	<i>jo:</i>	<i>vi:s</i>	γ	<i>He</i>	<i>đi</i>	<i>fo</i>	<i>jo</i>	<i>ma:r</i>	<i>jo</i>	γ
T =	9		9				+3	6			7			+3
	9		12					6			10			
	21							16						

Verselméleti szakirodalmunkban gyakran felmerül az ún. *ütemegyenlőség*: „változtatlan ütemhányadolás” (9a : 156–175.) vagy „időbeli kiegyenlítődé” (37 : 106–111.) kérdése. Számadataink azt mutatják (lásd a VII/2 táblázatait!), hogy ez a jelenség *lényeges, de nem egyetlen* időbeli rendezőelve verseink hangzásvilágának.

Nem lehet kétséges, hogy éppúgy, mint a nyelv közlő funkciója szempontjából teljesen érdektelen *szótagolást*, végső soron *a nagyobb hangzasegységek ritmikus rendjét is a beszédműködést szabályozó idegéletteni tényezők alakították ki* (19b : 155.). Erről az összefüggésről egyelőre keveset tudunk, ezt a keveset azonban nem lenne célszerű elhallgatni. E. H. Lenneberg (20) nyomán I. Lehiste az agy elektromos folyamatainak *másodpercenként 6 ciklust* kitevő alaprezgésszámára hívja fel a figyelmet (19b : 156.). Az ebből adódó 16–17 századmásodperces egységek igen közel állnak a folyamatos beszéd *rövid szótagjainak* átlagos hangzásidejéhez.

Másfelől viszont Békésy György Nobel-díjas hallásbiológus kísérleti eredményeit említhetjük, melyek igazolták, hogy a Stern pszichológiájából ismert „figyelemjelenlét” vagy *tudatszaksz* („conscious present”) a hangérzékelésben igen nagy szerepet játszik: tudatunk még az egyébként folytonos, változatlan hanghatást is kb. *0,8 másodperces szakaszokban* észleli (2 : 371.). Ez az érték 75 rezdülést („impulzust”) jelent percenként, vagyis a normális szív működés ütemének felel meg. Egyébként az átlagos – se nem lassú, se nem gyors – zenei metronómjelzés is kb. *andante* ♩ = 75 (35 : 76.).

A versben – éppúgy, mint a szokásos tempójú élőbeszédben – egy ilyen „szív-dobbanásnyi tudatszaksz” kb. 4–5 szótag kimondására elegendő. Békésy azonban – Bolton megfigyelései nyomán – azt is kimutatta, hogy a hangérzékelés tudatszaksza *nem állandó* érték: a kiemelésekkel határozottan és egyenletesen tagolt, 2–8 rezdületű sorozatok tudatosulásának időkerete akár a kétszeres értékig, 160 századmásodpercig is kiterjedhet (2 : 373.).

Mindezeket figyelembe véve nem tarthatjuk pusztá véletlennek sem a 4–5 *szótagos* (vagy 4–6 morás) sortagok (ütemek, verslábak, dipódiák) különböző nyelvű és kultúrájú népek versrendszereiben mutatkozó kiemelt szerepét és gyakoriságát (lásd 9a : 35.), sem a 60–160 *századmásodpercnyi* (6–16 *syl*-es) egységek felvételeinken is világosan követhető sorképző hajlamát (lásd a 236–241. lapokon!).

Nem valamiféle „számmisztika”, hanem nagyon is reális megfontolások alapján tartjuk tehát szükségesnek és időszerűnek, hogy a korábbinál behatóbban foglalkozzunk a verhangzás időtartam-viszonyainak számszerű összefüggéseivel. Ennek során nem elégedhetünk meg a „kiegyenlítődé tendencia” igazolásával, hanem magyarázatot kell találnunk az ettől eltérő rendeződési irányok gyakori előfordulására is. A hangzsképek részletes elemzésén alapuló bizonyítást későbbre halasztva itt csupán annyit jegyzünk

meg, hogy a vizsgált magyar versek sorrészei között mind az időbeli kiegyenlítődés, mind a vele bizonyára közös gyökerű arányos időmegosztás (az aránytetszés arányértékeit megközelítő időbeli tagolódás) érvényesülését joggal feltételezhetjük.

## VII. A KÜLÖNBÖZŐ FELMONDÁSOK ADATAINAK VERSELMÉLETI CÉLZATÚ STATISZTIKAI ÖSSZESÍTÉSE

### VII/1 Egy adott szövegegység (verssor) mingografikus adatlapja

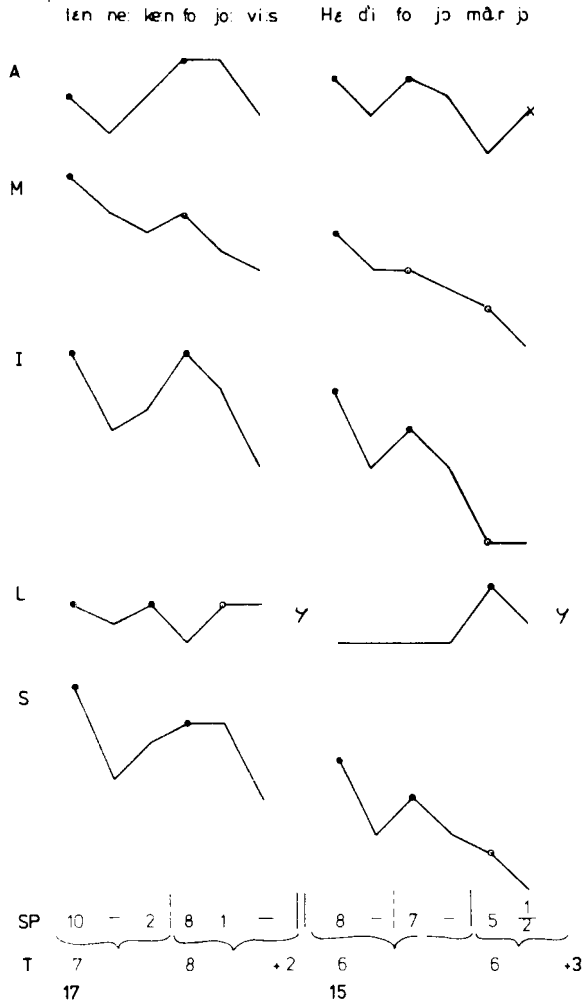
Nézzük most meg kiválasztott szövegrészünknek egy másik személy felmondásában megvalósított ritmusképét abban az elrendezésben, ahogyan mért és számított eredményeink az elemzés során készített adatlapjainkon szerepelnek! (A betűjelek magyarázatát lásd az egyes fejezetek végén!)

	len	ne:	ke:n	fo	jo:	vi:s	γ	Hε	đi	fo	jo	ma:r	jo	γ
P	43	38	43	46	46	32		42	33	44	45	39	43	
C	2	3	3	4	4	8		2	9	4	2	0	2	
	+1							+1						
P <sub>c</sub>	46	41	46	50	50	40		45	42	48	47	39	45	
P <sub>d</sub>	+5	-5	-4	0	+10	-5		+3	-6	+1	+8	-6	0	
A	+2	-2	-2	0	+3	-2		+2	-2	+1	+3	-2	0	
<hr/>														
F	29	25	23	25	22	20		25	22	22	21	20	17	
F <sub>d</sub>	+4	+2	-2	+3	+2	-5		+3	0	+1	+1	+3	0	
M	+2	+1	-1	+2	+1	-2		+2	0	+1	+1	+2	0	
<hr/>														
I	+4	-1	-3	+2	+4	-4		+4	-2	+2	+4	0	0	
Q	30	20	23	17	26	34	16	16	14	17	13	32	29	30
	0	0	0	0	0	0		0	0	0	0	0	0	
L <sub>s</sub>	3	2	3	1	3	3		1	1	1	1	4	2	
L	+1	-1	+2	-2	0	+2	γ	0	0	0	-3	+2	0	γ
<hr/>														
S	+5	-2	-1	0	+4	-2		+4	-2	+2	+1	+2	0	
SP	10	0	2	8	1	0	//	8	0	7	0	5	1/2	
T		7		8	+2	//		6		6	+3			
		7		10		//		6		9				
		17				//		15						

A sorpár 3-as sz. felmondásának adatlapja



(Az adatlaphoz kapcsolódó *összesített ritmuskép* a 4. sz. képmellékleten látható.)



4. melléklet

VII/2 Verselméleti ritmuskép készítése több felmondás statisztikai összesítése útján

Mingogram-elemzéseink tulajdonképpen verselméleti hasznosítása az összetett egyéni ritmusképtől való elszakadással, az egyéni ritmusképek *statisztikai összesítésével* kezdődik. Módszertani vázlatunk befejezéséként közöljük Petőfi *Lennék én folyóvíz . . . c.* verse első szakaszának 8 különböző felvételéből az *összesített verselméleti ritmuskép* alapjául szolgáló számsorokat, majd magát a ritmusképet.

Adatainkat az alábbi csoportosításban idézzük (két-két eredeti vesszort egybefogó szövegegységekre vonatkoztatva):

$A_{1-8}$	a szövegegység hangsúlyrendje felvételeként
$M_{1-8}$	a szövegegység dallamrendje felvételeként
$L_{1-8}$	a szövegegység szótag-időrendje felvételenként
$T_{1-8}$	a szövegegység sortagjainak időtartam-viszonyai felvételenként
$A_m$	a szövegegység hangsúlyrend – átlagértékei
$M_m$	a szövegegység dallamrend – átlagértékei
$L_m$	a szövegegység hanghordozás – átlagértékei
$L_m$	a szövegegység szótagidőrend – átlagértékei
$S_m$	a szövegegység nyomatékrend – átlagértékei
$SP_m$	a szövegegység nyomatékcsúcs – átlagértékei
$T_m$	a szövegegység sortagidőtartam – átlagértékei
$R_m$	a szövegegység összesített verselméleti ritmusképe

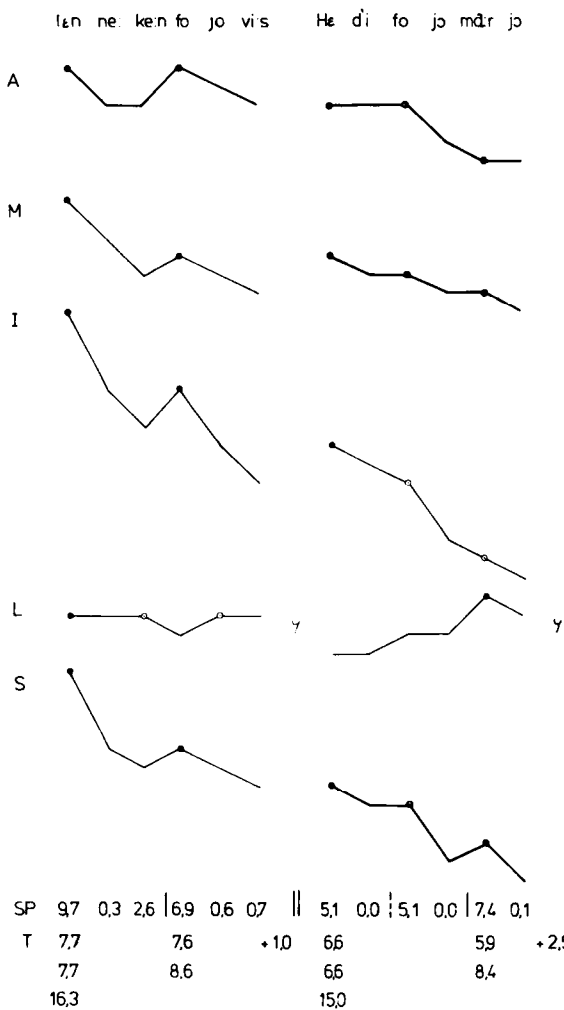
(1.)	len	ne:	ke:n	fo	jo:	ni s	He	đ:	jo	jv	ma:r	jv
A 1.	+2	+1	-2	+1	0	+2	-1	0	+2	+2	0	0
2.	+3	0	-2	+2	+1	-1	-1	+1	+3	-1	0	0
3.	+2	-2	-2	0	+3	-2	+2	-2	+1	+3	-2	0
4.	+1	+1	-2	+1	0	-1	-2	+2	+2	+1	+1	0
5.	+3	0	+1	+1	+2	-3	+2	-2	+1	+2	+1	0
6.	+2	-1	-2	+2	+2	-2	+1	0	+2	+1	0	0
7.	0	+2	-2	+1	-2	+2	-3	+3	+1	+1	+1	0
8.	+1	-1	-2	+1	-1	+2	-2	+1	+2	-1	0	0
M 1.	+2	+1	+1	+1	+2	-2	+1	+1	+1	+1	+1	0
2.	+3	+2	-3	+1	+2	+2	0	0	+1	-1	+1	0
3.	+2	+1	-1	+2	+1	-2	+2	0	+1	+1	+2	0
4.	+2	+2	-1	+2	+2	-3	+1	+1	+1	+1	+1	0
5.	+2	+1	+1	+1	+1	-1	+1	0	+1	+1	+1	0
6.	+1	+2	+1	+1	+1	-1	+1	-1	+1	-1	+1	0
7.	+2	+2	-2	+2	+1	-3	+1	+1	+1	-1	+2	0
8.	+2	+2	-2	+2	+1	-3	+2	+2	+2	-2	+1	0
L 1.	0	0	+2	-2	0	+2	0	0	0	-2	+1	0
2.	0	0	+1	-1	0	+1	+1	-1	+1	-2	+1	0
3.	+1	-1	+2	-2	0	+2	0	0	0	-3	+2	0
4.	+1	-1	+2	-1	-2	+2	+1	0	0	-2	+2	0
5.	+1	0	0	-1	0	+2	0	-1	+1	-3	+1	0
6.	-1	+1	+1	-1	-1	+3	0	-1	+1	-3	+1	0
7.	+1	-1	+2	-1	0	+1	+1	-1	0	-1	0	0
8.	+1	-1	+2	-1	-1	+2	+1	-1	0	-2	+1	0

T	Lennék én / folyóvíz, // Hegyi folyam / árja				I.	II.						
1.	7	7	6	5	14	11						
2.	7	7	7	5	14	12						
3.	7	8 + 2	6	6 +3	17	15						
4.	7	7 + 2	6	5 +7	16	18						
5.	7	7	6	7	14	13						
6.	9	9 + 3	6	7 +3	21	16						
7.	9	8 + 1	8	6 +3	18	17						
8.	9	8	8	6 +4	17	18						
$A_m$	+1,7	0,0	-1,6	+1,1	+0,6	-0,4	-0,5	+0,4	+1,7	+1,0	+0,1	0
$M_m$	+2,0	+1,6	-0,7	+1,5	+1,4	-1,6	+1,1	+0,5	+1,1	-0,1	+1,2	0
$I_m$	+3,7	+1,6	-2,3	+2,6	+2,0	-2,0	+0,6	+0,9	+2,8	+0,9	+1,3	0
$L_m$	+0,5	-0,4	+1,5	-1,2	-0,5	+1,9	+0,5	-0,6	+0,4	-2,2	+1,1	0
$S_m$	+4,2	+1,2	-0,8	+1,4	+1,5	-0,1	+1,1	+0,3	+3,2	-1,3	+2,4	0
$SP_m$	9,7	0,3	2,6	6,9	0,6	0,7	5,1	0,0	5,1	0,0	7,4	0,1
$T_m$	7,7			7,6			+1,0	6,6			5,9	+2,5
	7,7			8,6				6,6			8,4	
	16,3							15,0				

$R_m$ : összesített verselméleti ritmuskép az 5. képmellékleten (kerekített értékekkel)

(II.)	<i>Ki</i>	<i>d</i>	<i>r</i>	<i>bo</i>	<i>fu:t</i>	<i>tá:t</i>	<i>sik</i>	<i>la:k</i>	<i>ko</i>	<i>zo:t</i>	<i>ja:r</i>	<i>j</i>
A 1.	0	+1	+1	-1	+1	-2	+2	+1	-1	+2	+2	0
2.	+2	0	+1	0	+2	-3	+3	-2	+2	+2	+1	0
3.	-3	+2	-2	+3	-1	0	+1	-2	+2	+1	+1	0
4.	+2	+1	-1	+1	+2	-3	+3	-1	0	+2	+2	0
5.	-1	+2	+1	-1	+1	-1	+2	-2	-1	+2	+1	0
6.	+1	0	+1	+2	-2	-2	+2	+1	+1	+1	+2	0
7.	-2	+1	+1	+1	+1	-2	+3	-3	+2	0	+4	0
8.	+2	0	-1	-1	+2	-3	+3	-2	+1	+2	+3	0
M 1.	-2	+1	+1	0	+1	-1	+1	0	+1	+1	+1	0
2.	-2	+1	+1	0	+1	+1	0	0	+1	-1	+1	0
3.	-2	+1	+2	+1	+1	-1	+2	-2	+2	-1	+1	0
4.	-2	+1	+1	0	+1	-2	+2	+1	+2	-1	+1	0
5.	-2	+1	+1	-1	+2	-2	0	+1	+1	-1	+1	0
6.	-1	0	+1	0	+1	-1	+1	0	+1	0	+1	0
7.	-3	+1	+1	+2	+1	-2	+3	+1	+1	+1	+1	0
8.	-3	+1	+2	-2	+3	-3	+3	+1	+1	-1	+2	0
L 1.	0	0	0	-3	+1	0	-1	+3	-2	0	+1	0
2.	0	0	0	-2	0	0	0	+2	-2	0	+1	0
3.	0	0	-1	-1	0	0	0	+2	-2	0	+1	0
4.	0	0	0	-2	0	0	0	+2	-2	0	+2	0
5.	0	0	0	-3	+1	-1	+1	+2	-2	-1	+2	0
6.	0	0	-1	-1	0	-1	0	+3	-2	-1	+1	0
7.	+1	0	0	-1	-2	+1	0	+2	-1	-1	0	0
8.	0	0	-1	-2	0	+1	-1	+3	-2	-2	+3	0

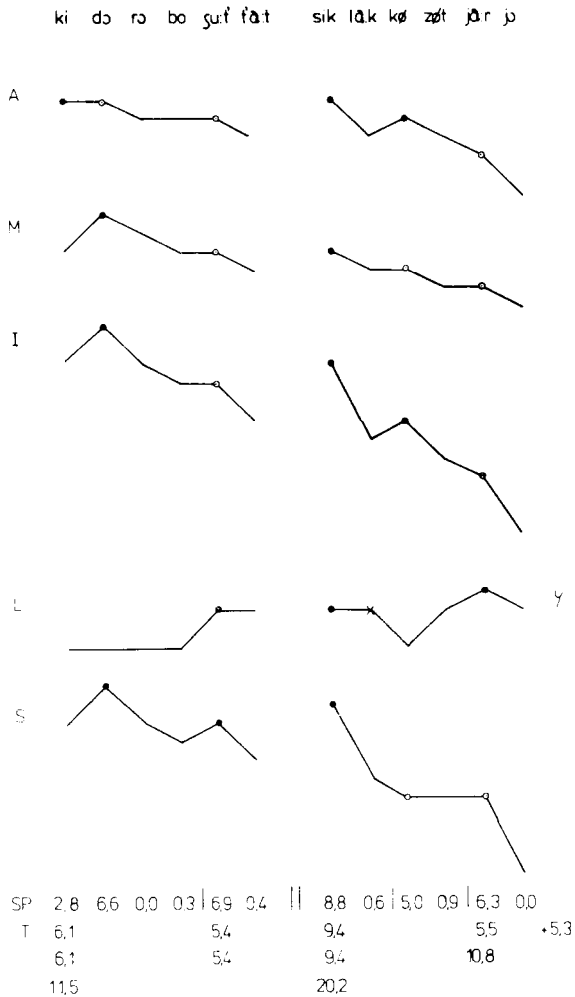
T	Ki darabos	úttját	// Sziklák között	/ járja	I.	II.
1.	6	6	9	5 +6	12	20
2.	7	5	10	6 +4	12	20
3.	6	5	9	5 +5	11	19
4.	5	5	7	4 +6	10	17
5.	5	5	10	6 +3	10	19
6.	6	6	11	7 +7	12	25
7.	7	4	9	5 +5	11	19
8.	7	7	10	6 +6	14	22



5. melléklet

$A_m$	+0,1	+0,9	+0,1	+0,5	+0,7	-2,0	+2,4	-1,2	+0,7	+1,5	+2,0	0
$M_m$	-2,1	+0,9	+1,2	0,0	+1,4	-1,4	+1,5	+0,2	+1,2	-0,4	+1,1	0
$I_m$	-2,0	+1,8	+1,3	+0,5	+2,1	-3,4	+3,9	-1,0	+1,9	+1,1	+3,1	0
$L_m$	+0,1	0,0	-0,4	-1,9	0,0	0,0	-0,1	+2,4	-1,9	-0,6	+1,4	0
$S_m$	-1,9	+1,8	+0,9	-1,4	+2,1	-3,4	+3,8	+1,4	0,0	+0,5	+4,5	0
$SP_m$	2,8	6,6	0,0	0,3	6,9	0,4	8,8	0,6	5,0	0,9	6,3	0,0
$T_m$	6,1				5,4		9,4				5,5	+5,3
	6,1				5,4		9,4				10,8	
	11,5						20,2					

$R_m$ : összesített verselméleti ritmuskép a 6. képmellékleten (kerékített értékekkel)



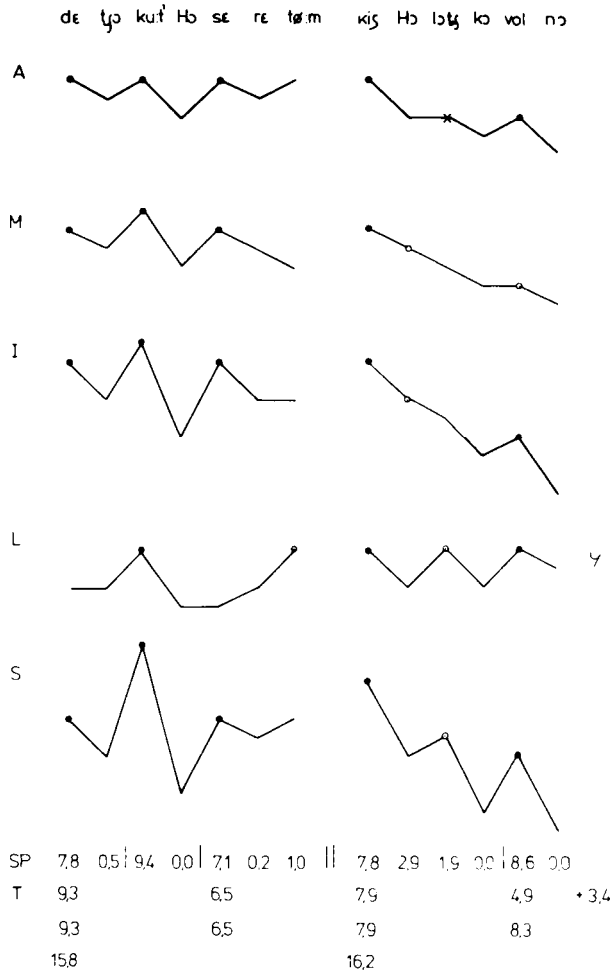
6. melléklet

(III.)	de	tfő	ku:f	Hő	se	ve	tő:m	zif	Hő	latf	kő	vol	na	
A 1.	+2	+1	+3	-3	-1	+1	-1	+3	-1	-1	-1	+2	0	
2.	+1	+0	-1	-1	+2	-2	0	+2	+2	+1	-1	+3	0	
3.	+2	0	+3	-3	0	-2	0	+2	-1	+2	-3	+3	0	
4.	+2	-2	+2	-2	+1	-2	-1	+3	0	0	-2	+3	0	
5.	+2	-3	+2	-2	+2	+2	+1	+1	-1	-1	-1	+2	0	
6.	+1	0	+2	+1	+1	-2	-2	+1	+1	+2	+1	+2	0	
7.	+1	-2	+3	-3	+1	-2	+2	+1	0	+1	-2	+2	0	
8.	+1	-2	+3	-1	+1	-1	-1	+2	-2	+1	-2	+2	0	
M 1.	+1	-2	+3	-2	+1	+1	-1	+1	0	+1	0	+1	0	
2.	+2	-2	+2	-1	+1	+1	-2	+1	+1	+1	+1	+1	0	
3.	+1	-3	+3	-3	+1	+1	-2	+2	+1	0	+1	+1	0	
4.	0	-3	+2	-2	+1	+2	-2	-2	0	+1	+1	0	0	
5.	-1	-2	+3	-1	+1	+2	-3	-1	+2	+1	+1	+1	0	
6.	+1	-2	+2	-1	+1	+1	-1	-1	+1	+1	0	0	0	
7.	+1	-3	+3	-3	+1	+2	-2	+3	+1	+2	-3	+2	0	
8.	+1	-3	+3	-2	+1	+2	-3	+2	+1	+1	+1	+1	0	
L 1.	0	-3	+3	0	-1	-1	0	+2	-2	+2	-2	+2	0	↗
2.	0	-2	+3	0	-1	-1	0	+2	-2	+2	-2	+1	0	
3.	+1	-4	+4	0	0	-2	+1	+1	-2	+2	-2	+1	0	↗
4.	-1	-2	+3	0	0	-2	+1	+1	-2	+2	-1	+1	0	↗
5.	-1	-1	+2	-1	0	-1	0	+2	-2	+2	-2	+1	0	↗
6.	-1	-2	+3	0	-1	-2	+1	+2	-2	+2	-2	+1	0	↗
7.	-1	-3	+4	0	-1	-2	0	+3	-2	+2	-2	0	0	
8.	0	-2	+2	+1	-1	-2	+1	+2	-2	+2	-2	+1	0	↗

T	De csak úgy, ha / szeretőm // Kis halacska / volna				I.	II.	
1.	8	7	8	4	+4	15	16
2.	8	7	8	5		15	13
3.	11	5	7	5	+4	16	16
4.	8	5	7	4	+6	13	17
5.	8	7	9	5	+3	15	16
6.	10	7	9	5	+5	17	19
7.	11	7	8	6	+1	18	15
8.	10	7	8	5	+4	17	17

A <sub>m</sub>	+1,5	-1,0	+2,1	-1,7	+0,9	-1,1	-0,2	+1,9	-0,2	+0,6	-1,4	+2,4	0	
M <sub>m</sub>	+0,7	-2,5	+2,6	-1,9	+1,0	+1,5	-2,0	+0,6	+0,9	+1,0	-0,2	+0,9	0	
I <sub>m</sub>	+2,2	-3,5	+4,7	-3,6	+1,9	+0,4	-2,2	+2,5	-0,7	+1,6	-1,2	+3,3	0	
L <sub>m</sub>	-0,4	-2,4	+3,0	0,0	-0,6	-1,6	+0,5	+1,9	-2,0	+2,0	-1,9	+1,0	0	↗
S <sub>m</sub>	+1,8	-5,9	+7,7	-3,6	+1,3	-1,2	-1,7	+4,4	-1,3	+3,6	-3,1	+4,3	0	
SP <sub>m</sub>	7,8	0,5	9,4	0,0	7,1	0,2	1,0	7,8	2,9	1,9	0,0	8,6	0,0	
T <sub>m</sub>	9,3				6,5			7,9				4,9	+3,4	
	9,3				6,5			7,9				8,3		
	15,8							16,2						

R<sub>m</sub>: összesített verselméleti ritmuskép a 7. képmellékleten (kerekített értékekkel)



7. melléklet

(IV.) Hób	jó	im	hó	nu:s	no	folj	le	ni:	gon	lu	bits	kol	na	
A 1.	+1	-1	+3	-1	+2	-3	+2	+1	+2	-2	0	+2	+3	0
2.	+2	+2	+3	-1	+2	-3	+2	-2	+3	-2	+1	+2	+2	0
3.	-1	-2	+3	-2	+3	-3	+3	+2	0	-3	+3	-2	+2	0
4.	+2	0	0	-1	+2	-2	+3	-3	+3	-2	+1	+2	+3	0
5.	+2	-1	+2	+1	+2	-2	+2	-3	+3	-1	+1	+2	+2	0
6.	+2	-2	+2	+2	+2	-3	+3	-2	+2	+1	+1	-1	0	0
7.	+2	-3	+3	0	+1	-3	+2	-3	+4	-3	+2	+3	+3	0
8.	+1	-2	+3	-2	+2	-2	+2	-3	+3	-3	+1	+2	+3	0

M 1.	+1	+2	+1	-1	+1	-1	+1	0	+1	0	+1	+1	0	0		
2.	+1	0	+1	0	+1	-2	+1	0	+1	+1	+1	+2	0	0		
3.	+2	+1	+1	+1	+2	-3	+1	+2	+1	-1	+1	0	+1	0		
4.	+1	+1	+2	0	+2	-2	-2	-1	+2	+1	+2	+2	0	0		
5.	+2	+2	+1	0	+1	-1	+1	-1	+2	0	+2	0	0	0		
6.	+1	0	+1	-1	+2	-1	+2	-2	+1	+1	+1	+1	+1	0		
7.	+1	+1	+1	-2	+3	-3	-2	-2	+3	+1	+2	+1	+1	0		
8.	+2	+1	+2	-2	+2	-3	+2	-2	+2	-1	+2	+2	+1	0		
L 1.	+2	-2	0	0	+2	-4	+2	0	0	+2	-2	0	+2	0	γ	
2.	+1	-1	+2	-3	+3	-4	+3	-1	+1	+1	-2	0	+2	0	γ	
3.	+1	-2	+2	-3	+1	-2	+3	0	γ	0	+1	-2	0	+1	0	γ
4.	+2	-2	+2	-2	+2	-3	+2	-1	γ	0	+2	-1	-1	+2	0	γ
5.	+2	-2	+2	-3	+3	-4	+4	-2	0	+2	-2	0	+1	0	γ	
6.	+2	-2	0	-1	+2	-3	+3	-1	+1	0	-2	+1	+2	0	γ	
7.	+3	-2	+1	-2	+2	-3	+2	-1	γ	+1	+2	-2	0	+2	0	γ
8.	+2	-2	+1	-1	+1	-3	+2	0	γ	0	+2	-2	0	+2	0	γ

T	Hajjaimban / úszna föl s le //				Vígán / lubickolva		I.	II.	γ
1.	9	12	+2	5	8	13	13	19	
2.	8	12		4	9	20	13	9	
3.	7	13		4	9	20	13	16	
4.	7	11	+1	5	7	19	12	13	
5.	8	10		5	9	18	14	11	
6.	10	13		4	10	23	14	23	
7.	10	14	+4	5	9	28	14	5	
8.	9	14	+2	5	9	25	14	7	

A sorpár második felének időtartam-viszonyait másféle tagolásban is érdemes megvizsgálunk:

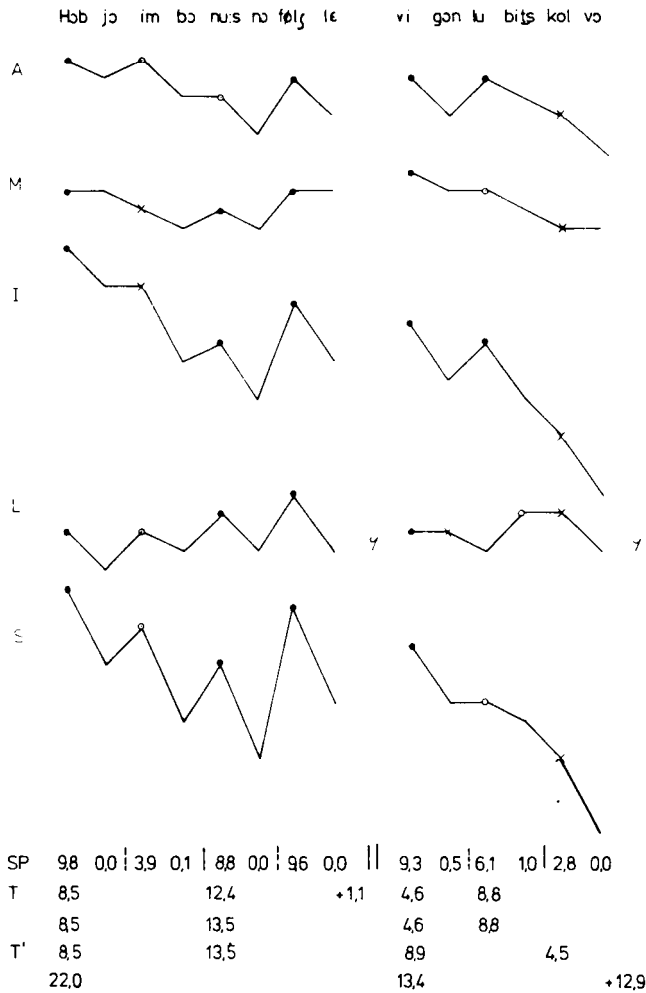
T' // Vígán lubic- / kolva

1.	9	4
2.	9	4
3.	8	5
4.	8	4
5.	9	5
6.	9	5
7.	10	4
8.	9	5

A <sub>m</sub>	+1,4	-1,1	+2,4	-0,5	+2,0	-2,6	+2,4	-1,6	+2,5	-1,9	+1,2	+1,2	+2,2	0		
M <sub>m</sub>	+0,4	+1,0	+1,2	-0,6	+0,7	-2,0	+0,5	-0,7	+0,6	+0,2	+1,5	+1,1	+0,5	0		
I <sub>m</sub>	+1,8	-0,1	+3,6	-1,1	+2,7	-4,6	+2,9	-2,3	+3,1	-1,7	+2,7	+2,3	+2,7	0		
L <sub>m</sub>	+1,9	-1,9	+1,2	-1,9	+2,0	-3,2	+2,6	-0,7	γ	+0,4	+1,5	-1,9	0,0	+1,7	0	γ
S <sub>m</sub>	+3,7	-2,0	+4,8	-3,0	+4,7	-7,8	+5,5	-3,0	+3,5	-0,2	+0,8	+2,3	+4,4	0		
SP <sub>m</sub>	9,8	0,0	3,9	0,1	8,8	0,0	9,6	0,0	9,3	0,5	6,1	1,0	2,8	0,0		
T <sub>m</sub>	8,5				12,4			+1,1	4,6		8,8					
T' <sub>m</sub>	8,5				13,5				8,9				4,5			
	22,0								13,4							+12,5

R<sub>m</sub>: összesített verselméleti ritmuskép a 8. képmellékleten (kerekített értékekkel)





8. melléklet

\*

*Néhány kiegészítő megjegyzés:*

1. Ismételten hangsúlyozni szeretnénk, hogy dolgozatunk *módszertani* jellegű, csupán a mingografikus ritmuselemzés *lehetőségét* kívánja igazolni. A vizsgálati anyag feldolgozásából levont *verselméleti következtetések* kifejtésére csak az itt bemutatott módszer hosszabb távú (esetleg számítógépes programmal kapcsolt) alkalmazása jogosíthat fel.

2. Dolgozatunk – a téma természetéből következően – nyelvészeti, azon belül is elsősorban *nyelvhangtani* vonatkozású. Ebből azonban nem következik, hogy a nyelv – s

ezen belül a költői nyelv – *hangzati* sajátosságait elválaszthatónak tartjuk a szöveg *nyelvi* jelentésétől és *esztétikai* kifejezőértékétől. Elemző módszerünk *alkalmazásával* épp e három szint összefüggéseire szeretnénk fényt deríteni.

3. Nem hisszük, hogy a műszeres ritmuselemzés *önmagában* alkalmas verselméleti jelenségek kutatására. Nem fogadhatjuk el azonban azt a merev elutasítást sem, mellyel egyes irodalomkutatók (pl. a Wellek–Warren kézikönyv népszerű szerzői) nyilatkoznak erről a lehetőségről (38 : 247–250.). Annyi talán már módszertani alapvetésünkől is kiderült, hogy *nem az egyéni szövegmondás esetlegességeiből* kívánunk látszat-összefüggéseket megállapítani, valamint hogy a bármely korban, bármely nemzeti kultúrában kialakult *versmértékek, versrendszerek* művelődéstörténeti jelentőségét, viszonylagos önállóságát, belső fejlődésrajzát sem kívánjuk kétségbe vonni vagy történetietlen számmalazzal elhomályosítani.

Mindezekre a kérdésekre egy későbbi, elemző-összefoglaló *verselméleti tanulmányban* szeretnénk visszatérni.

#### IRODALOM

(A szövegközi utalásokban a címjegyzék sorszáma és a mű esetleges oldalszáma szerepel.)

1. BEAUCHEMIN, N.: Recherches sur l'accent d'après des poèmes d'Alain Grandbois. Étude acoustique et statistique. Bibliothèque française et romane de Strasbourg, série E N° 6. Québec–Paris 1970. 188 p.
2. BÉKÉSY, G.: Experiments in Hearing. New York–Toronto–London 1960. 745 p.
3. BRÜCKNER J.: Akusztika. Műszaki, Bp. 1965. 164 p.
4. FANT, C. G. M.: Modern instruments and methods for acoustic studies of speech. – Proceedings of the Eighth International Congress of Linguists, Oslo 1958. 282–358.
5. FAURE, G.: L'intonation et l'identification des mots dans la chaîne parlée. – L. 30 : 598–609.
6. FLETCHER, H.: Speech and hearing in communication. New York 1953 (1929). 461 p.
7. FÓNAGY, I.:
  - a) A hangsúlyról. *Nyelvtudományi Értekezések* 18. Bp. 1958. 77 p.
  - b) A költői nyelv hangtanából. Akadémiai. Bp. 1959. 291 p.
  - c) A nyomaték hangos vetülete. *Nyelvtudományi Közlemények* 1962. 1: 157–186.
  - d) Electro-physiological and acoustic correlates of stress and stress perception. *Journal of Speech and Hearing Research* 9 : 231–244. (1966).
  - e) – MAGDICS, K.: A magyar beszéd dallama. Akadémiai. Bp. 1967. 317 p.
8. HÁLA, B.: La nature phonétique de la syllabe. – L. 30 : 418–427.
9. HORVÁTH, J.:
  - a) A magyar vers. Bp. 1948. 314 p.
  - b) Rendszeres magyar verstan. Bp. 1969 (1951). 208 p.
  - c) A hangsúly szerepe jövevény versrendszereinkben. – Vitás verstani kérdések. *Nyelvtudományi Értekezések* 7. Bp. 1955.
10. JAKOBSON, R.: Nyelvészlet és poétika (1960). – Hang – Jel – Vers. Gondolat, Bp. 1969. 211–257.
11. JONES, D.:
  - a) An outline of English phonetics. London 1957. (Leipzig 1934.<sup>4</sup>.)
  - b) The phoneme: its nature and use. Cambridge 1962 (1950). 267 p.
12. JOOS, M.: Acoustic Phonetics. Supplement to *Language*, vol. 24 (1948), 74–78.

13. KECSKÉS, A.:
- a) A francia verselmélet tanulságai. *Helikon* 1971 2. 232–245.
  - b) A komplex ritmuselemzés elvi kérdései. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1966. 1–2. 106–139.
  - c) A magyar versalaktan és versjelentés tan néhány kérdése. – Jelentés tan és stilisztika. *Nyelvtudományi Értekezések* 83. Bp. 1974. 246–254.
  - d) Hangzóság és nyomaték. (A műszeres nyomatékelemzés gyakorlati megvalósíthatóságának kérdéséhez.) *Nyelvtudományi Közlemények* 1979. 1.
  - e) Verselméletünk néhány vitás kérdése. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1972. 4 : 515–531.
14. KERÉK, A.: Hungarian metrics. Some linguistic aspects of iambic verse. Bloomington 1971. 186
15. KISS, S.: A szótag fonológiája. – *Általános Nyelvészeti Tanulmányok X.* Akadémiai, Bp. 1974. 59–74.
16. LADEFOGED, P.:
- a) Elements of acoustic phonetics. Edinburgh–London 1962. 118
  - b) Sub-glottal activity during speech. – L. 30 : 73–91.
  - c) Three area of experimental phonetics. London 1967. 180
17. LÁSZLÓ, ZS.: Ritmus és dallam. A magyar vers és ének prozódíája. Zeneműkiadó, Bp. 1961. 309
18. LAZICZIUS, GY.: Fonétika. Tankönyvkiadó, Bp. 1963 (1944). 210 L. FÓNAGY IVÁN *Utószava*: 189–207.
19. LEHISTE, I.:
- a) Acoustic studies of boundary signals. – L. 30 : 178–187.
  - b) Suprasegmentals. Cambridge–London 1970. 194
20. LENNEBERG, E. H.: Biological foundations of language. New York 1967.
21. LOTE, G.: L'alexandrin français d'après la phonétique expérimentale. Paris 1913–1919.
22. LOTZ, J.: Általános metrika (1973). – Szonettkoszorú a nyelvről. Gondolat, Bp. 1976. 215–236.
23. MOLES, A.–VALLANCIEN, B.: Phonétique et phonation. Paris 1966. 258
24. MORIER, H.:
- a) Dictionnaire de poétique et de rhétorique. Presses Universitaires de France, Genève–Paris 1975–76.
  - b) Le moment de l'ictus. – L. 29c : 85–116.
25. MUKAŘOVSKÝ, J.: Intonation comme facteur de rythme poétique. *Archives Néerlandaises de Phonétique Expérimentale* VIII–IX. La Haye 1933. 153–165.
26. MUNCH, J.: Quelques observations à propos de l'intensité des voyelles du français. – *Travaux de l'Institut de Phonétique de Strasbourg*, N° 2. 1969–70. 112–125.
27. NYQVIST, A.: Stress, intonation, accent, prominence in disyllabic double-stress compounds in educated southern English. – L. 30 : 710–713.
28. PAPP, I.: Leíró magyar hangtan. Tankönyvkiadó, Bp. 1966. 192
29. PARENT, M.:
- a) Une poésie „habillée en pauvre”: études des images et des rythmes dans un poème de Marie Noël. – *Travaux de Linguistique et de Littérature* IV/1. Strasbourg, 1966. 381–398.
  - b) Le rythme dans la diction d'un poème de Valéry: „La ceinture”. – Phonétique et Linguistique Romanes I. Lyon – Strasbourg 1966). Paris 1967. 323
  - c) (red.) Le vers français au 20<sup>e</sup> siècle (Colloque de Strasbourg 1966). Paris 1967. 323
30. PROCEEDINGS of the IV<sup>th</sup> International Congress of Phonetic Sciences (Helsinki 1961). 'S-Gravenhage 1962.
31. PULGRAM, E.:
- a) Introduction to the spectrography of speech. *Janua Linguarum* 7. 'S-Gravenhage 1959. 174
  - b) Syllable, word, nexus, cursus. *Janua Linguarum* 81. The Hague–Paris 1970. 131

32. RIGAULT, A.: Rôle de la fréquence, de l'intensité et de la durée vocaliques dans la perception de l'accent en français. – L. 30 : 735–748.
33. ROSETTI, A.:
  - a) La syllabe phonologique. – L. 30 : 494–499.
  - b) Sur la théorie de la syllabe. La Haye 1963<sup>3</sup>. (*Bull. Linguist.* III. 1935.)
34. ROSSI, M.:
  - a) L'intensité spécifique des voyelles. *Phonetica* 1971. 3. 129–161.
  - b) Sur la hiérarchie des paramètres de l'accent. – Proceedings of the VI<sup>th</sup> International Congress of Phonetic Sciences. Prague 1970 (1967). 779–786.
35. TARNÓCZY, T.: A ritmus formái. – Mi a ritmus? *Természet világa* 1974. 2 : 76–77.
36. TRUBETZKOY, N.: Anleitung zu phonologischen Beschreibungen. Brünn 1935.
37. VARGYAS, L.: Magyar vers – magyar nyelv. Szépirodalmi, Bp. 1966. 237
38. WELLEK, R.–WARREN, A.: Az irodalom elmélete. Gondolat, 1972 (1949). 557



## VITA

VARGHA BALÁZS

### A TESZ CSOKONAI-METSZETE

*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (a továbbiakban: TESz) teljesítette három kötetében azt a nem kis célt, amit az első kötet *Előszavában* a szerkesztő bizottság kijelölt. A magyar nyelvtudomány *adta* és *kapta* ezt az imponáló összegezést. A más tudományok szakembereinek és az érdeklődő olvasóknak a haszna is fölmérhetetlen. Sem Gombocz Zoltán–Melich János befejezetlen és ma már szinte hozzáférhetetlen műve, sem Bárczi Géza *Szófejtő szótára*, sem a *Magyar értelmező kéziszótár* etimológiai utalásai nem pótolhatják a TESz-t; nem elégítik ki még az egyes szavak eredetére kíváncsi diákokat sem. Sokszor tanúja voltam, hogy általános iskolások használták a TESz-t, kerestek benne adatokat szavak rokonságáról.

Az irodalom kutatóinak nélkülözhetetlen ez a kézikönyv. Ám az az érzésem, hogy az újabb irodalmi művek nyelvi vizsgálatához kevesebbet ad. Míg a nyelvük gazdagságáról ismert régebbi írók (Pázmány, Faludi, Verseghy, Gvadányi, Csokonai, Kazinczy, Jókai) nevükkel is jelen vannak a szócikkekben, addig a huszadik század nyelvi fejleményeit jóformán anélkül közli a szótár, hogy általános iskolások nevét említené.

A felvilágosodás és a reformkor irodalomtörténete viszont elkényezteti a TESz. Anélkül, hogy valamiféle vetélkedőnek tekinteném az említések számát, megállapíthatom, hogy – a szótárírókat nem számítva – felvilágosodás kori írók neve szerepel leggyakrabban a szócikkekben. Köztük is Kazinczyé a legtöbb említés. Ebben azonban van egy kis optikai csalódás. Ahol ugyanis Kazinczy levelezését adatolják, ott a hozzá írt levelek íróit nem nevezik meg, csupán őt, a címzettet.

Kazinczy után mindjárt Csokonai következik: kb. 300 szócikkben szerepel a neve.

Az első kötet megjelenésétől kezdve rájegyeztem a lapok margójára kétségeimet, ellenvetéseimet. Főleg Csokonai, de más, régebbi és újabb írók műveivel kapcsolatban is. Megjegyzéseim csak néha illetik az etimológiát. Ebben a dilettáns érdeklődő fokán állok. De az adatok időrendje és a szóknak a TESz-ben megadott jelentése sok esetben vitára készített.

Ennek a lapszéleken rejtőző vitának Csokonait illető részét kívánom most közreadni, abban a meggyőződésben, hogy megjegyzéseim a TESz-nek nemcsak az érdemét nem kisebbítik, de még csak lényeges tartalmát sem érintik. Viszont igazításokat adnak a bizonyosan szükséges új kiadáshoz és némi módszertani tanulságokkal is szolgálnak.

\*

Mindjárt előljáróban megmondom: csak olyasmit teszek szóvá, amit a TESz vállal, de a felsorolandó helyeken nem, vagy kisebb-nagyobb hibával teljesít.

Azokon a helyeken, ahol szerepel Csokonai neve, azt vizsgálom, hogy az adat valóban Csokonai művéből van-e, és helyes-e a szócikkben megadott dátuma, lelőhelye, jelentése.

Egyáltalán nem foglalkozom Csokonainak azokkal a szavaival, amelyek a TESz-ben nem fordulnak elő. Csokonai minden szavának, szóösszetételének, szó szerkezetének és szólásának számbavétele majd egy olyan írói szótár fődadata lesz, mint a megkezdett Petőfi-szótár. A debreceni egyetemen Papp Ferenc professzor már hozzákezdett a Csokonai-szótár megalkotásához.

Nem kérem számon, hogy a Csokonainál található jelentésváltozatok, -árnyalatok miért nem szerepelnek teljes számban. Mindenekelőtt azért nem, mert a TESz sem vállalt teljességet. De azért sem, mert Csokonai verses és prózai szövegeiben igen gyakori, szinte folyamatos a szó jelentésének kitágítása, arrébb helyezése, kiforgatása. Igen nehéz eldönteni egyes esetekben, hogy az „erőszakítétel” a szó jelentésén az ő eredeti ötlete-e, vagy diáknyelvi, népnyelvi, akkori köznyelvi, esetleg a régi irodalomból származó-e. Bár összegyűjtöttem a Csokonainál szereplő, s a TESz-ben nem található jelentésváltozatokat, ebből a megfontolásból nem közlöm itt őket.

Az alakváltozatok közül is csak a fontosabbak közlését ígéri az *Előszó* (10.). Mégis úgy gondolom, hogy egy nagy költő szókincséből adatolandók a lényeges alakváltozatok. Közleményem végén pusztán felsorolásként közlöm, hogy milyen címszónál milyen alakváltozat közlését tartanám indokoltnak. Nem szerepelnek azonban ebben a listában azok a németes, horvátos, cigányos, zsidós, parasztos stb. alakváltozatok, amelyekkel egy-egy szereplőt jellemzett Csokonai, nemcsak színdarabjaiban, hanem verseiben és prózai írásaiban is.

Lényeges megjegyzéseim mindig az időrendre vonatkoznak. Az időrendet a TESz is elsőrendű fontosságúnak tartja. (*Előszó*, 9–10.) Sorra veszem azokat az adatokat, amelyek benne vannak a szócikkben, de dátumuk itt későbbi, mint a Csokonainál található *azonos* adaté. Tehát a TESz szóadatának dátuma ezeken a helyeken törölnöd s helyébe Csokonai szavának dátuma irandó. Az így adódó időkülönbség egy évtől egy évszázadig terjed.

Az *Előszó* szerint: „egész sor szónak közöljük az első előfordulását az eddig tudottnál esetleg sokkalta korábbi időből, nagy számban adunk nem ismert alak- és jelentésváltozatokat, és hozzuk ezeknek, valamint a származékoknak a forrásokban való első felbukkanási idejét is jóval előbbre”. (10.)

Nos, ezt folytatom, mégpedig Csokonaira szűkítve a vizsgálódást. Mintha metszetét adnám a TESz adatkincsének.

Az, hogy egy későbbinek tartott adatot Csokonai korába tudok visszahelyezni, nem jelenti azt, hogy nem található még korábbi előfordulása.

Megjegyzéseim három fő csoportja:

## **A. Csokonai neve szerepel a szócikkben, de az adat valamilyen okból kérdéses.**

- A. 1. A Csokonaiénak tartott szöveg nem az övé.
- A. 2. A megadott dátum vitatható.
- A. 3. A megadott jelentés vitatható.

## B. Csokonai neve nem szerepel a szócikkben, pedig ott kellene lennie.

Korábbi és Csokonaié . . .

B. 1. az abszolút előfordulás;

B. 2. az egyik alakváltozat;

B. 3. az egyik jelentés;

B. 4. az egyik származék.

B. 5. Az idézett szó Csokonaié ugyan, de a TESz más forrásból idézi, s nem tünteti fel Csokonai nevét.

## C. Csokonai fontosabb alakváltozatai, amelyeket mellőz a TESz.

A *kövér* szedés a TESz-nek azt a címszavát jelzi, amely alatt a kérdéses adat található. Mivel ennek leelőhelye egyértelmű, kötetszámot, lapszámot nem adok. A címszó után idézek a szócikkből annyit, amennyi az adat kritikájához szükséges. Pont és nagybetűs kezdés jelzi a megjegyzésem kezdetét. A megjegyzés természete szerint a kezdőszó „Már”, „De”, „Helyesen”, vagy más. Megjegyzéseim formáját, tipográfiáját lehetőség szerint alkalmazom a TESz-hez. Néhol a Csokonai-szakirodalomban használatos rövidítésekkel élek. Ezeknek feloldása, a dátumokat figyelembe véve, nem okoz gondot.

### A 1. (Nem Csokonaié a szöveg)

Csokonai műveinek száma gyarapodott is, fogyott is az utóbbi 20–25 évben. Előkerültek eddig ismeretlen vagy elveszettnek hitt művei. Viszont több olyan műről, amit eddig Csokonaiéként tartottunk számon, kiderült, hogy nem az övé.

A TESz nem méltatja figyelemre azokat a publikációkat, amelyek ezekről a változásokról adnak hírt. Harsányi István és Gulyás József 1922-ben megjelent háromkötetes kiadása a legújabb, amiből adatokat vesz. Még az 1941-es Franklin-féle kiadásra sem találtam hivatkozást. (Nyelvészeti publikációt újabbat is idéz Csokonaival kapcsolatosan.)

Hogy kimarad a feldolgozásból néhány mű, s ezzel néhány nyelvi adat – az nem sokat számít. Teljességet úgysem ígér a szótár.

De hogy Csokonai (vagy más író) nevén szerepel, ami nem az övé – ez kellemetlen.

Elképzelhető olyan nézet, hogy a szótárnak az adatok pontos regisztrálása a főadata. Ha a feldolgozott kiadás Csokonaiéknak mond egy művet, benne egy szót, amiből szótári adat válik, akkor a pontosság azt kívánja, hogy az a szótárban is Csokonaiéként szerepeljen.

A TESz azonban nem így érti a pontosságot. Az *Előszó* szerint azt vállalja, hogy „Összegezi, kritikailag értékeli és a szükséges kiegészítésekkel bővíti azt a hatalmas szótörténeti-etimológiai ismeretanyagot, amely a magyar szókészlet kutatásában fölhalmozódott.” (7.) A szövegkritikában sarkalatos kérdés a hitelesség, illetve a szerző megállapítása. Természetesen nem kívánhatjuk, hogy a szótár szerkesztői ítéljék meg egy irodalmi mű szerzőségét. De azt igen, hogy tudomásul vegyék az irodalomtörténeti publikációk megállapításait.

Talán nem túlzott irodalmár-igény, hogy az író nevével megjelent, de aztán nem az övének bizonyult műveknél szerepeljen valamilyen megkülönböztető jel vagy megjegyzés.



A következő szócikkekben szerepel Csokonai neve nem az ő művével kapcsolatban: **aktív** (Egy individuale datum az asszonyi állhatatlanságról), **herseg** (Currens de lepore), **káté** (Csetneki pergő), **klopter** (a második Csokonai-adat, Currens de lepore), **pátria** (ua.) **periféria** (ua.) **pódium** (a két Csokonai-adat közül az 1795/1922 évszámú; ua.), **skandalum** (Egy individuale datum).

Ezekon kívül a Varázsfuvola-fordítás nagy része nem Csokonai műve; de mivel ő fordítótársainak munkájába is belejavított, ez kollektív alkotásnak tekinthető.<sup>1</sup>

Három, Csokonai nevével szereplő adatnál más a hiba.

Kelemföldy (Szilágyi Ferenc megállapítása szerint: Kecskeméthy Csapó Dániel) 1844–45-ben megjelent kiadásából Csokonaiéinak tulajdonít a TESz két kiadói jegyzetet. **előttemez** 1795 k./1845: *előttemezni* sz[ármazék] (Csokonai: Vers-maradv. 28 : NSz) **fellebez** 1805 e./1845: *Fölebzeni* sz. (Vers-maradv. 23 : NSz)

Csokonai eredeti jegyzeteit Kelemföldy mindig a mű után, számozás szerinti rendben közli; a maga magyarázatait viszont mindig a lap alján, betűjelek rendjében. Ez a két szó betűjeles lapalji jegyzet, mégpedig Csokonai *coramisál* illetve *appellál* szavához. (Bár e két szó ugyanabban a műben, Az istenek osztozásában fordul elő, datálásuk módja a TESz-ben különböző, bizonyára az NSz adata alapján.) Gyanút kelthetett volna, hogy a kuriális nyelvújításnak ez a két jellegzetes szava aligha fordulhatott elő ilyen korán, ilyen faramuci alakban s éppen Csokonainál. A' tisztbéli írás módjának saját szavai c. 1807-es kiadványban még „Appellare: Feljebb vinni, vagy felsőbb Itéltre terje'zteni” (38) és „Coramisare: Jelenlétével bizonyítani” (60). Tehát a szóban forgó két magyar szakkifejezés ekkor még nem ismeretes. A fellebez törvényszéki jelentésének feltűnését egyébként jóval Csokonai utánra helyezi a TESz: „J[elentés]: 3. 1843: 'felsőbb igazságszolgáltatási szervhez fordul’” (A Törvénytudományi műszótár adata).

**suviks** 1817: Schuwichsal . . . (Csokonai Kiadat. m. 139 : NSz)

A kötet, amelyből az adat származik: Domy Márton: Csokonay V. Mihály élete 's némely még eddig ki nem adott munkái.(!) Itt Csokonai kiadatlan művei a 73–136. lapon olvashatók. A 137. laptól „Tóldalék 's igazítás a' Csokonay fellyebb leírtt biographiájához” címmel következnek Domy életrajzi kiegészítései. A *Schuwichsal* itt fordul elő, egy Csokonairól szóló anekdotában.

## A. 2. (A dátum vitatható)

A TESz *Tájékoztató*jában az első kötet 25. lapján, 8 D) pont alatt ez olvasható: „A tört évszám (pl. 1138/1329:) oklevelekből vett adatok előtt az eredeti és az átíró oklevél keletkezési idejét jelzi, nyomtatványokból vett adatok előtt pedig az első kiadás és a feldolgozott kiadás évét (ez utóbbiak főként az akadémiai nagyszótár [=NSz] gyűjtéséből származnak).”

Ez a tájékoztatás hiányos. A Csokonai nevével jelzett adatoknál ugyanis a datálásnak sokféle, ellentmondó módját találjuk. A tört évszámoknál észlelhető ugyan relatív következetesség, ez azonban nem a *Tájékoztatót* követi. Az első évszám ugyanis többnyire a mű keletkezését, a fennmaradt kézirat írásának idejét jelzi, míg a második egy nyomtatott megjelenést. Hol az elsőt, hol későbbit. Kézirat/nyomtatás változatot a *Tájékoztató* nem is említi.

<sup>1</sup>Lásd erről PUKÁNSZKY NÉ KÁDÁR JOLÁN: Csokonai Varázsfuvola-fordítása. Szövegkritikai tanulmány. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1954. 62–70.

De vajon jogos-e a *Tájékoztató*ban jelzett megkülönböztetés az első kiadás és valamelyik későbbi, „feldolgozott” kiadás között, mégpedig az utóbbi javára?

A *Tájékoztató* 12. E) pontja szerint: „A különféle írásváltozatokat általában nem vesszük tekintetbe”. Eszerint az is közömbös lehet, hogy a szerző írásmódját (bizonyos eltérésekkel) tükröző első kiadás, vagy egy későbbi, modernizált helyesírású kiadás-e a „feldolgozott”? Az első előfordulás, amelyet egyébként olyan fontosnak mond az *Előszó* (10.) és a *Tájékoztató* (9. pont), itt miért nem érvényes?

Igaz, hogy későbbi kiadások javíthatják a korábbiak hibáit, de csinálhatnak új hibákat is. Toldy Ferenc 1844-es kiadásában például a meghonosodott latin szavak is latinos formában szerepelnek, de ez nem Csokonai írásmódja, hanem Toldyé.

A nyelvészek több évtizede óhajtják, követelik a betűhív kiadásokat. Jogosan. De a nem betűhív, önkényesen módosított írásmódú népszerű kiadások szövegét is úgy idézik, tisztelik, mintha tökéletesen pontos, hiteles volna.

Írói szövegeknél az első, lehetőleg még a szerző életében megjelent kiadások, illetve a betűhív kritikai kiadások veendőek elsősorban figyelembe.

Az NSz Csokonai-céduláinak nagy része az említett 1922-es kiadás alapján készült. Ez pedig nem betűhív és csak okkal-móddal kritikai.

A TESz szerkesztői az NSz alapján szintén Harsányi–Gulyás kiadását idézik legtöbbször. Akkor is, ha ugyanannak a szövegnek van egy vagy több régi kiadása. Tehát – a *Tájékoztató* szóhasználatával – ezt a kiadást tekintik elsősorban „feldolgozottnak”.

Következetessé a dátumok jelölésében alig fedezhető föl.

A főbb változatokat és az egyedi eseteket külön-külön vizsgálom.

Több helyen – főleg a második kötetben – csak egyetlen évszám van a Csokonaira hivatkozó helyeken. Ennek a *Tájékoztató* szerint az első nyomtatott megjelenést kellene jelölni. De nem: ez többnyire a mű születésének, kézirat elkészülésének dátuma. A szó lelőhelye újabb évszám nélkül következik utána, mégpedig a legtöbb esetben az 1922-es kiadás adatával.

Ezt a félszeg datálást több szócikkben megtaláljuk: **csomorika**, **hímpor**, **kalamajka**, **karnevál**, **lendül**, **mazurka**, **modern**, **skíz**, **vicc** stb.

Bonyolultabb esetek, egyetlen évszámmal:

**hókuszpókusz**. A dátum semmire sem kötelez: 1805 e[rlőtt]. Indokolt az óvatosság, mert az idézet egybeolvaszt két önálló adatot, dupla helymegjelölést adva hozzá. Szétválasztani így kellene a kettőt: 1805 e.: „*Hókus*, *Bókus*” (ÖM 1/2: 379) és 1790/1845: „*hókus-pókusságot*” (Vers-maradv. 29).

**kokett** 1799: Ez indokolt dátum volna, mert a szó előfordul a Dorottya verseiben. De a szócikk nem innen idéz, hanem a jegyzetekből: a jegyzetek pedig nem 1799-ben készültek, nem a verssel együtt, hanem 1802 körül. (A **kuferces** szócikkében, mivel ez a Dorottyanak csak a jegyzetében fordul elő, 'gyors, csárdás jellegű tánc' jelentésben, helyesen adja meg a TESz az 1802 k[örül] dátumot.)

**kurtizán**. Ugyanaz a hiba, mint a **kokett** szócikkben.

**piramis**. A datálás helyes (1805: Ódák 74), de ugyanaz az alak (piramis) már 1796-ban megjelent a Diétai Múzsában, a 119. lapon.

**precíz**. Az idézés az 1922-es ÖM-ből korrekt ugyan, de az idézett helyen a dátum is és a szöveg is hibás: 1796: „szükség a *precis* újság kedvéért előre megírnom” (Lev. 2: 631). Helyes olvasata csak a legújabb kiadásban: 1801: „szükség a *precisusság* kedvéért”. Lásd

1973-MM 2: 865. Itt jegyzem meg, hogy a *praecis* alak első előfordulása a TESz-ben 1823/1890. Már 1803/1892: *praecise* (Kazinczy: Lev. 3: 16) és 1802 k./1804: *praecise* (Dorottya VI).

**réja.** A szó A tavasz kötet jegyzeteiben fordul elő, amelyek nem készültek el az 1802-es kiadáshoz, csak az 1806-os második kiadásban jelentek meg. Csokonai életrajzának még megfejtésre váró titkát rejti az az ellentmondás, hogy az 1802-es kiadás Előbeszédének negyedik pontját így kezdte: „A’ Jegyzéseken töprenkedtem legtöbbet.” Majd tüzetesen leírta, hogy milyen fajta jegyzeteket lát ehhez a műhöz legalkalmasabbnak. Ám a jegyzetek ekkor nem jelentek meg. 1802 kora tavaszán Csokonai hanyatt-homlok hagyta ott Komáromot. A TESz az adatot nem az eredeti forrásból, nem az 1806-os kiadás jegyzeteiből idézi, hanem a NyŰSz-ből. A NyŰSz idézési módja azonban nem azonos azzal, amit a TESz alkalmaz. 1802-es dátum után Toldy 1844-es kiadására utal, újabb dátum nélkül. Helyesen: 1802/1806: A tavasz 2. kiad. 85. (Így kellene a *rójázik* szócikkben is.)

Kisebb igazítások az egy-dátumos helyekhez:

**csomorika** 1799: Csomorka. Ez csak a kézirat dátuma. Helyesen 1799/1922.

**hímpor** 1794: (ÖM. 2/2:568). A dátum a kéziraté. A helyes dátum és helymegjelölés 1794/1817: (Domy 68).

**kalamajka, karnevál, komód, mazurka és modern.** Mind az ötre 1799: a dátum és datálatlan az idézet az 1922-es ÖM-ből. Helyesen: 1799/1804: (Dorottya 88, 3, 43, 29, 100.).

**lendül** 1803: a dátuma, de datálatlan az idézet az 1922-es ÖM-ből. A helyzet azonban itt bonyolultabb, mert az Anakreoni dalok-at, amelyből a szót idézi, két részletben nyomtatták. A címlapot és a verseket 1803-ban, a jegyzeteket 1806-ban. A kötet csak 1806-ban jelent meg. Itt tehát nagyon is indokolt volna a tört évszámú datálás: 1803/1806.

**ni** 1806-os dátummal idézi a Galateából. Az évszám és az idézet korrekt, de ugyanez az alak (*ni*) korábban is előfordul: 1796: (Diétai Múzsza 57).

Tört évszámok:

**cula** 1804/1922: Mindkét évszám nyomtatott kiadásra vonatkozik, tehát megfelel a Tájékoztató 8 D) pontjának. De helyesebb volna így: 1799/1804: (Dorottya 86).

**csáva** 1805/1922. Az 1805-ös évszám téves, mert a szó szintén a Dorottya-ban fordul elő. Helyesen 1799/1804: (Dorottya 36).

**élénk** 1801/1805: A két évszám korrekt: 1801-ben írt, 1805-ben megjelent műben fordul elő a szó. De nyelvészeti érdekessége miatt hozzá lehetett volna tenni azt a korábbi előfordulást, ahol az *élénk* szót magyarázza Csokonai: 1802 k./1804: (Dorottya 126). Itt a szónak egy még korábbi előfordulására hivatkozik: „Ha jól emlékezem, Benkő Úr valahol ilyen formát akar az *élénk* szóval kitenni.” (Benkő József 1740–1814). A szó első előfordulása – ha Csokonai jól emlékezett – ezek szerint korábbi.

**hencsereg** 1795/1922: Már 1795/1845: (Vers-maradv. 6).

**huszár** 1799/1804: Az 1799-es dátum téves, mert a szó csak jegyzetben fordul elő. Helyesen: 1802 k./1804: (Dorottya 110).

**impertinens** 1804/1922: Már 1804/1844: (Levele Rhédei Lajosnak: Toldy 903). Ugyanabban az évben, egy korábbi levelében előfordul az *impertinenskedik* származék: 1804/1892: (Kazinczy: Lev. 3:199).

**kettyeg** 1805 e./1922: Helyesen 1800/1922.

**klázli** 1799/1922: Két adat összevonása. A „glázlikat” alak dátuma korábbi: 1797/1922, a „glázlikat” valóban 1799/1922.

- krém** 1804/1922: Helyesen: 1804/1844: (Levele Rhédei Lajosnak. Toldy 903).
- kupola** 1804/1922: Helyesen: 1804/1892: (Kazinczy: Lev. 3:201).
- láma**<sup>2</sup> 1790/1922: Az 1790-es évszám hibás: a vers, amelyben a szó előfordul: Broughton religiói lexiconára. A könyv 1793-ban megjelent magyar kiadását üdvözlí Csokonai verse. Az 1922 sem helyes. A vers 1793-ban jelent meg először, a Magyar Hírmondóban (1: 729–31).
- mandátum** 1795 k./1845: Helyesen: 1790/1845: (Vers-maradv. 32).
- méla** 1793/1844: A méla Tempetői címe már 1794-ben megjelent a Magyar Hírmondóban, ahol Csokonai ismertette kéziratban lévő munkáit (2: 643–45).
- menekül** 1797 k./1805: Az 1797 k. datálásnak az lehetett az alapja, hogy a vers – Gróf Erdődyne ő nagyságához – Lilláról szól. De csak 1802-ben készült, bevezetőnek a Lilla kötethez.
- plezúr** 1795/1922: Az első dátum helyes. De másodikként azért kellett volna a korábbi, 1845-ös megjelenést idézni, mert ott a *plezúr* alakváltozat olvasható, míg 1922-ben a *plezur*. A TESZ a *plezúr*(ozott) alakot csak 1810 k.-ról adatoja.
- ripsz-ropsz** 1796/1922: Az első évszám téves. A vers – Az ősz – megjelent ugyan 1796-ban a Diétai Múzsában, de éppen az a versszak, amelyben a *Rips, raps* szópár előfordul, kimaradt a nyomtatásból. Tehát elsőként a megírás dátumának kellene szerepelnie: 1790/1922. Lásd 1975: ÖM 1:72.
- sárga** 1797/1805: Elég volna az első évszám, mert a mű meg is jelent megírása évében, A nemes magyarságnak felülésére című alkalmi kiadványban, a lapszámozatlan füzet 9 b levelén.
- sérikál** 1799/1922: '(szárnyas állat) lépeget, totyog . . .' (Csokonai Műv. 2:280:NSz). Az adat Vergilius Georgiconjának fordítására utal, de ugyanezzel a jelentéssel már 1802-ben megjelent a szó A tavasz kötet 45. lapján.
- szürke** 1789/1800/1922: Az első évszám sajtóhibás. Helyesen: 1799. Jobb volna az első két dátumot kötőjellel írni, mert a Georgicon fordítása, amelyben a szó előfordul, 1799–1800-ban készült.
- vetélkedik** 1805/1922: Az első évszám sajtóhibás; a szó 1803-ban kelt levélben fordul elő.
- vigályos** 1794/1922: Már 1795-ben megjelent a vers Kármán Urániájában (3:214).
- zörömből** 1796/1805: Ismét az a ritka eset, hogy a Tájékoztató 8. D) pontjának megfelelően az első szám az első megjelenés, a második a „feldolgozott” kiadás. Az csak a baj, hogy a Diétai Múzsában 1796-ban még *doromból* szerepel ezen a helyen, s csak az Alkalmatosságra írt versek kiadására készülve változtatta *zörömből*-re a költő. De van a szónak korábbi előfordulása: 1799/1804: (Dorottya 69).
- zseníroz** 1795/1922: Sajtóságos helyzet: Kelemföldy 1845-ös kiadásában (3:18) *zsenírozza* alak olvasható, míg az 1922-es ÖM-ben ugyanannak a versnek azonos helyén *genierozza*. Mindkettő „abszolút első adat”. A *zseníroz* alakra ugyanis 1816-os a TESZ legkorábbi adata.

Van két kötőjeles évszám. Ezeknek a datálása egészen hibás.

- mentsvár:** 1794–1804: Mindkét dátum téves. A vers – A' magánosságához – 1798-ban készült és 1805-ben jelent meg. Helyesen: 1798/1805: (Ódák 67). (Az idézetben sajtóhiba: *erdődbe* helyett *erődbe*.)
- szunnyaszt:** 1790–1805: *sunnyasztó sz.* (Csokonai: ÖM, 2:230). Mindkét dátum téves. Bár az idézett kiadás nem datál, de a zsenigék sorában ötödikként közli a verset – Az álom

leírásá-t. 1790-ben már nem ilyen verseket írt Csokonai. Az 1805-ös dátum alaptalan; a zsengek ügyében semmi olyan nem történt, ami ezt indokolná. A kiadás alapjául szolgáló kéziratban *szunnyasztó* van, a *sunnyasztó* az 1922-es kiadás sajtóhibája, amit az 1941-es FK átvett, de az 1956-os ÖV már javított. Tehát az adat törlendő.

### A. 3. (A jelentés vitatható)

**dáma** A szócikkben két hivatkozás is van Csokonaira. „J: 4. 1796: 'dámajáték; Damespiel' (Diétai Múza 57: NSz)” és **dámázik** 1796: *dámázók* sz[ármazék] 'dámajátékot játszik' (Diétai Múza 57: NSz).” A két versrészlet:

Ha az ember magát illyekbe nem ártja,  
Van dáma beízélni, van játszani kártja. – (!)

-----  
'S a' fülekbe illy ízó mennyiszer ütközött  
A' dāmázók között 's a' kártyázók között:  
„Ní a' huntzfut tőlem Trészit (!) el ragadta! –  
„Hiszen nem is Pikket adott az – atta! – (!)

A *dáma* jelentése nem lehet 'dámajáték', csak 'hölgy'.

A *dámázók*-ba szójátékosan belehangzik ugyan a 'dámajátékot játszik' jelentés a *kártyázók* hatására, a fő jelentés azonban itt is 'hölgyek körül legyeskedik', ami a versbeli következményből is világos.

**fika** J: 2. 1795 k./1845: 'kisdíák; Schuljunge'. Az idézett helyen azonban közkatonát jelent. „A' *fikák* argentuma Sem használhat már néktek.” (Vers-maradv. 34.) Kelemtföldy helyesen értelmezi: szerinte a *fika* itt „Bakancsos v[agy] gyalogkatona”, a *fikák argumentuma* pedig „szurony”. Kisdíákok érvelése – ez funkciótlan volna ezen a helyen. A fegyver mint argumentum viszont egyik változata annak a nagy múltú paradoxonnak, amely Marxnál majd így csattan: A kritika fegyvere nem pótolhatja a fegyverek kritikáját. **gordon**<sup>2</sup> . . . 1796: *gorgonhanggal* (Csokonai: Diétai Múza 14: NSz). A gordon/gorgon hangváltásra ez a Csokonai-hely hapax legomenon volna. Ezért is gyanús, hogy itt nem a hangszerről, hanem a mitológiai gorgókról van szó. Igaz, hogy azok nem a hangjukkal ijesztettek, hanem álarcuk látványával, de a szövegösszefüggés is mitologikus viadal képét rajzolja: „Ha ő gorgonhanggal agyarkodik te rád: Neved el magadat; 's azonnal hátat ad.” (A gordon, ez a jámbor hangszer hogy is tudna agyarkodni?)

**gótika** A címszó főnév, a Csokonaitól idézett helyen viszont melléknév a *Gothica*: 'gótikus'.

**leng** J: 4. 1797/1805: 'zúg, zeng; sausen, tönen' (Alkalmatosságra írt versek 45: NSz). A verssor, amelyből ezt a szót idézi a TESz, két változatban jelent meg: 1797: „Már reng a' lármától Stiria' erdeje” 1805: „Már leng a' lármától Stiria' erdeje”. Hasonló kép a Diétai Múzsában (1796:18): „Trombita! mellynek erős hangjától rengjen az erdő”. Mind a három helyen arról van szó, hogy a hadi láрма megmozgatja az erdő fáit. Esetleg azt lehet föltenni, hogy a *leng* sajtóhiba 1805-ben. De sem a *leng*, sem a *reng* nem jelentheti azt, hogy 'zeng, zúg'.

**magán** J: 2. [főként összetételek előtagjaként] 1793/1844: 'saját, magántulajdonban levő; sein eigen' (Tempefői 590: NSz); 3. [főként összetételek előtagjaként] 1808/1916: 'nem

közérdekű, nem hivatalos (dolog, ügy); nicht von öffentlichem Interesse, nicht amtlich'. – A Tempefői e részletében félreérthetetlen a szembeállítás: „Áldott igyekezet, amellyet a magánhaszon mozgat ugyan, de a köz haszonra.” Tehát közelebb áll a szótárban 1808/1916-os dátummal közölt jelentéshez. Nem 'sein eigen', hanem 'privat'.

**mámor J:** 2. 1799/1805: 'ittasság; Betrunkenheit | másnaposság; Katzenjammer'. Az itt megadott jelentéshez, főleg a második feléhez, jobban illik egy korábbi Csokonai-hely: 1796: „Komor álmatlanság, harmad napi mámor” (Diétai Múza 56). A TESz-ben idézett hely jelentése viszont: 'elvakultság, szélsőséges felfogás': „Chimérákon töri *mámor* lepte fejét.”

**réz J:** 4. 1801/1922: 'rézmetszet; Kupferstich' (Lev. 2: 694: NSz). Az idézett helyen azonban a „szomolnoki rezek” jelentése: 'rézlap, rézmetszők nyersanyaga'. **J:** 5. 1820: 'rézpénz; Kupfergeld'. Ez a jelentés már Csokonainál előfordul: 1805: „Így arany szerelmet aranyon vehetel, Réz lefűz, ha csak rézzel fizetgetel.” (Ódák: 103).

**totyakos** 1799/1800/1922: „Nem is lett volna embere ily tetemes szakmáynak . . . a *totyakos* világ” **J:** 'nehézkés, lomha'. A szöveg összefüggésében azonban a *totyakos* világ a *szopós* világkor ellentéte. Helyesebb volna tehát ilyen jelentés: 'öreg kora miatt elnehezült'.

#### B. 1. (Csokonai szava korábbi)

**a'** 1833.: Már 1799/1804: „A! kit szeretsz?” (Dorotya 33). 1793-ban a Tempefőiében is többször szerepel, de a korai kiadások *Ah*-ra változtatták, holott a kéziratban világosan *A!* van. Helyesen először 1956: (Négy színjáték 15).

**akkurátus** 1810 k.: *accurát.* 1819: *accurátus*. Már 1799/1844: „Azért szükség lennünk olyan okosaknak, Vigyázóknak és accuratusoknak.” (Toldy 766. szept.) (A kéziratban: *accurátusoknak*.)

**baka** 1804: A Nyr. 44:26-ról idézett szöveg abban a bírálatban olvasható, amit Fazekas Mihály írt álnéven a Dorottyáról: „öket . . . a bécsi bolondok házába fogja *baka* mangalétkok között kísértetni”. Nyilvánvalóan korábbi a Dorottyának az a verssora, amire itt Fazekas céloz: „Baka-mangaléttal lövöldözzön rájok”. (98).

**bonviván** 1838: De vö. 1799/1922: „Én Hálába a híres professzor *Bonvivan* úr alatt hallgatván” (Cultura ÖM 3:351).

**cézár** 1841 és 1864. Már 1802: „Hogy én majd ő nála nélkül Caefar leszek . . .” (Tavaszi 63).

**csajbók** 1879: De vö. 1795/1941: „édes Istókom, te vagy én Csajbókom” (A szeretet győzedelme a tanúlatkon. FK 521).

**csára** 1831. Már 1785(?): „Dudolgtatván fogja paraszt esztekéjét. Hol tsára, hol hajsza mozdittya szökéjét”. Vö. 1975:ÖM 1:12. (Egyébként a TESz-ben korábbi adat is van.

**hajsza** címszó alatt szerepel 1752/1897-es dátummal a *csára*.)

**diszkrét** 1816: *diskrét.* 1835: *Discretus*. Már 1795 k./1922: *discretus* (ÖM 2:498). Vö. 1802/1844: „nem kívánok olyan indiscretus lenni” (Levél Széchényi Ferenchez. Toldy 878. szept.).

**duett** 1811/1902: *Duetto*. Már 1799/1922: *Duetto* (Az özvegy Karnyóné' s két szeleburdiak. Toldy 691. szept.).

**egzotikus** 1806/1893: *exoticus*. Már 1799/1922: „de ha egy *exotica* parokát teszünk rá” (Cultura. ÖM 3:341).

**ékszer.** E címszó alatt a *hangszer* szó első előfordulását 1807-re teszi a TESz (Folnecsics : Alvina : 22 : NSz), viszont

**hangszer** címszó alatt 1796-os dátummal Csokonainak adja az elsőséget. Megjegyzendő, hogy Csokonai két szóba írja: „Sok fzőzat ez, de egy a Hang' Szere” (Serkentés a nemes magyarokhoz 2a). Nála ez szószervezet, nem összetett szó.

**erotikus** 1807/1893 : *Eroticus*, 1854 : *Erotikus*. Már 1803/1808 : „valóságos érzéseim ritkán engedtek eszembe jutni, hogy én Poéta vagyok, vagy még jövőendőben *Erotikus* Író kerekedik belőlem.” (Lilla, második kiadás VII).

**fejfa** 1833: *Fej-fa*. Már 1795/1817: „lengő piros pántlikákat kötöznek bemohodzott fej-fámra”. (A' szeretet, Domby 70).

**frappáns** 1853: *legfrappántabb*. Már 1803/1892: „Az Apja' homlokára, vagyis tulajdon felséges eredetére való esküvése Minervának; és a' repülése után való sebes consequentia: *frappant!*” (Kazinczy: Lev. 3 : 17).

**frivol** 1805/1892: *frivolus*. Már 1795 k./1922: „*frivolus* szeretet” (ÖM 2 : 498).

**heroikus** 1845: *heroicus*. Már 1804: „Mi a' valóságos Hérós, és mi a' *heroicus* cselekedet” (Dorottya XVI).

**karton**<sup>2</sup> 1800: *Kárton*papiros (Márton). 1808: *Carton* papiros. Már 1794: „S a' kies-karton legelön forognak” (Sander – Nagy Sámuel: Az istennek jósága és bölcsessége a természetben: 324). (Csokonai szerzősége vitatott!)

**kolosszus** 1805/1892: *Kolossusi* 1807: *Kolossus*. Már 1796: „Kőhalom fok ezer *Kolosszus*, Píramis” (Diétai Múzsza 119). A *Kolossus* alak is korábbi. 1798: Dugonics: Szerecsenek. Csokonai verse 2 : IV).

**letargia** 1805/1893: *lethargiájából*. Már 1804/1844: „a mai literaria *lethargiának* védelmező kárpitjai alatt” (Levele Rhédei Lajosnak, Toldy 901. szelet).

**majszter** 1818: *Maiszterek*. Már 1793/1922: „Már a bécsi *majszterrel* megvan az alku” (A méla Tempefői. ÖM 3 : 217. A kéziratban *Meisterrel* alak olvasható, vö. 1956: Négy színjáték 115).

**mániákus** 1848: *maniacus*. Már 1800/1844: „Milyen szereket gondolsz a . . . *Maniacusoknak*” (A doctorandus. Toldy 768. szelet).

**miriád** 1835: *Myriad*. 1836: *miriádonként*. Már 1802: „így fzaporodnak *miriádokra* annak halznos és dífzes polgárjai” (A tavasz. Előbeszéd XIV).

**mitosz** 1821: *Mythusos*. 1830: *mythus*. Már 1805: „A' *mythusokra* való tzelozásokat itt nem lehet hosszsan elbeszélgni” (Alkalmatosságra írt versek 253. jegyzet).

**monoton** 1806: *Monotomos*. 1835: *monotón*. Már 1806: „Most is sok nyomorúlt *monotoniát* tsinál” (A tavasz 86).

**paródia** 1827/1900: *paródiának*. Már 1802/1844: „tele van számtalan travestiálásával, vagy görögösen *paródiájával*, a nevezetes olasz poéták verseinek”. (Az epopoeáról közönségesen, Toldy 833. szelet).

**pipogya** 1799: *pipogyás*. 1808: *pipogya*. Már 1804: „BÁSZLI némelly környékeken annyit tefz mint másutt bafzuta, liphetz, *pipogya*” (Dorottya 114).

**poén**<sup>1</sup> 1810/1896: Már 1803/1892 „szükölködik Epigrammai élesség (vagy *pointe*) nélkül” (Kazinczy: Lev. 3 : 16).

**promenáád** 1800.: Már 1795/1922: „Szinte ehez hasonló a *promenáde*” (ÖM 2 : 181).

**propagál** 1799.: Már 1793/1922. „mert *propergálják* a világosodást” (ÖM 3 : 214. A közlés itt hibás, a kéziratban *propagálják* alak olvasható. Vö. 1956: Négy színjáték 112).

- pukkad** 1808: *Pukkadni*. Már 1799/1805: „*Megpukkad* annál a' kajánság” (Ódák 57).  
**titán** 1808/1894: *Titánokat*. Már 1790/1845: „S ezeknél inkább szerette *Titán* atyafiait” (Vers-maradv. 23).  
**ühüm** 1837: *Ühüm*. Számos alakváltozata 1793/1844: A méla Tempefőiben: *Uh, Um, Üh, Üm*.  
**vogul** 1808: *Vogulok*. Már 1802/1844: „Ujabb systemát vettek fel . . . Fischer, Büsching, a kik a *vogulokkal*, s még ujabban Spittler, a ki a kalmukokkal tett atyafiasokká bennünket.” (Levele Széchenyi Ferencnek. Toldy 876. szelet).  
**zakó** 1881: *zakkok*. Már 1794/1845: „Jól szabott anglus *sakkjába*” (Vers-maradv. 16).

## B. 2. (Az alakváltozat korábbi)

- angária** 1857/1922: *angáriákra*. Már 1795/1956: *angáriának* (ÖV 1 : 681).  
**azután** 1862: *azutég, osztég*. Már 1793/1844: (Tempefői. Toldy 602. és 603. szelet).  
**balaska** 1829: *Balaska*. Már 1798/1922: (Somogyi kázus. ÖM 2 : 246).  
**barbár** 1807: „*Barbária*”. (Márton). Már 1796: (Diétai Múza 79).  
**batka** 1800: *Bakma* (Márton). Már 1796: (Diétai Múza 23).  
**baziliskusz** 1816: *Baziliskus*. Már 1779/1804: (Dorottya 99).  
**behemót** 1887: *behemótok*. Már 1801/1805: *Behemót*. (Alkalmatosságra írt versek 216).  
**bibas** 1881: *bibas*. Már 1795/1844: (Gerson. Toldy 673. szelet).  
**bibic** 1833: *Kébitz*. Már 1806: (A tavasz 2. kiadás jegyz. 84).  
**bojnyik** 1838: *Bujnyik*. Már 1806: (Amintás 50).  
**bosztió** 1838: *Baszuta*. Már 1804: (Dorottya 114).  
**csajhos csajkos** (MTSz). De vö. Csajkos („beszélő” szn.) 1793/1894: (Kazinczy Lev. 2 : 542) és 1795/1941 (A szeretet győzedelme a tanúlatkon. FK 521).  
**csecse csicse** (ÜMTSz). Már 1802/1844: *felcsicsézhesség* (Levele Kultsár Istvánhoz. Toldy 884. szelet).  
**cseppkő** 1836: *Tsepegő kő*. Már 1801/1844: „találtunk *csepegő kövekre*” (Levele anyjához, Toldy 866. szelet).  
**csetepaté** 1807: *Tsatépaté* (Márton). Már 1803/1806: (Anakr. dalok 5).  
**csimbalkodik** 1813: *csimpajkodása*; 1883: *csimbajkodik*. De 1802: *csimpajkóznak* (A tavasz 15); 1817: *tsimbálykóztak öszve* (Domby 116).  
**csizmadia** 1795: *Tsizmadja*. Már 1793/1891: (Kazinczy: Lev. 2 : 542) (Váczy datálása hibás. Vö. 1973: MM 2 : 779).  
**december** 1816: *Détzember*. Már 1796: (Diétai Múza 55).  
**dádé** 1844: *Dade*. Már 1795/1844: (Gerson. Toldy 675. szelet).  
**derogál** 1861: *dérogál* J : 2. 1865: 'kisebbít'. Már 1799/1804: „Mindég dérogálják a' Férjfi tselédet” (Dorottya 85).  
**diskurzus** 1865: *diskurszus*. Már 1804: (Dorottya V).  
**ében** 1805/1892 ua. Már 1795/1922: (ÖM 2 : 499).  
**ejnye** 1832: *énnye*. Már 1794/1941: (A szamár és a szarvas. FK 1197).  
**epizód** 1835: *Episodium*. Már 1804: *Epi/odium* (Dorottya XIX).  
**etika** 1894: *étikát*. Már 1795/1805: *Étikával* (Ódák 24).  
**favorit** 1831: *fávorita*. Már 1805: *fávorita* (Ódák 78).  
**font** 1794/1891: Pfund-Sterling. De: 1799/1973: „ötezer fontsterlinget érő gyűrűt” (Szigetek lexikona. MM 2 : 200).



- fraj** 1882: *fráj*. Már 1793/1956: *frájok* (Tempefői. Négy színjáték 93). (A kéziratban is így!)
- francia** 1810: *Farantzia*. Már 1793/1844: „farancia ispiony” (Tempefői: Toldy 661. szelet).
- fürdik** 1857: *fered*. Már 1799/1804: (Dorotya 96).
- fűzfapoéta** 1840: *fűzfa-diák*. Már 1791/1845: *fűzfa diákon* (Az istenek osztozása. Versmaradv. 28).
- gótikus** [1806/]1893: gothicus. Már 1802/1844: (Levele Széchényi Ferenchez. Toldy 879. szelet). (Az 1806-os évszám sajtóhibából kimaradt a szócikkből.)
- haj**<sup>2</sup> 1838: *Halj*. Már 1805: (Alkalmatosságra írt versek 6). (Csokonai sajtóhiba is lehet.)
- halmaz** 1859: halmaz (fn!). Már 1785 (?)/1975. „Az el készült masszát egy halmazba turni” (Cigány ÖM I. 22).
- harámbasa** 1811–20/1952: *haram-bassa*. Már 1798/1973: *Háram Bassa* (MM 1 : 26).
- história** 1813/1900: *históriánkban*. Már 1804: *Hiíztória*. (Dorotya V).
- hiszen** 1819/1955: *Dejszen*. Már 1799/1844: (Karnyóné. Toldy 697. szelet).
- hisztérika** 1865: *Hisztérika*. Már 1799: *hiíztérikának* (Dorotya 38).
- hopp** 1834: *hap hap hap!* Már 1805: (Ódák 24).
- hottentotta** 1798: *Hottentottáknál*. Már 1793: (Broughton religiói lexikonára. Magyar Hírmondó 1 : 729). 1804/1894: *Hottentót*. Már 1796: (Diétai Múza 110).
- hörpöl** 1800: *Hörbölni* (Márton). Már 1795/1922: *hörböl* (A pesti dicsőség. ÖM 2 : 180).
- kókusz** 1813: *kókós-dióról*. Már 1799/1973: *kókós* (Szigetek lexikona MM 2 : 202).
- kótyagos** 1826: *kótyogós*. Már 1798/1922: (Aranyujtásos nadrag. ÖM 2 : 313).
- kutya** 1808: *kuttya*. Már 1793/1956 (Tempefői. Négy színjáték 30).
- labirintus** 1813: *labirinthjokba*. Már 1796: *Labirint* (Diétai Múza 120).
- lecsperdi** 1834: *Lots-perdi*. Már 1799/1804: *Lotsperdi* (Dorotya 58). (Az újabb kiadások is nagy kezdőbetűvel írják, de a szövegösszefüggésből kitűnik, hogy Carnevárra vonatkozó gúnyolódás, tehát nem szn. Vö. 1973: MM 1 : 516).
- legyint** 1807: *legygyentek*. Már 1804: *Legyező-leggyentés* (Dorotya XIII).
- lép**<sup>2</sup>. Csak a *lép*<sup>4</sup>-nek (‘a méhek viaszépítménye, amelybe a mézet gyűjtik’) van *líp* változata, az is a Nyelvatlasz adata. „Fonnyad mint a lép” 1799/1922: (ÖM 3 : 344 – bizonytalan, hogy ez a lép<sup>4</sup>-e.)
- liphec** 1800: *Liphetz* (Márton). Már 1803/1804: (Dorotya 114).
- lótusz** 1823: *lotosvirágon*. Már 1799/1922: *lotos* (Georgikon ford. ÖM 2 : 286).
- marcangol** 1838: *Marczongol*. Már 1805: *martzongolják* (A lélek halhatatlansága. Alkalmatosságra írt versek 272).
- mauzóleum**: 1813: *Mauzóleumoknak*. Már 1796: (Diétai Múza 119).
- menüett** 1799: *minét*. Már 1796: (Diétai Múza 54).
- mínium** 1800: *Miniom* (Márton). Már 1799/1804: (Dorotya 69).
- muzsika** 1821: *Múzsikai*. Már 1801/1805: *múzsika* (Daphné. Alkalmatosságra írt versek 169). (Az időmérték kívánja a hosszú ú-t.)
- nos** 1832: Már 1793/1844: (Tempefői. Toldy 604. szelet).
- ojjé** 1842: *ojé*. Már 1806: (Amintás. 75).
- panganét** 1813/1953: *Pagnétjával*. Már 1799/1804: *pagnétal* (Dorotya 67).
- pedig** 1818: *pég’*. Már 1793/1956: (Tempefői. Négy színjáték 30). (A korábbi kiadásokban hibás olvasat: *pe’g*.)

- pfü** 1853/1904: *phü*. Már 1799/1956: *phü* (Karnyóné. Négy színjáték 235).
- pikk** 1854/1894: *pikket*. Már 1796: *Pikket* (Diétai Múzsza 57).
- politika** 1800: *Politika* (Márton). Már 1796: „a’ *Politika*’ tornáztában” (Diétai Múzsza. Előbeszéd A3).
- podvás** *podvas* (ÜMTSz). Már 1805: (Ódák 124).
- rapszódia** 1810/1896: *rapszodiámat*. Már 1802: „A’ *KLEIST Rapszódiai* közül. (A tavasz 59).
- rögtön** 1818: ua. (Márton). Már 1804/1844: (Levele Rhédeinek. Toldy 898. szelet).
- rügy** *rügy* (Nyatl.) Már 1806: *Rügy* (A tavasz, második kiadás 85).
- serbli** *serbedli* (ÜMTSz). Már 1791/1813: *serbedlije* (Békaegérhartz. Poétai Munkák 1 : 24).
- silbak** 1810 k.: *Sirbakok*. Már 1799/1922: *sirbakot* áll (Cultura. ÖM 3 : 357).
- sió** 1808: *Sijó*, Már 1802: *Sijónál* (A tavasz 60).
- spiritusz** 1794: *Ispiritus*. Már 1793/1956: *ispiritussal* (Tempefői. Négy színjáték 106). (A korábbi kiadások hibás olvasata: piritussal.)
- suvaszt** *suhasztani* (MTSz). Már 1806: *suhasztással* (Anakreoni dalok jegyz. 47).
- svadron** 1808: *Sodrom*. Már 1793/1844: *sodromi* (Tempefői. Toldy 644. szelet).
- szeráj** 1806: *Szerailjábann*. Már 1794/1817: *Serailjába* (A’ csókók. Dobby 93).
- szippant** *cippant* (MTSz). Már 1805: *czippantott* (Lilla 65).
- taraj** *tarré* (ÜMTSz). Már 1799/1804: *tarréját* (Dorottya 27).
- toalett** 1813: *toilette*. Már 1803/1804: *Toilette* (Dorottya XIV).
- torony** 1865: *tormot*. Már 1798: *Tormok* (Dugonics: A’ szerecsenek 2 : IV).
- tömjén** 1863: *tömént*. Már 1805: (Ódák 86).
- török** 1838: *Törék*. Már 1794/1942: (A számár és a szarvas FK 1206).
- tuba** *tubu* (MTSz). Már 1794/1922: *tubú* (ÖM 3 : 426).
- venyige** 1806: *venyigés*. Már 1802: *venyigéknek* (A tavasz 15).
- vödör** vedér (MTSz). Már 1799/1844: (Karnyóné. Toldy 704. szelet).
- vőfély** *vő-fi* (ÜMTSz). Már 1793/1844: *vőfi* (Tempefői. Toldy 645).
- zóna** 1818: *zónák*. Már 1799/1922: *zónája* (Georgikon. ÖM 2 : 276).
- zseníroz** 1816: ua. Már 1794/1845: *zsenírozza* (A tolvaj isten. Vers-maradv. 18).

### B. 3. (A jelentés korábbi)

- árt<sup>2</sup> J:** 2. 1895: ’beavat; einweihen’. Már 1799/1922: „a jó olajt idegen casiába nem *ártják*” (Georgicon ford. ÖM 2 : 297).
- bakancs** *Bakkantsos J:* 1800: ’gyalogos katona’. Már 1791/1813: (Békaegérhartz: Poétai munkái 1 : 18).
- boglárka** **J:** 1833: ’egy fajta sárga virágú növény’. Már 1795/1817: (A’ szeretet. Dobby 70). (Vö. Gáldi Szótlr. 116.)
- cenk** **J:** A)fn. 6. 1843: ’hitvány ember’. B)mn. 1. 1864: ’hitvány’. Már 1798/1805: „Még-is, ti *Tzenkek!* engemet Szitokra felvévetek” (Ódák 71).
- cudar** **J:** 3. 1825: ’rendkívül kellemetlen, szinte elviselhetetlen rossz állapot, körülmény’. Már 1802: „A’ taval’znak bőven tékozolt adományi . . . *tzudarok* a’ Szelelem’ betegjére nézve” (A tavasz 66).
- dátum** **J:** 3. 1814/1901: ’adat’. Már 1802/1844: „*datumok* nem létében” (Levele Széchényi Ferenchez. Toldy 885. szelet).

- dísz J:** 1862: 'bőség'. Már 1799/1973: „A marhák közül legjobb *dísze* van a kecskének”. (Szigetek lexikona. MM 2 : 187).
- fakép J:** 3. 1830: 'érzéketlen, szenttelen arc, fapofa'. Már 1799/1805: „Hát a' szépet 'S a' *faképet* Nem különböztetni meg? ” (Ódák 11).
- félvállról 1808 J:** 'von oben herab, geringschätzig'. A TESz idéz korábbi hasonló kifejezéseket, de ezeknél jóval közelebb áll az 1808-as jelentésekhez Csokonaié: 1802/1844: „háládatlanságnak tartottam volna nemzetem sorsa eránt *fél vállrul* viseltetni” (Levele Széchényi Ferenchez. Toldy 875. szélet).
- fortyan J:** 1836: 'bugyborékolva fő, rotyog'. Már 1795/1817: „ereinek temérdek ágabann megtódúlva hömpölyögnek *felfortyant* hajjai” (ti. az elefánt vérenek). (A' Szeretet. Dombó 67).
- fő' J:** 2. 1864: 'gondja van, töpreng'. Már 1793/1844: „olyan haszontalanságokba *fözöd* az eszed' (Tempefői. Toldy 596. szélet). 1805: („Óh milyen két szörnyű Gond *föz*” Lilla 131).
- fringia J:** B) fn. 1. 1808: 'finom acélból készült szablya'. Már 1799/1804: „mofolygás-*fringia*” (Dorottya 63).
- front J:** 1. 1746: 'arcvonal'. 2. 1810, 1898: 'homlokzat'. Már 1790/1956: „a sík *frontjára* fürtönként terüle” (A pendelbergai vár formája s megvétele. ÖV 1 : 40).
- furcsa J:** A) mn. 9. 1867: 'komikus (műfaj)', B) fn. 1. 1799: 'komikum'. A TESz a mn. 9. jelentésére Toldyt idézi, A magyar költészet történetét. Idézhetné, ugyancsak 1867-ből, Arany Jánost is, akinek kötete jelent meg ezzel a címmel: „A. J. furcsa hőskölteményei.” A fn. jelentés 1799-es évszáma Csokonai: Az epopoeáról közönségesen c. tanulmányának erre a mondatára utal: „Szabad legyen tehát a *furcsának* comicumot tenni” (1799/1844: Toldy 829. szélet). De Csokonai ugyanitt melléknévként is többször használja a szót. A fejezet alcíme is ez: „A *furcsa* epopoeáról.” S itt írja le azt a műfaji meghatározást, amely majd a Dorottya címlapjára is rákerül: „Furcsa vitézi versezet”. Ez volt egyébként az előzménye, mintája Arany 1867-es műfaji meghatározásának is. Az 1867-es évszám helyébe tehát 1799-et kell tenni.
- gerinc J:** 4. 1806/1910 'valamely hegység legmagasabb pontjainak vonulata'. Már 1803: „A' fenyveseknek görbe *gerintzeit* Megmálzom” (Ódája M. G. Festetits György ő nagyságához azon tárgy felől. Melléklet a Magyar Kurir 1803-as évfolyamához 5).
- gyep J:** 2. 1830: 'lóversenypálya'. De vö. 1798/1922: „ki húz a *gyepre* ki? ” 'birkózóhely' (ÖM 2 : 370). (Szólásokban: Ki a gyepre! Kiáll a gyepre.)
- hanák J:** B) mn. 1856: 'a hanákkal kapcsolatos, rájuk vonatkozó'. Már 1799/1804: „Jártak Galoppátát, Straßburgert, *Hanákot*” (Dorottya 29). Vö. „Magyart! ilyen adta vén Jebuzéus!” (uo. 30).
- hermelin J:** 1. 1787: 'a hölgymenyét (kikészített) fehér, téli gereznája' . . . 3. 1869: 'a hölgymenyét prémjéből készült vagy vele szegélyezett palást'. A Dorottya szentpétervári jelenetében (1799/1804: 7) inkább hermelinbundát képzelünk el.
- jubilál J:** 1. 1759–67 'nyugállományba helyez' 2. 1863–95: 'évfordulót ünnepel'. Csokonainál: egy pacsirta énekel (1802: Tavasz 10) és egy egér vidáman kurjongat (1791/1813: Békaergérhartz Poétai munkái 1 : 11).
- kankó<sup>3</sup> 1808: J:** 'gennyes folyással járó, fertőző nemi betegség: Tripper'. De 1795/1845: „Azomban kímélni magát sok száz kába Nem tudván, plezúrt kap a heves tusába, *Kankóba* és tarka franczia ruhába Megy az invalidus katonák' házába.” (Vers-maradv. 41.)

Szójáték, a kankó<sup>1</sup> 'egy fajta magyar parasztruha, szűr' és a kankó<sup>3</sup> között. Tehát mindkét jelentésnél adatolandó.

**kántus J:** 2. 1848: 'diákénekkar (régii protestáns kollégiumokban)'. Már 1795/1922: „*Cantus praeses leszel*” (Köszöntő. ÖM 2 : 144).

**kázus J:** 2. 1808/1895: 'ügy, eset'. Már 1799/1804: „Tens Uram! A' Cafus minthogy hozzás lévén” (Dorottya 85).

**kobak J:** 2. 1805: 'valakinek a feje (megvető értelemben vagy tréfásan)'. Már 1799/1804: „Óh, hogy a' jégeső verne *kobaljokra!*” (Dorottya 86). (Sajtóhiba kobakjokra h.)

**kotty J:** 2. 1808: a kotyogás hangjának utánzására. Már 1805: „*Kittykottod* innepi ének” (Ódák 37).

**kunyhó J:** 2. 1862: '6–8 diák közös tanuló- és hálószobája, cétus'. Már 1793/1891: „Szikszay Uram, a' kinek *Kunyhójába* vólt szerentsém ebédelni az Úrral” (Kazinczy: Lev. 2 : 543).

**kupak J:** 6. 1820: 'tökfej' (fn.) Már 1791/1845: „Prüszkölt a' sok *kupak*-isten” (Versmaradv. 27).

**lepke J:** 3. 1812/1890: 'prostituált'. Már 1799/1804 („Bétsben a' Szent István öreg Templománál ... a' *lepkének* mindenféle neme” (Dorottya 99).

**lírikus J:** B) fn. 1812: 'lírai költő'. Már 1803/1892: „hogy ama' sz[ent] *Lyricussal* szóljak” (Kazinczy: Lev. 3 : 13).

**oszlop J:** 1825/1890: 'egyenesen feltörő, oszlophoz hasonló jelenség: etwas gerade emporsteigendes: Rauchsäule usw.'. Már 1799/1804: „Zúg a' *poroszlopban* forgó karingálsal” (Dorottya 28).

**pecér J:** 3. 1800: 'sintér, gyepmester'. Már 1794/1941: „elő fogják ... fejszéseitek, botosaikat, puskásaikat, *pecérjeiket*, és sintérjeiket kiáltani” (A szamar és a szarvas. FK 1199).

**perdül J:** 3. 1877: 'dob) peregni kezd'. Már 1799/1804: „Azután *perdüljön* mindjárt egy frífs nóta!” (Dorottya 22).

**polc J:** 4. 1823: 'alátét'. Már 1799/1804: „Jóbálja a' kóztot, Mellyből görts farának tsinált vala *póztot*.” (Dorottya 32).

**pribék J:** 4. 1816: 'mindenre kapható, elvetemült alak'. Már 1793/1844: „Hazudott az ámitó *pribék*.” (Tempefői. Toldy 599. szelet.)

**reszket J:** 8. 1834: 'emberi hang, szó) bizonytalanul, egyenetlenül hangzik'. Már 1802: „Némúljatok meg hát éppen Ti *rezkető* Hegedűk” (A tavasz 42).

**rikácsol J:** 4. 1805: 'fülsértő hangot ad'. Már 1799/1804: „A' lankadtt Gavallér *rikácsolt* a' torkán” (Dorottya 93).

**robot J:** 2. 1842: 'kényszerből, parancsra végzett gépies munka'. Csokonai még inkább eltávolítja az eredeti jelentéstől: 'nehezen viselt, unalmas élet' 1799/1804: „Letelvén világi életem' *robotja*” (Dorottya 79).

**rozsdá J:** 3. 1820: szitokszóként. Már 1793/1844: „*rozsdás* menkű” (Tempefői. Toldy 662). Még szelídebben: 1797/1922: 'ócska, régimódi': „Hogy egy-két *rozsdás* vers van itt a zsebembe” (ÖM 2 : 181).

**sugár J:** 7. 1857/1894: 7. 'nyíláson előtörő folyadék összefüggő tömege'. Már 1799/1804: „Magok eltsergetik másutt fúgárjokat” (Dorottya 58).

**suvaszt J:** 3. 1835: 'hánt, héjából kifejt, héjat lefejt'. Már 1806: „bújtással is tenyézlik, és *suhajztással*” (Anakreoni dalok jegyz. 47).

**szeszereg J:** 5. 1851: 'sziszeg'. 1789/1805: „A' rezzentt gyikotska a' gaz között csereg, Megáll, liheg, száraz torokkal *szeszereg*” (Lilla 51).  
**sziszeg J:** 5. 1854/1894: 'személy' fájdalomában összeszorított szájjal befelé szívja a levegőt'. Már 1796: „Sőt a' lágy párnán is *sziszegve* heverték” (Diétai Múza 38).  
**tanya J:** 8. 1895: 'társaság, baráti társaság'. Már 1804/1922: „Mert a *tanyát* már elbontom S mondom: Éljen Éva” (Éva napra. ÖM 2 : 381).  
**tempó J:** 3. 1841: 'viselkedés(mód), modor'. Már 1799/1804: „Hogy a' Dáma-fereg illy *zép tempót* adott.” (Dorottya 57).  
**vágtat J:** 3. 1810: 'személy, jármű, folyóvíz) nagy sebességgel rohan száguld, folyik'. Már 1794/1817: „Apolló Dafné után *vágtatva*” (A' csókok. Dombó 86).  
**véna J:** 2. 1813/1900: ? 'költői tehetség'. Már 1802: „a' mi a' Deáknál *véna*, a' Németnél Laune” (Alkalmatosságra írt versek, Előbeszéd VI). (Latin szónak mondja, de magyaros írásmóddal írja le.)

#### B. 4. (A származék korábbi)

**dráma** 1815: *Drámai*. Már 1804: (Dorottya XXIII). (Az első kiadásban sajtóhiba: Drámai h. Dámai).  
**hopp.** A TESz itt utal a **hipp-hopp** címszóra. Ilyen azonban nincs. A *hopp* szócikk a *hipp-hopp*-nak ilyen jelentését adja 1707-ből és 1747-ből: 'zajos multság, muri'. Csokonainál a „hipp-hopp hírvél” jelentése: 'boszorkány módjára' 1800/1922: (ÖM 2 : 266).  
**horh** 1833: **Horhos**. Már 1806: (Anakreoni dalok jegyz. 49). (Nyelvészeti megjegyzés, amelyben a jelentést is megadja a költő!)  
**ló J:** 5. 1851: 'sakkfigura, ugró'. Vö. 1804: „Springer . . . nem jobb és tsínosabb neve volna-é *Lovas?*” (Dorottya jegyz. 110).  
**nyakatekert** 1834: „Jól tud *tekerinteni* a' dolog nyakánn”. De vö. 1804: „Vannak *Nyaktekertsek*, puffadt Pellikánok” (Dorottya 99).  
**ölt** 1833: *öltönyben*. Már 1794/1922: *öltönöcskét* (ÖM 2 : 333).  
**patron** 1805: *patrontás*. Már 1795/1956: (A pendelbergai vár formája s megvétele. ÖV 1 : 46).  
**pete** 1897: *petél* 'közösül'. Már 1798/1844: „a héja *megpetéli* a galambokat” (A római néphez, Horatius-ford. Toldy 772. szelet.)  
**repedezik** 1842: 'a zenekar recseggve harsog'. De vö. 1801/1805: „a' buta rézdobokon fabotok *repedeztetik* a' bőrt” (Alkalmatosságra írt versek 230.)

#### B. 5. (Csokonai szava, névtelen idézetben)

Mivel a TESz-ben regisztrált cikkek és egyéb közlemények megadják a Csokonai-művek adatait, azokat itt nem közlöm.

**affektál** 1803/1892: (Kazinczy: Lev. 3: 17 : NSz).  
**baratina** 1799/1915: (Nyr. 44 : 29).  
**biling** 1799: (MNy 36 : 199).  
**bolyh** 1796 e.: (MNy. 36 : 200).  
**cuppan** 1805 e.: (MNy. 36 : 339).  
**cselleng** 1799: (MNy. 36 : 336).

- csihés 1805 e.: (Nyr. 37 : 349).  
 díbol 1799–1800: (MNY. 33 : 17).  
 gohér 1797: (MNY. 2 : 150).  
 grupp 1803/1892: (Kazinczy: Lev. 3 : 13).  
 hangszer 1796: (Nyr. 37 : 405). A Nyr. közlése nem betűhív! (Vö. a B. I. ékszer címszavával.)  
 kanyarog 1802: (Nyr. 37 : 405).  
 lebernyeg 1799: (PécsiPedFőiskÉvk. 1957. 196).  
 makrapipa 1793: (Nyr. 72 : 106).  
 mandzsú 1798: (IrNyDolg. 98).  
 mongol 1798: (IrNyDolg. 98.) A helyes dátum: 1794/1844.  
 monológ 1803/1892: (Kazinczy: Lev. 3 : 19).  
 parfümíroz 1802: (MNY. 35 : 179).  
 paszita 1798: (MNY. 70 : 20).  
 pazar 1794: (Kármán: Uránia 3 : 212).  
 periodikus 1798/1890: (Kazinczy: Lev. 3 : 8).  
 piktúra 1803/1892: (Kazinczy: Lev. 3 : 15).  
 skicc 1794: (Uránia 3 : 211).  
 szomj 1796: (Nyr. 37 : 405).  
 téns 1805 e. (ÉrtSz. ténsasszonyosság a.)  
 vicc 1799: *vicc* (az adat közlése nélkül) (MNY. 30 : 32). Az 1799-es dátumú hely helyesen: 1799/1804: „Majd a' Betsinalttak (!) hozzák a' tréfákat, A' v i t t z e t, a' b o n m o t, az anekdotákat” (Dorottya 17). Mivel az 1799-es adat lelőhelye megvan, ez az évszám szedendő kövérrel, nem az 1810-es.  
 vidor 1794: (Nyr. 37 : 405). (Az idézetben sh.: *maga* h. magja.)  
 vigály 1790: (MNY. 32 : 187).  
 viganó 1799: (MNY. 3 : 456).

## C. (Alakváltozatok)

- akar – akartva (Toldy 1844: 741).  
 barack – aprack (1973: MM 2 : 184).  
 bari – baris (1805. Alk. 173).  
 be<sup>2</sup> böh, böhh (1941: FK 1200 és 1207).  
 béka – bék(egérhartz) (Kazinczy: Lev. 2 : 542).  
 bűg<sup>1</sup> – brukkolva (1802: A tavasz 18).  
 bugyelláris – puggiláris (1804: Dorottya 109).  
 cincog (?) citerázik (?) – tztizoráz (1802: A tavasz 36).  
 copf – tzaf (1804: Dorottya 87).  
 dezentor – dezentír (1804: Dorottya 57).  
 dohog – döhögök (1922: ÖM 2 : 375).  
 egyveleg – egyvelgesek (1892: Kazinczy: Lev. 3 : 201).  
 ejha – éjh (1796: Diétai Múzsza 146 és sok más helyen).  
 emigráns – Emigrant (1802: A tavasz XIV). (Szándékosan franciás szóalak.)  
 fáklya – foglalát (1922: Georgicon ford. ÖM 2 : 227).

- fátum** – fátomok' (1805: Alk. 10).  
**galopp** – Galoppátát (1804: Dorottya 29).  
**gratulál** – aggratulál (1844: Toldy 904. szelet).  
**ha<sup>2</sup>** – haa! (1941: FK 1205).  
**haránték** – háránték (1892: Kazinczy: Lev. 3 : 200).  
**hát<sup>2</sup>** – hán (1922: ÖM 2 : 377).  
**hóhér** – hohár (1922: ÖM 3 : 336).  
**hű<sup>2</sup>** – hűj (1941: FK 1197).  
**ideál** – ideálját (1973: MM 2 : 449).  
**idióta** – ideota (1922: ÖM 3 : 345).  
**ihaj** – ihu (1941: FK 1205).  
**ihol** – ehol (1956: Négy színjáték. 256).  
**istenuccse (?) segít(?)** – tsegéjjével (!) (1802: A tavasz 77; más, kevésbé eltérő alakok 1956: Négy színjáték. 28, 32, 51, 124).  
**kán** – kám (1844: Toldy 604).  
**kanári** – kanár (1973: MM 2 : 199), kanármadár (1973: MM 2 : 187).  
**káv** – kaffé (1973: MM 2 : 202).  
**kering** – karingálsal (1804: Dorottya 28).  
**kerül** – körülét (1804: Toldy 873. szelet).  
**kontraszt** – Contrasto (1892: Kazinczy: Lev. 3 : 12).  
**kukorékol** – kukrékol (1956: ÖV 1 : 149).  
**kuporgat** – pénzkuporás (1802: A tavasz 72).  
**kvártély** – Kártélyáig (1805: Ódák 123).  
**lapp** – lapponokkal (1844: Toldy 876).  
**masina** – makhina (1796: Diétai Múzsza 22).  
**mundér** – monderját (1956: Négy színjáték. 30).  
**pazar** – pázér (1817: Dombó 86).  
**pösze** – pöszke (1922: ÖM 2 : 415).  
**punktum** – ponktom (1922: ÖM 2 : 381).  
**román<sup>3</sup>** – Rományjaik (1804: Dorottya 112).  
**segél** – vö. istenuccse.  
**skadál** – scándálás (1892: Kazinczy: Lev. 3 : 22).  
**skatulya** – kattulyába (1922: ÖM 2 : 311).  
**sodor** – le fodarja (1796: Diétai Múzsza 61).  
**soha** – so'se (1802: A tavasz 29).  
**stikli** – Stick (1813: Poétai munk. 1 : 28).  
**szerenád** – Szerenáta (1796: Diétai Múzsza 129).  
**szófia** – szófi (1796: Diétai Múzsza 56).  
**telides-tele** – teledest teltenek (1922. ÖM 2 : 284).  
**vinnye** – vinnyóit (1844: Toldy 756. szelet).  
**virfít (?) , virft (?)** – virdító (1802: A tavasz 5).  
**vukli** – buklinak (1844: Toldy 791. szelet).

## Következtetések

Bár a TESz adatközlési és idézési módja aggodalmasan pontos azokban a szócikkekben, amelyeket megvizsgáltam, és a ritka sajtóhibáktól eltekintve megegyeznek adatai az eredeti szöveggel, mégis igen sok és sokféle hiba mutatkozott ebben az egyetlen metszetben.

Az adatok alapján a hibák néhány okát, forrását is megjelölhetem.

1. Nem működtek együtt a szerkesztők a felvilágosodás korának irodalomtörténéseivel. Talán így is mondhatom: az irodalomtörténésekkel. Márpedig az irodalmi nyelv szóanyagának adatolását elsőrendű feladatuknak tekintették a szerkesztők. „Mindenekelőtt bekerültek a szótárba a mai magyar köz- és irodalmi nyelv szavai . . .” (*Előszó* 7).

Az irodalomtudomány a legközelebbi rokona a nyelvtudománynak, de csak egyike az érdekelt és érintett tudományágaknak. „Arra törekszünk, hogy mindazok a különféle szakterületeken dolgozó kutatók, akik a magyar nép anyagi és szellemi művelődésének folyamatát, ennek egészét vagy egyes részleteit megvizsgálják, forrásanyagot találhassanak benne, tanulságokat meríthessenek belőle, segítséget kaphassanak tőle.” (*Előszó* 8). De megtörtént-e ez fordítva? Kértek-e, kaptak-e segítséget a TESz szerkesztői történésektől, régészek-től, biológusoktól, tudománytörténésektől, műszaki szakemberektől? Milyen eredményt adna egy-egy ilyen metszete a szótár három kötetének?

A szótár jellegzetesen interdiszciplináris alkotás. Nyelvészek egyedül nem tudják megcsinálni, bármilyen egyetemes érdeklődésűek és műveltségűek is.

Bizonyára szükséges lesz előbb-utóbb új kiadása a három kötetnek. Változatlan lesz-e majd ez, vagy készülnek hozzá javítások, pótlások? A Csokonai-metszeteiből talán jogos az a következtetés, hogy legjobb volna átdolgozott, új kiadás, sokszoros szaklektorálás alapján.

2. A hibák másik oka: a szerkesztőkben erősebb volt a források tisztelete, mint a források kritikájára való készség. Fölteszem – megítélni nem tudom –, hogy a középkori adatanyagra ez nem áll. De a felvilágosodás korának szóanyagában világosan a *Nagyszótár* volt a hibák forrása.

Az *Előszóban* olvassuk: „Szótárunk aknázta ki először általánosabban és mélyrehatóbban az újabb magyar szótörténet eddig messze legnagyobb arányú, de sajnos még cédulákon lévő gyűjteményét, az Akadémiai Nagyszótár anyagát.” (10).

Hogy az NSz-t milyen alaposan fölhasználták, azt egyetlen arány szemléltetheti: 180 olyan említése van a TESz-ben Csokonainak (a 300-ból), amit minden szempontból kifogástalannak tartok; ezek közül 175-nél ott van az NSz jelzés. Ennél is nagyobb az NSz részesedése a Csokonai nevével feltüntetett, de valamilyen okból kifogásolható adatokból.

70 címszóhoz tettem itt megjegyzést az A 1–3. csoportban. Más, itt nem tárgyalt, de szintén kifogásolható adatscsoportok: korábbi kiadásokon alapuló téves datálás 30 adat (köztük 22 a *Cultura* című vígjátékból, amelyet még az 1942-es kiadás is 1793-ra tett); az írásmódnak kisebb, itt nem tárgyalt problémái 17 adat. Összesen több mint 100 tévedés, túlnyomórészt szintén az NSz alapján

Közvetett hibaforrása az NSz a B 1–2. csoportban felsorolt 126 adat többségének.

A TESz-ben legkorábbiak jelzett adatoknál korábbiakat tudok itt idézni, mégpedig a legtöbb esetben olyan forrásból, amelyet az NSz (s ennek alapján a TESz) földolgozott-nak tekintett.



Az NSz anyagát a Nyelvtudományi Intézet költözése miatt jelenleg nem lehet használni. A pillanatnyilag hozzáférhető, néhány betűre terjedő dobozokban próbaképpen kerestem Csokonai-cédulákat. Úgy láttam, hogy a TESz munkatársai nem mellőztek olyan adatot, ami az NSz céduláiból az időrendi elsőség ügyében lényeges. Azt már nem tudom megítélni, hogy az NSz egykori munkatársai dolgoztak-e rapszodikusán, vagy céduláik egy része nem került bele a betűrendbe. A TESz-ben megadott dátumnál korábbi (Már . . .) adataim nem voltak meg az NSz-ben sem.

Mindenesetre: Csokonai szavainak földolgozásával több hibát okozott az NSz, mint amennyi hibátlan adatot szolgáltatott. Eszerint azt a megjegyzést, amit egyes esetekben alkalmaz a TESz: „Ellenőrzésre szoruló adat” – érdemes lett volna érvényesíteni az NSz minden cédulájának feldolgozásakor.

Persze ez évekkel meghosszabbította volna a szerkesztést. Ha most elkezdenék a TESz-ben felhasznált NSz-beli adatok ellenőrzését, az is évekig elhúzódna.

3. Imre Samu tanulmánya mértéktartó fogalmazásban súlyos ítéletet mond az NSz cédulatömegéről:

„A nagyszótár szerkesztésének megkezdéséhez ötmillió adat talán elegendő lenne – ha ez az anyag minőségi szempontból kielégítené a nagyszótárral szemben ma támasztandó igényeket. Nyíltan meg kell azonban mondanunk, hogy a szótár részére eddig összegyűjtött anyag nem ilyen.”

„A szótár koncepciójának túlzásai, ellentmondásai, a koncepció változása kihatással voltak az anyaggyűjtésre.”<sup>2</sup>

Ugyanitt olvashatjuk, hogy az 1960-as évek elején a Nyelvtudományi Intézet leállította az NSz anyaggyűjtését az addigi adattömeg sok problémája miatt. A TESz szerkesztői 1961-ben kezdték meg munkájukat, de – mint a Csokonai-metszetből kitűnik – megbízható forrásnak tekintették az NSz céduláit.

4. A TESz időrendbe szedett adatsorai „kisipari” munkával készültek. (Akárcsak az én Csokonai-metszetem.) A hibák arra is figyelmeztetnek, hogy ennek a módszernek lejárt az ideje.

Imre Samu írja idézett cikkében, hogy elhatározták, „a szükségesnek látszó gépi és fotomechanikus próbagyűjtéseket” egy új nagy szótár előkészítéseképpen.

A TESz hatalmas és lelkiismeretes munkával készült, eredményei is tiszteletre méltók. De a szótárkészítésnek új módszerei várnak kipróbálásra s ígérnek még jobb eredményt.

<sup>2</sup>Magyar Nyelv 1977. 279–287. Id. hely: 282. és 283.

EMLEKEZÉS LOTZ JÁNOSRA<sup>1</sup>

:

Anélkül, hogy cinikus lett volna, ha ezt a jelzőt használjuk arra az emberre, aki bölcsen belenyugszik a másodrendűségbe, szentimentálisnak sem volt egyáltalán nevezhető Lotz János. A „De mortuis nil nisi bene” latinositott spártai mondás érzélgőssége biztosan összeegyeztethetetlen volt szkeptikus intelligenciájával, erőteljes iróniára való hajlamával és különösen szenvedélyes igazságszeretetével. Míg magánéletében a mély, gyakran önkínzó érzelmek embere volt, közéleti személyisége – amely mindennapi életvezetésében, adminisztratív munkájában és mindenekfelett írásain keresztül mutatkozott meg – logikusan következetes észemberre vallott az intellektuális kifinomultság olyan fokán, amely a legnagyobb tudósok között is ritka. Nehezen viselte el a butaságot. Elfojtott türelmetlensége azokkal a kollégáival és beosztottaival szemben, akik szellemi képességeiket tekintve nem feleltek meg azoknak a magas követelményeknek, amelyeket velük szemben támasztott, többnyire megnehezítette kapcsolatát velük, különösen 1967 után, amikor a Center for Applied Linguistics (CAL) elnöke és igazgatója lett, s minden-napi vezetői teendői ezzel lényegesen megnövekedtek.

Lotz alkatát tekintve a lelke mélyéig magyar volt, jóllehet a véletlen műveként az amerikai Milwaukeeban (Wisconsin államban, Chicago közelében) született magyar családban, 1913. március 23-án. A sors szeszélye volt ez, amelyre azonban mérhetetlenül büszke volt, és olyan állampolgársággal ruházta fel, amely előnyösnek bizonyult 1947 után, amikor újfent folyamodott érte Stockholmból, mielőtt a Columbia egyetemre ment. Jól emlékszem egy 1972-es bizottsági ülésre, amelynek az volt a feladata, hogy egy kifejezetten amerikai szemiotikai kollokviumot szervezzen meg – a csoportot mi ketten, a logikus Henry Hiž, a nyelvész Roman Jakobson és a művészettörténész Meyer Schapiro alkottuk –, ahol Lotz csipkelődve jegyezte meg, hogy ő az „egyetlen igazi amerikai itt”, mivel a társaság másik négy tagja Európában született. Amellett Lotz, akit barátai egyöntetűen Jánosnak szólítottak, igazán magyar volt, ami nemcsak a jó konyha, borok és effélék kedvelését jelentette, hanem lényének lényegét illetően volt az, amilyen csak anyanyelvi ismerője lehet annak a nyelvnek, amely elmékedésének központi és rendszeres tárgya volt. Lotz elmondta nekem 1947-ben, az a szokása, hogy minden évben újraolvassa a magyar nyelvre vonatkozó teljes publikált anyagot, beleértve teljes folyóirat-évfolyamokat, amellet természetesen lépést tart a magyarul vagy a magyar nyelvről folyamatosan megjelenő

<sup>1</sup> THOMAS A. SEBEOK visszaemlékezése eredetileg angolul jelent meg az *Ural-Altäische Jahrbücher* 46. kötetében, 1974-ben. A fordítás az *Ural-Altäische Jahrbücher* szerkesztőjének, Décsy Gyulának engedélyével jelenik meg. Magyarra BIHARI ANNA fordította. A magyar változathoz az 1. sz. jegyzetet elhagytuk.

irodalommal. Nem tudom, de kétlem, hogy képes volt megtartani ezt a szigorú fegyelmet, miután a magyar tanulmányok megbízott professzorából (1947–49) az általános és összehasonlító nyelvészet társprofesszora, végül a nyelvészet professzora lett a Columbia egyetemen (1956–1967), s ez együtt járt tanítási kötelezettségének megváltozásával is. Hasonlóképpen elmélyülten foglalkozott magyar irodalommal, különösen lírai költeményekkel, amelyekből hosszasan tudott és szeretett idézni; valóban kitűnő szakértője volt a magyar metrikumnak is; 1966-ban a budapesti PEN-klub magyar irodalmi PEN-díjjal tüntette ki. Ugyanabban az évben nyolc hónapot töltött Magyarországon (feleségével Anne-nel és két fiával, az akkor nyolcéves John Martinnal és a hároméves C. Peterrel, mint Fulbright-Hays kutatói ösztöndíjas, mint a Magyar Tudományos Akadémia vendége és a budapesti egyetem magyar nyelvi és nyelvészeti vendégprofesszora. 1972-ben ismét visszatért az egyetemre mint a magyar nyelv vendégprofesszora, és néhány hónappal halála (1973. augusztus 25.) előtt a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választották. Beszélték, tervezte, hogy nyugdíjasként visszatér Magyarországra, de a hazai újsághírek, amelyek ezt jelezték, nem egyeznek meg azzal, amit nekem bizalmasan elmondott egy hosszú, őszinte beszélgetés során 1972 őszén, amikor utoljára szót váltottunk.

Bármilyen is volt kulturális elkötelezettsége, a való helyzet az, hogy Lotz életében csak 16 évig lakott folyamatosan Magyarországon (1919–1935), szemben a kétszerannyi esztendővel, amelyet az Egyesült Államokban töltött (1913–1919, 1947–1973), és a közbeeső 12 évig pedig Svédországban élt (1935–1947). Rövid detroiti elemi iskolai tanulás után szülei – Lotz Márton és felesége Katalin – Somogyvámoson telepedtek le, ahol 1923-ban fejezte be elemi iskolai tanulmányait. (Azt hiszem Lotz szülei azért költöztek vissza Magyarországra, mert nem találtak a fiuk számára olyan protestáns iskolát, ahol a tanítás magyar nyelven folyt, és a katolikus iskola nem felelt meg.) A bonyhádi lutheránus gimnáziumban érettségizett 1931-ben, s azonnal felvették a budapesti egyetemre és az Eötvös-kollégiumba, ahol Gombocz Zoltán hatására – akinek igen sokat köszönhetett és az ő (valamint Leffler Béla) emlékének szentelte első nagyobb munkáját – elsőrangú humán képzést kapott, amelynek középpontjában a filozófia, a magyar nyelv és irodalom, valamint a különféle germán nyelvek álltak. Disszertációja, amelyért elnyerte az Eötvös-díjat, az „Idő a történelemben” kérdésével foglalkozott. Miután 1935 szeptemberében Pécsen befejezte tanulmányait, ösztöndíjat kapott germán nyelvi és filozófiai tanulmányokra a stockholmi egyetemre (1935–37), doktorrá avatták Magyarországon (1937-ben), majd a következő évtizedre Svédországban telepedett le, s a stockholmi egyetemen egyre magasabb tudományos posztra került: a magyar nyelv előadója 1935–39 között, a Magyar Intézet igazgatója (1936–57), docens (1939–47), a magyar nyelv társprofesszora (1942–47). 1936-ban a Magyar Intézet Kiadványainak szerkesztője lett,<sup>2</sup> amely 1963-as megszűnéséig rusz tanulmányt jelentetett meg, köztük Lotz korai remekművét, a *Das ungarische Sprachsystem*-et (1939) és alkalmasint az én disszertációmnak rövidített változatát (1946), amely eszközül szolgált ahhoz, hogy a következő nyáron

<sup>2</sup> Az évek során a sorozat publikációinak és az ide vonatkozó cikkeknek a számozása összekeveredett. A teljes, részletes jelentést I. Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Hungarica Stockholmiensia I. Stockholm 1965. Almquist és Wiksell 20. és kk. Rendszerint csak a megjelenés évét tüntetem fel a szövegben.

személyesen is megismerkedjünk. A sorozatban Lotznak különböző más fontos korai írásai is megjelentek, például a Jókai-kódex igei formáiról írott monográfiája (1938), első közös tanulmánya Roman Jakobsonnal (egy 1941. április 8-án megtartott előadás kibővített angol változatát 1952-ben publikálták), itt adták ki Wolfgang Steinitz klasszikus *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus* (1944) c. munkáját, valamint a vázlatos *Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus* (1952) c. tanulmányát.

Az éppen Norvégiából érkezett Jakobsont a pszichológus David Katz mutatta be 1940 nyarának végén a ragyogó fiatal magyarnak, akinek társaságába Steinitz is beletartozott. Lotzot „... erőteljesen érdekelni kezdte a nyelvészet strukturalista vizsgálata, amelynek első elemei már megjelentek Magyar Nyelvtanában is...” – írta nekem mostanában Jakobson ismeretségük korai, svédországi szakaszára emlékezve. „Mindent meg akart tőlem tudni, amivel mi, a Prágai Kör tagjai foglalkoztunk. Hosszas beszélgetéseink és vitáink voltak és egy kis kört szerveztünk Steinitz-cel együtt. Minden héten találkoztunk Lotz lakásán, rögtönzött előadásokat olvastunk fel, és különböző általános nyelvészeti kérdéseket vitattunk meg, mindig valamely konkrét, leginkább finnugor vagy szláv nyelv kapcsán. Lotz János és az én közös tanulmányom a mordvin versről egy ilyen összejövételnek az eredménye. Néhány előadást tartottam Uppsalában és Stockholmban tudományos társaságokban, és Lotz János részt vett ezeken.” Ezen eszmecserek alkalmi eredményeként ajánlotta Steinitz a *Vokalismus-t* Jakobsonnak, míg Jakobson és Lotz nagyhatású „*Egy verselési rendszer axiómái*” (Axioms of a versification system) c. munkája két kiemelkedő nyelvész szellemi együttműködésének korszakát nyitotta meg, akik teljesen különböző háttérrel és képzéssel rendelkeztek, de érdeklődésük kezdetben véletlenül találkozott, különösen a metrikum kérdéseiben. (Jóval később, 1967-ben Lotz rövid címszót írt Jakobsonról az *Encyclopedia Britannica* számára.)

Amikor Jakobson Amerikába emigrált, mesélt a naágszerű magyarról, és egy meleg augusztusi délutánon, amelyet Franz Boas házában töltöttünk együtt 1942-ben Grantwoodban, megemlítette azt a tervét, hogy Lotz számára egyetemi állást akar szerezni, ahol közös keretben folytathatnák megkezdett együttes munkájukat. Öt évbe telt, amíg e terv megvalósult, s amelynek eredményeként végül is a Columbia egyetem híres szláv tanszékét – amelyet Ernest J. Simmons alapított 1946-ban és vezetett 1959-ig – a szláv és a szomszédos nyelvek tanszékévé alakították át.

Jakobson engem is sürgetett, hogy vegyem föl a közvetlen kapcsolatot Lotzcal, és én azonnal írtam is neki. Rögtön válaszolt, küldött egy példányt a *Sprachsystem*-ből, amelyet a *Language* c. folyóiratban recenzáltam (19. köt. 1943. 55–58. p.) s amelyet több mint harminc évvel ezelőtt „... figyelemreméltóan jó munkának . . . , kitűnőnek és eredetinek . . .” neveztem. Érdelemles levelezés és elmélyült eszmecsere alakult ki közöttünk a háború okozta késések és megszakítások ellenére. Lotz elkérte disszertációm egy példányát, majd felajánlotta, hogy egy részét kiadja saját szerkesztésében. Hálásan eltoadgtam segítségét, de kértem, hogy láthassam a kefelevonatot. Ezt azonban sohasem kaptam meg, mivel, mint később megtudtuk, a hajót, mely hozta, megtorpedózták. A monográfiát így átdolgozatlanul adták ki, s csak körülbelül két évvel a háború után kaptam meg első példányaimat.

1947-ben megpályáztam az American Scandinavian Foundation ösztöndíját és ennek bőkezű támogatásával több mint két hónapot tölthettem Stockholmban abban az évben. Ez idő alatt gyakorlatilag minden nap láttam Lotzot, reggeltől gyakran késő

éjszakáig. Néhány hétig Tarnóczy Tamás, a vezető magyar akusztikus volt társaságunk harmadik tagja; az ő *Vibration of vocal cords and their opening quotient* c. munkáját hasonlóképpen Lotz adta ki később. Annak a nyárnak kiemelkedő társadalmi mozzanata volt az a fényűző vacsora, amelyet Luis Hjelmslev kiadója rendezett Lotz, Malmberg, az én és természetesen az akkori idők első dán nyelvésze tiszteletére; az alkalom még közelebbi kapcsolatot eredményezett a skandináv kollégákkal, amelynek ismét volt folytatása 1952-től a Nyelvészeti Intézetekben, amikor mind Lotz, mind Hjelmslev először voltak vendégprofesszorok, egészen 1964-ig, amikor viszont Malmberg csatlakozott hozzánk az Indiana egyetemen.

Lotz és én vogul és osztják szövegeket olvastunk együtt, és terveket formáltunk a cseremiszi nép nyelvének és kultúrájának átfogó kutatására; azt a kutatási tervet, amelyet én 1948-ban Beke Ödön segítségével továbbfejlesztettem, s amely a következő évtizeden keresztül lefoglalt engem. Lotz mindent hallani akart, amit csak el tudtam mondani az amerikai nyelvészek háború alatti munkájáról és a háború utáni deskriptív nyelvészeti irányzatról; ez az érdeklődése jelentősen elmélyült, amikor Jakobson meggyőző erőfeszítésének eredményeképpen meghívólevél érkezett Simmonstól a Columbia egyetemre. Két megjegyzésére emlékszem Lotznak ebből az időszakból: félig tréfásan „poststrukturalista”-ként jellemezte saját elméleti álláspontját; másik szólása pedig, melyet gyakran ismétel a kortárs deskriptív tanulmányokkal kapcsolatban: „annál a valóság bonyolultabb”. Mindkét mondása – mint kiderült – profétikus.

Svéd korszakában Lotz rengeteget írt, de viszonylag keveset publikált; láttam és kérésére kritikailag átvastam egy kötegni kéziratát, talán egy tucatot vagy még többet, amelyet „majdnem kész”-nek tekintett, de ennek legnagyobb részét még nem bocsátotta sajtó alá.<sup>3</sup> Négy alapvető hatotta át minden publikációját, mint ahogy azt kifejtette, a *Sprachsystemben*:

1. „Im Ausdruck ist die grösste Exaktheit erstrebt” (8. o.)
2. „In der Anordnung war die grösst mögliche Klarheit das Ziel” (uo.)
3. „Das Material ist nach der strengsten Konsequenz bearbeitet” (9. o.)
4. „Der Gegenstand wird objektiv behandelt . . .” (10. o.)

Azokat az írásait, amelyekről úgy vélte, hogy a gondos szerkesztés ezen egyik vagy több kritériumát figyelembe véve kívánivalót hagynak maguk után, nem engedte publikálni. Egyébként különleges érzéke volt a nyelvi adatok grafikus ábrázolásához; szerkezeti diagrammjai felülmúlhatatlanok, tisztán és érthetően jelenítettek meg igen bonyolult topológiai kapcsolatokat. A legbarokkosabb ábra „*József Attila szonettkoszorújának szerkezete*” (1935) írását kísérte, ahol az elemzett verssel izomorfikus négyszínű konstrukció olyan hatásos volt, hogy Lotz kereskedelmi ajánlatot kapott az ábra asztalterítőre való sokszorosítására. Szenvedélyes és kimagaslóan jó sakkjátékos volt, s különösen élvezte a matematikusok társaságát. 1950-ben vezetője lett egy matematikusok számára létrehozott orosz nyelvtani kutatóprogramnak, amelyet az American Mathematical Society támogatott. Életének e New York-i szakaszában leggyakoribb sakkpartnere az elsőrangú topológus, Samuel Eilenberg volt. Másrészt azonban, bármennyire volt is érzéke

<sup>3</sup> LOTZ özvegye ROBERT AUSTERLITZet, LOTZ tanítványát és a Columbia egyetemen de facto utódát bízta meg műveinek gondozásával. Tervbe vették, hogy könnyen elérhető formában publikálják LOTZ megjelent – s igen szétszórta – munkáit, valamint örvendetes módon számos meg nem jelent tanulmányát.

Lotznak a vizuális művészetek vagy a zene iránt – eltekintve az érzelgős magyar népdaloktól, amelyeknek töredékeit különlegesen erőteljes baritonján előadta – ezt titokban tartotta. Stockholmban vasárnaponként Lotz magával cipelt engem futballmeccsekre; e sport szeretetét később a rögbire vitte át (azt hiszem fiatal korában maga is futballozott). 1969-ben egy, a jelnyelvről tartott konferencián hallhattam, amint a játékvezetők által használt kézjeleket elemző előadást olvasott fel – egy szemiotikai kámeát – amelyet makacsul senkinek sem engedett sem elolvasni, sem publikálni.

Miután Lotz megkapta Simmons rendkívüli meghívását, alaposan kikérdezett engem az amerikai tudományos életről, de jónéhány hétig habozott, míg a meghívást elfogadta. Egyik gyakorlati problémát az jelentette, hogyan költöztesse át hatalmas, négy tárgykört felölelő, általános nyelvészettel, uráli tanulmányokkal, logikával, magyar nyelvvel és irodalommal foglalkozó magánkönyvtárát; természetesen ezt végül Manhattan-be vitték át, ahol tovább gyarapodott. Így is végül a hungarológiai részleg nagyobbik része a Columbia egyetem tulajdona lett, könyvtárának jelentős részét az épület egy külön lakásában helyezték el néhány emelettel a Lotz család lakása alatt, a Morningside Drive 50-ben. A nyár végén megkapta amerikai útlevelét és visszatért az Egyesült Államokba. Ahogy azt barátainak később elmondta, az Új Világ szellemi légkörét sokkal élénkebbnek találta, mint amit maga mögött hagyott, s így tudtommal sosem bánta meg azt a döntését, hogy visszatér szülőföldjére. 1966-ig azonban vékony szálon kapcsolatot tartott Svédországgal, amit mutat a stockholmi egyetem magyar intézetének felügyelője cím, valamint, hogy gyakran látogatott vissza.

New Yorkba érkezésekor Lotz újra felvette kapcsolatát Jakobsonnal, aki ezt írja: „Amíg a Columbiáról a Harvardra át nem mentem (1949 végéig), együttműködésünk továbbfejlődött, különösen a fonológia és a morfológia kapcsolatáról és megkülönböztető jegyeiről folytatott vitáinkban. E munkának egyik eredménye a francia fonéma-mintákról írott, a *Wordben* megjelent közös tanulmányunk volt (eredeti cím: *Notes on the French phonemic patterns* Vol. 5. No. 2. 1949.) s Lotz olvasta fel és védte meg az 1948-as párizsi nyelvészkongresszuson elhangzott munkámat a fonológia és a morfológia kapcsolatáról (The Sixth Congress of Linguists. Paris, ld. a Proceedings, 1949. 451–453. és 464–470. lapját Lotz hozzászólásával), ahol én nem lehettem jelen. Először úgy terveztük, hogy írunk egy fonológiai alapvetést, amelyet a megkülönböztető jegyek elemzésének szentelünk, de miután átmentem a Harvardra, előzetes megbeszéléseink sajnálatosan abbamaradtak, és beépültek a *Preliminaries to Speech Analysis* c. munkámba, amelyet Fant-tel és Halle-lal közösen írtunk.” (Az utóbbi Lotznak is és Jakobsonnak is tanítványa volt.) Körülbelül ez idő tájt kezdett Lotz az akusztikus fonetikával foglalkozni, ami végül is egész életén végigkísérte, s e területen több film készítésében is részt vett. A legismertebb ezek közül *A beszédesemény néhány szempontja* (Some aspects of the speech event) (1953) és a *Magyar röntgen film* (Hungarian X-ray film) (1961), mindkettő lassított felvételű hangosfilm. Filmkészítő munkásságának volt két periférikus, de igen fontos, tartós eredménye, mindkettő a filmezés támogatásával kapcsolatos: a Wenner–Gren Foundation támogatása közelebbi kapcsolatba hozta Lotzot az intézmény igazgatójával, Fejős Pállal és a Haskins Laboratories-zel. A Haskins Laboratories-zel való együttműködése megalapozta barátságát a fizikus Franklin S. Cooperrel.

Fejős, ez a figyelemre méltó személyiség, aki sajátos, dinamikus éző képzeletével ösztönözte a világszerte folyó antropológiai kutatásokat, szintén magyar volt, aki, mielőtt

a Wenner–Gren Foundation igazgatója lett, művészi és néprajzi filmek nemzetközileg elismert rendezője volt. Emellett mindig érdeklődött a technológiai újítások iránt, s így 1952-től 1954-ig lelkesen támogatta Lotz kezdeti filmezési kísérleteit (ezt követő vállalkozásait ezen a területen a szövetségi kormány különböző szervei támogatták). Fejős, aki korábban már a szaján-szamojéd tervet is támogatta (1951–53-ban), továbbra is segítette Lotzot. Bár kapcsolatuk mindvégig szertartásosan formális maradt, mindketten különösen szerették egymást. Lotz több szimpóziumon vett részt Burg-Wartensteinben (a Wenner–Gren Foundation európai konferenciáinak színhelyén) és egy emlékezetes ülést maga is szervezett „A világ nyelveinek leírása felé” címmel. Ketten együtt szintén szerveztünk egy konferenciát „Nyelv és orvostudomány” címmel, amelyet a Wenner–Gren New York-i irodáiban tartottunk. Mindkettőre 1970-ben került sor, amikor a Foundation vezetését (amelyet Lotz sokunkkal együtt minden hasonló támogató szerv közül a legjobban vezetettnek tekintett) Fejős özvegye, Lita Osmundsen vette át. A Foundation-nek Lotz szaktekintélye és képességei iránti bizalma később sem csökkent, egészen haláláig nagyvonalúan támogatta legambiciózusabb tervét, amely a világ nyelveinek összességét is átfogta.

A Haskins-Laboratories magánkutatói szervezet, amely a fonetikusok Mekkája lett világszerte. 1935-ben alapította Caryl P. Haskins mirmekológus és polihisztor, a fonetikai munkát hosszú idő óta Cooper vezette, aki az idők folyamán az alapító Haskinst követte az egész vállalkozás elnöki székében. Lotz számos akusztikai kísérletet végzett a laboratórium támogatásával, ahogyan azt filmjei is mutatják (melyek közül néhányat azonban a rochesteri egyetemen vettek fel, másokat pedig a Columbia Presbyterian Medical Centerben), s Cooper mindegyikben munkatársként szerepel; Lotz számos tanulmányt írt társszerzőként, amelyek az ottani kísérleteken alapulnak. Cooper adjunktusa lett Lotznak a Columbia egyetemen az utóbbi kezdeményezésére, és a hatvanas évek végén a CAL (Center for Applied Linguistics) igazgatóságában dolgozott szintén Lotz mellett. Érdemes mellékesen megjegyezni, hogy Lotznak ezek a munkái, főleg az ötvenes évekből, nemcsak magyar anyagon alapultak, hanem felhasznált arab, kínai, orosz, spanyol és tai nyelvű adatokat is.

Van egy epizód Lotz Columbián töltött éveiből, amelyet semmiképpen sem szabad szépítenünk, hiszen ez nehezítette meg létét hosszú éveken keresztül. Ez a – végül is végleges – szakítás volt André Martinet-vel, a kitűnő francia nyelvessel, aki akkor az általános és összehasonlító nyelvészeti tanszéket vezette, ahol Lotz a beosztottja volt. E sajnálatos eseményről, amely Martinet columbiai lemondásával és a Sorbonne-ra való távozásával végződött, azok kell, hogy beszámoljanak, akik mindkét fél szerepével tisztában voltak, ami rólam nem mondható el. A New York-i nyelvész kör, amelynek Lotz titkára volt az említett incidensig, kétségkívül szerepet játszott az eseményben, amely ma már történetének egy része, akár csak a *Word* című folyóirat, melynek szerkesztője akkor Martinet, fő szerkesztőségi recenzense pedig Lotz volt. Valóban, 1950-től a Jakobsonnal közösen írt és már említett cikkén és a *Magánhangzógyakoriság a magyarban* (Vowel frequency in Hungarian) című fontos tanulmányán kívül számos könyvismertetése és hosszabb kritikája jelent meg a *Word*-ben, de ezek 1952-ben hirtelen megszakadtak, s ettől kezdve sosem publikált ebben a folyóiratban, és minden kapcsolata megszűnt a körrel.

A Columbián töltött éveinek korai szakaszában került előtérbe Lotz intellektuális érdeklődésének egyik fő területe, amelyet valószínűleg elősegített megismerkedése Chad-

bourne Gilpatric-kal, a Rockefeller Foundation kiemelkedő, élénk fiatal hivatalnokával. Ez a beszéden kívüli kommunikációs rendszerek területe volt, amely már nyilvánvalóan jelen volt a *Sprachsystemben* is, amely a felületes említésnél jóval több figyelmet szentelt a magyar helyesírásnak, s ez a korabeli nyelvtani értekezésekben meglehetősen szokatlan volt. Többször is visszatért az írás problematikájához, különösen utolsó éveiben írott tanulmányorozatában: *Az írás megjelenítése a beszédben, ahogyan azt a magyar nyelv példázza* (The conversion of script to speech as exemplified by Hungarian), (1969), *Az írás szerepe a világ nyelveinek leírásában* (The role of script in describing the languages of the world), (1971), *Hogyan közvetíti a nyelvet az írás?* (How language is conveyed by script?) (1972), s még egy tematikus bibliográfiát is összeállított azokból a művekből, amelyekről úgy vélte, „... a nyugati tudományos élet legjelentősebb hozzájárulásai az írás problematikájához” (1972). 1951-ben túlzott tömörsége ellenére is lényegre tapintó cikket írt a természetes nyelvek és a konstruált tudományos nyelvek vagy műveleti nyelvek kapcsolatáról, amelyben az utóbbit „élősködőnek”, vagyis mindig az előzőn alapulónak nevezi. Az állati kommunikáció iránti érdeklődése 1950 körül kristályosodott ki egy a méhek jelező viselkedését tanulmányozó bevezető elemzésében, amelyet azért végzett, „... hogy az emberi nyelv sajátos tulajdonságáról képet nyerhessünk...”; olyan téma volt ez, amelyhez újra és újra visszatért. A költői nyelvről írott munkája nemcsak a magyar nyelvet foglalta magába, de számos más uráli nyelvet is (mint azt már említettük, a mordvint és a kamaszt), valamint később germán nyelveket (1956), görögöt (megjelenés alatt) és természetesen foglalkozott a metrikum kérdésével általában, s ez volt az a tárgykör, amelyen néhány legemlékezetesebb és legnagyobb hatású cikkét írta. Az első szabadságéve alatt az ötvenes évek elején tervezte, hogy a Rockefeller-ösztöndíj segítségével megírja majd szemiotikai gondolatainak nagyobb összefoglalását, de ez nem készült el. Sok évvel ezután, amikor a Center for Applied Linguistics igazgatója volt, a hatvanas évek végén megbízott engem, hogy készítsek egy szemiotikai helyzetjelentést a Center számára, amelyet én el is készítettem. Ennek közvetlen következményeként a CAL szemiotikai „konzultánsának” neveztek ki hivatalosan, s e beosztás eredménye ez lett, hogy a CAL hivatalos támogatójává vált az USA Szemiotikai Kollokviumnak (amire fentebb már céloztunk), amelyre maga Lotz kellett volna tanulmányt készítsen a nyelv és más jelrendszerek kapcsolatáról. Azonban mielőtt befejezhette volna, meghalt, és a CAL — a helyettes igazgatójának szavaival élve — a „szelektáló feledés” álláspontjára helyezkedett e kérdésben. Mindenesetre, minthogy ma már a jelek elmélete a szellemi törekvések egyik fő nemhétközi próbaköve — bár divathóbortnak nevezik —, nem kétséges, hogy Lotz előre látta elemzési eszközként, ha nem is mint önálló tudományként való fejlődését több mint tíz évvel annak láthatólag spontán, világméretű térhódítása előtt.

1952 nyarán Lotzot az Indiana egyetemre hívtuk meg, hogy részt vegyen a két hétig tartó antropológiai és nyelvészeti konferencián, melyet a nyelvészeti intézet szervezett. Bloomingtonban újra találkozott Jakobsonnal, Hjelmslevvel, Finnországból Valentin Kiparskyval, itt ismerkedett meg Lévi-Strauss-szal, s az Egyesült Államok számos kiemelkedő nyelvészével került kapcsolatba. 1953-ban visszatért Bloomingtonba mint az egyetem második nyelvészeti intézetének tagja; ezt az intézetet a Linguistic Society of America is támogatta (ennek Lotz 1949-től örökös tagja lett). Most már mélyebben belemerült az amerikai életformába; beiratkozott az egyetem autózvezetési tanfolyamára, s mikor a vizsgát letette, boldogan büszkélkedett az egyetem trikójával, mely őt az egyetem



„öregdiákjának” mutatta. Sajnálatos módon feltűnően vigyázatlan, valóban veszélyes vezető vált belőle, aki később egy nagyobb közúti balesetet okozott, és számtalan kisebb koccanása volt. Amikor az egyik jóhiszemű dékán megkérdezte, mi a benyomása a közép-nyugat nagy állami egyeteméről, ezzel az aforizmával döböntette meg: „Jobb a gótika későn, mint soha” („Better late Gothic than never”), amely amolyan közmondás-féle lett barátai között.

Annak a nyárnak a végén elhatározta, hogy elvisz engem és családomat Albuquerque-be, ahol a következő szemesztert mint az új-mexikói egyetem meghívott előadója töltöttem. Bár akkor Lotz már csaknem negyven éves agglegény volt, kiderült, hogy nemcsak számomra kellemes utitárs, hanem egészségben véve figyelmes és bőkezű vendég, aki ajándékokkal halmozott el bennünket, beleértve egy (igazán nem is óhajtott) kismacskát, amelyet talán a sajátja iránti nosztalgiából – mely Manhattanba való visszatérését várta – metonimiásan Fagyaltnak nevezett el. Fáradhatatlanul kedves volt kislányomhoz, aki tizennyolc évvel később egy nyarat segédmunkatársként töltött mellette Washingtonban. Albuquerque-ben mindketten gyakran találkoztunk Stanley Newman-nel és egy másik meghívott nyelvessel, a Cornellből érkezett Gordon Fairbanks-szel. Négyen hamarosan megalapítottuk a Linguistic Society of New Mexico-t, amely sosem dicsekedhetett négynél több taggal, de amelyet két szekcióra osztottunk: A. magyarrá és B. külföldre, s egyedült Lotz volt mindkét szekciónak a tagja.

Nyugati tartózkodásunk ideje alatt Lotz rosszulletekre kezdett panaszkodni; Albuquerque-ben tapasztalt olyan zavaró tüneteket, amelyek – visszatekintve – első jelentkezései voltak egy ritka, legyengítő vérbetegségnek, amelyet csak a 60-as években diagnosztizáltak megfelelően, és kezdtek el kezelni.<sup>4</sup> Komor hangulatban, egészségéért aggódva tért vissza New Yorkba, ugyanakkor készen arra, hogy mint az ország első Uráli és Altáji Nyelvek Tanszékének vezetője (1953–1960; 1961–1965) újabb kötelezettségeinek tegyen eleget a Columbián.

Emellett Lotz a Columbia egyetem nyelvi és kommunikációs kutatóközpontjának igazgatója is lett, amely egy homályos adminisztratív szerv volt, és azért hozták létre, hogy a Columbia és az állami szervek vagy magánalapítványok közötti ösztöndíjakkal és szerződésekkel foglalkozzék. Ennek az egységnek egyik nagyobb szabású munkája egy a kaukázusi népekről és nyelvekről alapvető adatokat tartalmazó kiadvány volt (előzetes kiadása 1955-ben), amelynek fő fejezeteit négy másik kutató állította össze, akik közül hárommal (egyik saját tanítványa volt) Lotz később – különböző időszakokban, különböző mértékig és különböző okok miatt – kifejezetten rossz viszonyba került.<sup>5</sup> Lotz bevezetése, mely a végső kiadásban nem jelent meg, figyelmet érdemel „. . . a világ nyelvi

<sup>4</sup> Úgy informáltak, hogy LOTZot valahogyan *Vibrio fetus fetus* fertőzte meg, amely kórtanilag közeli rokonságban áll a *Vibrio cholerae*-al. Valóban, az ötvenes évek elejéről jelentették szarvasmarha, juh, kecske és kisebb mértékben emberek megfertőződését. A betegség az emberi szervezetben a Bang-kórhoz vagy a Málta-lázhoz hasonlít. A fertőzés rendszerint általános és vérmérgezést okoz. (A *Vibrio fetus*ra vonatkozó információért köszönettel tartozom Dr. med. WILLIAM O. UMIKER-nek.

<sup>5</sup> Azt is meg kell jegyezni, mivel sehol sem említik a munkában, hogy az úgynevezett *Caucasian Area Handbook* tervet, amelyen ez alapult, a *Human Relations Area Files* támogatta, azaz végső soron az U.S. Army Psychological Warfare Branch (az Egyesült Államok Hadserege, Pszichológiai Hadviselés Ágazat) anyagi segítségével készült. *Pecunia non olet* – legalábbis így tűnt ártatlanságunk azon napjaiban!

közösségeinek folyamatos kutatási tervére . . .” való utalás miatt, mert jelzi, hogy a világ nyelvei programjának körvonalai, mely formálisan csak 1971-ben kezdődött el, már szilárd formát öltöttek Lotz elméjében.

1956 tavaszán Lotz a Ford Foundation-től támogatást kapott, mely lehetővé tette számára, hogy konferenciát szervezzen az amerikai intézmények égisze alatt akkor dolgozó valamennyi uráli és/vagy altáji tanulmányokkal foglalkozó kutató részvételével. Ennek eredményeként született meg a *Jelentés az uráli és altáji tanulmányokról*, amelyet, akár rejtélyes előrelátás volt ez, akár szerencsés véletlen, 1958 őszén előterjesztettek az alapítványnak, néhány héttel a Nemzetvédelmi Közoktatási Törvény (National Defence Education Act) beiktatása után. A jelentés egy példányát elküldték az American Council of Learned Societies-nek is, amely azonnal támogatta az Uráli és Altáji Bizottság létrehozását Lotz elnökletével, hogy a kutatási terület fejlődését elősegítő vitákhoz fórumot biztosítsanak.<sup>6</sup> Az ACLS körületekintő elnöke, Frederick Burkhardt – Lotznak lelkes támogatója akkor is és később is, amikor a CAL igazgatósági tagja lett – kinevezte Lotzot az ACLS Uráli és Altáji Programjának kutatási igazgatójává, mely feladatot ő (nem teljes állású elfoglaltságként) a legnagyobb körültekintéssel látta el 1959 és 1965 között. Fáradhatatlan törekvéseinek eredményeképpen az Amerikai Oktatási Hivatal (U.S. Office of Education) két egymást követő fontos szerződést kötött az ACLS-szel az NDEA VI. részének keretében az uráli és altáji nyelvek és területek kutatásának és tanulmányozásának fejlesztésére (1959. június 16.–1965. január 31.). A program részletei szerepelnek Lotz jelentésében, mely 1966-ban Bloomingtonban jelent meg (1. 7. jegyzet). A VI. rész felügyelője, vagyis az az egyén, aki mindkét egyedülállóan jelentős szerződést támogatta az Oktatási Hivatalban, régi egyetemi barátom és kollégám, William Riley Parker volt, aki később így emlékezett meg Lotz álomnak is beillő nagy tervének megvalósításáról: „Nem tudok ehhez hasonló vállalkozásról az NDEA történetében sem abban az időben, sem azóta, amelyben az adófizető pénztét bölcsebben költötték volna el akár nemzeti érdekből, akár az amerikai tudomány és oktatás érdekében.” Szintén elismerését fejezte ki gyakorlati érzékéért, műveltségéért és szemléletéért.<sup>7</sup> Lotz mind Burkhardt, mind Parker becsülését elnyerte, megerősítette kapcsolatát az ACLS-szel és a programot, amely Parker

<sup>6</sup> E rokon szellemű csoport tagjai voltak még LOTZon és rajtán kívül: SAMUEL E. MARTIN, NICHOLAS N. POPPE, ANDREAS TIETZE és a néhai LEWIS THOMAS (rövid ideig OMELJAN PRITSAK is látogatta találkozóinkat). Több alkalommal is hallottam LOTZot, amint lekicsinylését fejezte ki az altáji specialisták és az altajisztikában uralkodó szakmai színvonal iránt, szemben az uralisztikával, azonban rendkívül szerette POPPEt, akinek tanácsát igen gyakran igénybe vette. Az volt a véleménye, hogy az uralisztika magas színvonalát olyan országokban mint Magyarország és Finnország, társadalmi kritika biztosította, míg az altajisztikát aligha ellenőrizte bármilyen nemzeti közösség. Ez a kritikus szemlélet nem tette őt népszerűvé a Columbián dolgozó kollégái, például MENGES KÁROLY és HALASI-KUN TIBOR előtt, bár jól fizetett programjaiban mindketten közreműködtek, ha vonakodva és válogatva is. Bármilyen különösnek tűnik, mostanában hallottam egy kiemelkedő magyar turkológustól az altáji kutatások „LOTZ-féle elméletéről”, amelyet tőle függetlenül fejtett ki.

<sup>7</sup> WILLIAM RILEY PARKER: Introduction to JOHN LOTZ: The Uralic and Altaic Program of the American Council of Learned Societies (1959–1965). *Indiana University Uralic and Altaic Series*, Vol. 63. pp. VIII–IX. (Bloomington, 1966). LOTZ 1959 óta e sorozat tanácsadó szerkesztője volt, majd 1963–1971 között *University Studies in the History and Theory of Linguistics* c. sorozat tanácsadó szerkesztője is volt.

szavaival élve „... minden elérhető emberi energiát mozgósított az Egyesült Államokban...”, mindenekelőtt a legnagyobb szervezési teljesítménynek tekintette, mint ahogy az is volt.

1956 kora őszén Lotz részt vett az V. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszuson, amelyet Philadelphiában tartottak, ahol találkozott Ann M. Norsworthy régészhallgatóval a kaliforniai egyetemről. Elkísérte Berkeleybe és rövid udvarlás után feleségül vette a következő év július 6-án. 1958-ban született első fiuk, aki apja és nagyapja neve után kapott kettős nevet.

1960-ban mindketten meghívást kaptunk egy a tervek szerint Budapesten megtartandó nemzetközi konferenciára. Mindketten azonnal igenlően és hálásan válaszoltunk, igen megörülve annak a lehetőségnek, hogy a háború óta első ízben látogathatunk Magyarországra. Együtt adtuk be útlevelünket Bécsben a megfelelő szerveknek, de valamilyen kisstílű bürokratikus csúús-csavarás miatt mindkettőnk vízumkérelmét elutasították. Akkor ő Svédországba ment, hogy végül a stockholmi egyetem vendégprofesszoraként töltsen el az 1962–63-as évet, majd egy év múlva Bécsben újra találkozottunk, néhány nappal később, ezúttal már papíjaival rendben, kikísértem őt az állomásra, hogy Budapestre utazzon, amely oly közel van kilométerben számolva, de óriási távolságra feküdt, ha abban a sok eseménydús évben mérjük, ami utolsó látogatása óta eltelt.

1964-ben a Ford Foundation egy Jelölő Bizottságba hívta meg, amelynek az volt a célja, hogy kulturális kapcsolatokat létesítsen Magyarországgal, e munkának akkor is és később is igen sok idejét szentelte.

Az 1950-es évek végétől kezdődően Amerika nyelvészei három összekapcsolódó és egymást kölcsönösen támogató nemzeti szervezetbe tömörültek, amely sokféle csatornán keresztül egységesen képviselte szakmánkat az Egyesült Államokban: az Amerikai Nyelvészeti Társaság (American Linguistic Society 1924–), az ACLS Nyelvészeti Programjainak Bizottsága (ACLS Committee on Language Programs 1941–) és az Alkalmazott Nyelvészeti Központ (Center for Applied Linguistics 1959–). A harmadikat, a CAL-t Charles A. Ferguson alapította, aki 1966-ban vonult nyugalomba mint a szervezet első elnöke és igazgatója, jóllehet ő maradt mindmáig a szürke eminenciás. Utódjának megtalálására bizottságot alapítottak, élén J. Milton Cowannal, az LSA második titkár-pénztárosával. Hogy ezt a pozíciót Fergusonhoz hasonló szabású és képzettségű emberrel töltsék be, az illetőnek nemzetközi híré tudósnak, körültekintő ügyintézőnek kellett lennie, aki már bizonyította, hogy képes az alaptőkét növelni, továbbá bizonyos fokig érdeklődni kellett a nyelvészet azon fajtája iránt, amelyet a homályos „alkalmazott” jelzővel illetnek, annak bizonyos értelmében. Nagy feladat volt ez, és a keresés ennek megfelelően hosszúra nyúlt. Végül Lotzot kérték fel ennek a fontos szakmai pozíciónak a betöltésére, amelyben az elkövetkező négy megerőltető és egyre zaklatottabb éven keresztül kitartott (1967–1971). Több fontos szempontból ideálisnak látszott kinevezése. Lotz tudományos hírneve természetesen feddhetetlen volt; az uráli és altáji munkaközösségünk számára készült nemrég befejezett munkája kellőképpen demonstrálta, mennyire képes a pénzügyi kérdéseket felelősen kezelni a kezdeti munkálatoktól a végső elszámolásig, és érdeklődése elég tágnak látszott ahhoz, hogy magába foglalja az „alkalmazott” nyelvészetet, amelyet akkor egyszerűen a nyelvtanítással tettek egyenlővé (l. különböző cikkeit még 1942-ből az M. Allwood szerkesztette *Living Language Teaching* című folyóiratban, vagy a még korábbi *Magyar olvasókönyv idegenek számára* (Hungarian Reader for Foreigners) című

munkáját (1938., 1962). Azonban én akkor megkérdőjeleztem, bölcs volt-e tőle, hogy otthagyta látszólag védett és elég nyugodt akadémiai egzisztenciáját a washingtoni zür-zavarért, a feszültségekért és a stresszért, amelyek – már akkor kitűnt – nincsenek jó hatással bizonytalan egészségi állapotára, s minden bizonnyal hozzájárultak a komoly szívrohamhoz, mely hosszú kórházi kezelést igényelt. Az az elhatározása, hogy elköltözik, mint kiderült, csaknem elviselhetetlen méltánytalanságoknak tette ki, amelyek végül is megkeserítették öregedő éveit. Amikor egyik este felhívott, hogy az állásajánlatról beszéljek nekem, vegyes érzelmekkel reagáltam rá, és megkérdeztem, mi a fő érve (eltekintve a nyilvánvaló anyagi előnyöktől), hogy elfogada. Azt válaszolta, úgy gondolja, az elkövetkező néhány év talán viharos lesz az olyan egyetemeken, mint a Columbia (ebben, mint kiderült, igaza volt, bár a felfordulás épp oly rövid mint heves és végeredményben hatástalan volt); és hogy a családja miatt (mely 1963-ban egy második gyermekkel gyarapodott) jobban szeretne Washington kertvárosában lakni, mint Manhattan szívében. Ez két helyénvaló személyes ok volt arra, hogy helyet változtasson, egyetértettem, de megjegyeztem, semmi biztatót nem mondott a Centerről és nem adta jelét váratlan oknak, amely arra ösztönözné, hogy alkalmazkodjon a tényleg egyedülálló kívánalmakhoz, amelyeket ezen egyfelől a mi szakmánknak, másrészt más tudományágaknak a képviselői, az Államok szövetségi szerveinek útvesztője és a magánalapítványok homályos világa közötti félig nyilvános kliring-intézet támasztott.

Végül is a Lotz család letelepedett Chevy Chase-ben, Marylandben. Lotz olyan időszakban vállalta el a Center vezetését, amikor az tevékenységi körét illetően éppen a csúcsponton volt, arányosan felduzzasztott, jól fizetett személyzettel. Az első feladata, amit maga elé tűzött, az volt, hogy sürgősen ellenőrzése alá vonja a költségvetést, amely egészen ijesztően szétfolyó volt. Mindez olyan cél volt, amit ő el is ért, de nem anélkül, hogy közben rá ne lépett volna sok megbűvő lábujjra, és így ezzel magára vonta számos régi alkalmazott engesztelhetetlen haragját, akik a CAL-t a szenioritás ürügyén a saját futamuknak tekintették. Véleménye sok – bár semmiképpen nem minden – átvett alkalmazottjáról a megvetés felé hajlott, s ezt igen ritkán titkolta. Így hamarosan megváltoztathatatlanul elidegenedett „hátfédeitől”, e nehezen nélkülözhető hatalmi támaszponttól. Sajnálatos módon az a néhány férfi és nő, akit ő maga vett fel a Center alkalmazásába, a külső szemlélőnek, nekem is, úgy tűnt, aligha javítja a szakmai színvonalat.

Lotz közismert titkolózása, mely már az összeesküvés határán állott, szintén nem segített a dolgokon. Beosztottjaival sosem közölt többet, mint amiről úgy érezte, szükséges tudniuk, néha még ennél is kevesebbet. Ez, ahogy én láttam, több nehezítést okozott, mint a mellékjövedelem érzékelhető csökkenése, amely jövetelét jelezte, és nem volt szokatlan, sem meglepő, hogy a becsvágyó, vagy talán csak kíváncsi CAL-alkalmazottak megkerülték őt, amikor az alapítványi igazgatóság előzékeny tagjaival tárgyaltak vagy néhány anyagi támogatást biztosító szervvel, amelyek hivatalnokainak több információt kellett volna adnia, de ő vagy közömbös volt, vagy tehetetlen ahhoz, hogy a személyzet körében nagyobb fegyelmet biztosítson. Csak 1969-ben, amikor mint az LSA újonnan megválasztott pénztáros-titkára elmentem, hogy néhány hivaltalt megnyissak a Centeren belül, amelyek az ő vezetése alá tartoztak, ott a helyszínen érzékelttem azt a feszült légkört – úgy érezve magam, mint bűnös szemlélő –, s akkor ismertem föl, hogy a CAL, bármennyire is helyes irányba úszott, ami az üzletvezetést illette, nem volt boldog hajó, s

a már gyakran melankolikus Lotz maga lehetett a legrosszabb kedvű utasa. (Akkor arra is lehetőségem nyílt, hogy felidézsek egy másik ismerős Lotz-mondást: „A boldogság polgári előítélet”.) Lotzot munkájának számos része – néhányan azt mondanák, a legfőbb részei – nyilvánvalóan üntatták; gyakran – úgy gondoltam – tapintatlanul lenézett, kigúnyolt őszinte embereket, akiket a nyelvészet pedagógiai vagy más alkalmazásai érdekelték, különös akronimákkal illetett komoly szervezeteket, amelyeket nagyravágyóknak tartott és törekvéseiket önző szemfényvesztésnek ítélte. Eközben szüntelenül panaszkodott gyenge egészségi állapotára olyannyira, hogy néhányan hipochondriával vádolták meg, de akik jól ismerték őt tudták, hogy gyengélkedése s nem kevésbé kedvetlensége nagyon is valóságos. Ennél az ütközőpontonál történt, hogy durva és, merem mondani, rágalmozó szóbeszéd kezdődött erről a mélyen erényes, de valóban beteg emberről. Ő tudatában volt ezeknek és a forrásuknak is, de tudtommal meg sem kísérelte, hogy megcáfolja őket.

Lotz egyik fő feladata az volt, hogy ápolja és állandó felügyelet alatt tartsa a Center kapcsolatát a Ford Foundation-nel, amellyel kapcsolatai (kezdetben a néhai Cleon O. Swayzee személyében) egészen az ötvenes évek közepéig nyúltak vissza. A Foundation bábája volt a Centernek és állandó anyagi bázisa az elmúlt 15 évben. Teljesen érthetően a Ford hivatalnokai, akik a legtöbbet foglalkoztak a CAL-lal és programjaival, amiért létrehozták, bizonyos tulajdonosi érdeklődéssel figyelték eredményeit, és tudni akartak Lotz saját, hosszú távú programveiről is; eközben – legalábbis így panaszkodott – naiv kijelentésekkel árasztották el a technikai kérdésekkel kapcsolatban, jóllehet nem álltak olyan szakmai színvonalon, érzése szerint, hogy ilyen kérdésekbe beleszólhassanak. Míg jómagam hasonló emberekkel foglalkoztam a Linguistic Society megbízásából körülbelül ugyanebben az időszakban, nem találtam ilyenek a helyzetet – de a mi esetünkben természetesen nem volt szó befektetésekhez fűződő érdekeltségről. Bárhogyan is van, Lotz nem tudott belenyugodni abba az egyszerű ténybe, hogy aki a muzsikust fizeti, az húzatja a nótát, és rohamosan elidegenedett a Ford Foundation-től. Vonakodott, hogy elmondja és előre láttassa terveit, hagyta, hogy az idő maga alakítson ki mindent, és ez okozta, hogy elveszítette második erőforrását, amelyet számos szeretetreméltó és alapjában véve jóindulatú, bár talán kissé makacs férfi és nő képviselt, akiknek ajánlásától függött a CAL fennmaradása. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, viszonya számos nagy állami szervvel – nevezetesen az Egyesült Államok Oktatási Hivatalával – mindvégig kitűnő maradt és a CAL anyagi támogatása, amit szövetségi szervektől kapott, mindent egybevetve az ő vezetése alatt lényegesen nagyobb volt, mint például most.

Lotznak és bájos, elbűvölő feleségének vendégszeretete közismertté vált Washingtonban. Ez utolsó néhány év alatt kertvárosi otthonukban láttam őt legszívesebben. Ebben a házban vagy a kertben volt a legkörültekintőbb, finoman szellemes és a legkevésbé türelmetlen mások gyengeségeivel szemben. Az ügyeim gyakran vittek arrafelé, és így szoros kapcsolatba kerültem vele; a legnagyobb örömmel emlékszem vissza együtt töltött estéinkre, hosszas beszélgetéseinkre – az utolsó időben félig magyarul, félig angolul – és saját, bizonyos mértékig érintkező szervezeti ügyeinkről, politikáról és korrupcióról (amely Lotz szerint gyakorlatilag szinonim volt) vagy számtalan más témáról. Lotz szokása volt, hogy az idősebb fiútestvér nyersségével beszélt hozzám. Tanácsot kértem tőle – olyan gyakran, míg csak nem éreztem, hogy terhes lehet számára – mintha csak a testvérem lett volna. Életstílusa alapvetően más volt, mint az enyém, akárcsak a

modern nyelvészetről és korabeli nagyságairól alkotott véleménye.<sup>8</sup> Számos munkatársáról tárgyilagosabb véleményem volt, mint neki, és kedvesebb tudtam volna lenni legalább néhányukhoz. Sok téren nem értettünk egyet, de nem tudom eléggé hangsúlyozni azt a szellemi ösztönzést, amelyet mintegy negyedszázadnyi barátságunkból nyertem.

Egy este Lotz Washington egyik kisebb méltóságát látta vendégül vagy egy tucatnyi úgynevezett „establishment” nyelvész társaságában, beleértve néhány alapítványi igazgatósági tagot is. Ennek a szerencsétlen, zavart hivatalnoknak valamilyen megjegyzése ingerült szóáradatra készítette Lotzot, mely az egész estét csúnya incidensbe fojtotta. Sosem tudtam meg sem az okát, sem a lényegét. Nyilvánvaló volt azonban, hogy a hagyományosan finoman szórakoztató Lotz ezegyszer elvesztette önuralmát. Még mielőtt a szóáradat véget ért volna, a társaság széteszlott, hogy eltüntesse a konvencionális világ szövetén ejtett foltot, de az esemény sokáig érezhető zavart hagyott maga után és visszatetszést keltett, amely sosem felejtődött el. Azt hiszem, ez az epizód volt az, amely Lotz omladozó tekintélyének harmadik, immáron utolsó oszlopát ledöntötte, amelyet *de jure* a Foundation testesített meg. Néhány hónapon belül lemondott a Center vezetéséről.

Ennyi a tény. Mondták, hogy Lotz ezután próbált elérni engem, de a tavasz folyamán történetesen éppen kórházi ápolás alatt voltam s még telefonhívásokat sem kaphattam. Jónéhány hónappal ezután találkoztunk csak, amikor történetesen mindketten Magyarországon voltunk. Az ő beszámolója, „mi történt valójában”, amit nekem 1972 augusztusában Szegeden elmondott és mások (különbéle igazgatósági tagok, beosztottak, a Ford emberei) személyes tanúvallomása mind-mind más volt. Mindannyi szembeszegődött a többivel, s az eseményről sokféle perspektívája miatt Rashomonszerű, teljesen kubista képet formáltak, elérve végül is az igazság kideríthetetlenségét. Nem lenne értelme felidézni a többi tanú véleményét erről a tragédiáról, de le kell írni, ahogyan Lotz érzékeltette. Egyetlen erőteljes, bár megdöbbenő kifejezésben összegezte az eseményt: „az angolszászok kikészítettek”, s elsősorban két CAL igazgatósági tagot nevezett meg. Én ezt úgy értelmeztem, mint jelképes kifejezést annak a meggyőződésének, hogy azért kényszerítették lemondásra, mert az ő erkölcsi elvei összeütközésbe kerültek legbefolyásosabb támogatóinak etikájával. Ebben – biztos vagyok benne – igaza volt, mert a köztük levő kulturális különbségek mindent áthatóak, mélyek és talán áthidalhatatlanok voltak, de ebben az összefüggésben, úgy érzem, meg kell ismételnem egyik kedvenc mondását: „A valóság annál bonyolultabb.”

Mint már többször is utaltam rá ebben a megemlékezésben, Lotz legalább az ötvenes évek közepére kigondolt egy hosszú távú tervet a világ összes nyelvének egységes szempontok szerinti leírására, de csak a hatvanas évek végén kezdett terve megvalósításához. Egyszer azt mondta nekem, azt remélte, visszavonulása után (mely rendes körülmények között 1978-ban lett volna esedékes) teljes idejét ennek a munkának szentelheti. Különbéle egymásra épülő, jól átgondolt, és szakértelemmel megvalósított lépéssel közelítette meg a tervet. 1971-ben egy konferenciát szervezett egész Amerika nyelvészei

<sup>8</sup> LOTZ például azt tartotta, hogy a TG nyelvi modell, mely annyira népszerű volt az 1960-as években, egyetlen természetes nyelvnek sem felelt meg és a priori nem felelhet meg. Mivel soha nem született TG típusú magyar nyelvten – csak töredékek – ez az egy ideig a Magyar Tudományos Akadémia felügyelete alatt működő csoport feloszlásához vezetett, s ezt LOTZ mindig mint véleményének bizonyítékát emlegette. 1967-től saját magyar nyelvtenának javításán dolgozott, de a kutatásokból csak néhány speciális tanulmányt publikált.

számára a *formáns* kérdéseiről; ezt hamarosan egy nemzetközi szimpózium követte Burg Wartensteinben nagyjából azonos témáról. (Példátlan tett volt, hogy Lotz biztosítani tudta két kiemelkedő szovjet kolléga jelenlétét az ausztriai konferencián.) Ezután egy nemzetközi bizottságot állítottak fel Lotzzal mint titkárral és bőséges anyagi alappal, amelyet az ACLS-től a Wenner–Gren-től és az Egyesült Államok Oktatási Hivatalától tudott biztosítani. A terv következő lépése lett volna egy új hivatal megnyitása Bécsben – kevés alkalmazottal, Lotz vezetésével, feltehetőleg a CAL egyik ágaként – de ez már nem valósult meg. Az utolsó nyilvános hír a programról Lotz jelentése volt, amelyet nagyszámú közönség előtt olvasott fel a Bolognában tartott X. Nemzetközi Nyelvész Kongresszuson. A CAL vezetésében bekövetkezett változás azonban Lotz erőfeszítéseit megakadályozta, és a terv valójában eltűnt szem elől. Ki tudja, mikor támasztják fel újra? <sup>9</sup>

Szegeden, ahol egy lehangoló hetet töltöttem vele, Lotz végsőkéig elfáradt ember benyomását keltette, hanyatló egészségétől gyötörve és körülvéve egy bizonytalan jövő zavarásával. Valóban kisebb, de fájdalmas műtéten esett át ott, mégis ragaszkodott hozzá, hogy továbbmenjen Bolognába, ahol sebhelye elfertőződött, így vissza kellett mennie Szegedre kezeltetni. Végül, alighogy hazatért, tüdőgyulladással vitték kórházba. Miután kijött, úgy tűnt, új erőre kap ( legalábbis így mondták) és rendezni tudja ügyeit a CAL igazgatósági képviselőivel, méltányos megállapodást kötnek. Augusztus 25-én már annyira jól érezte magát, hogy elvihette családját ebédelni a Piccadillybe, ez volt egyik kedvenc washingtoni étterme, ahol végzetes szívroham érte ebéd közben. Ironikus oximoron volt ez, amelyet nagyra értékelt volna.

Nincs elegendő irodalmi tehetségem, hogy kifejezzem Lotz iránti érzelmeimet, de egy e.e. cunnings vers, ami akkor jutott eszembe, amikor meghallottam halálhírét, felteszi azt a gyöttrő kérdést, amit magam kérdeznék

Oda

Buffalo Bill

aki valaha ott

lovagolt vízezüstsima ménen

s piffpaffpuffripszropsz verteszétazagy aggalambokat Jesszus

de egy jóképű férfi volt

hát most már azt megnézném

hogy tetszik a szerelmes fiúkád

Miszter Halál

(Tandori Dezső ford.)

<sup>9</sup> Azonban vö. *The Linguistic Reporter*, Vol. 16. pp. 1–13. (1974).

# SZEMLE

VOIGT VILMOS

A kultúra szemiotikája

## Bevezetés

A szemiotika a jelezés folyamatával és a jelekkel foglalkozó tudomány, amely sok évszázados előzmények után csak a legutóbbi időben vált önálló tudománnyá. Újszerű és interdiszciplináris tudomány lévén, még most is egyre nő az érdeklődés iránta, új meg új területeken próbálják ki a jeltudomány sajátos eljárásait. A nagyon sokféle elágazó tudomány történetét még nem írták meg. Sebeok<sup>1</sup> áttekintése amerikai nézőpontból, Walther<sup>2</sup> inkább európai és filozófiatörténeti szempontból indult ki, Firth<sup>3</sup> voltaképpen csak a szimbólumvizsgálat tudománytörténetébe ad bepillantást, Ivanov<sup>4</sup> szovjet szemiotikatörténete nem is igazi tudománytörténeti munka, hanem saját tematikus kutatásainak összegezése, Voigt<sup>5</sup> a társadalmi szemiotika alapfogalmait adja tudománytörténeti áttekintés kíséretében. A legtöbb szemiotikai kézikönyv ad valamilyen tudománytörténetet, és igen sok az antológiászerű összeállítás, más nyelvű szemiotikai munkák olasz, angol, francia, német, orosz, magyar gyűjteményeit ismerjük. A nemzetközi szemiotika bibliográfiáját előbb a *Versus* folyóirat<sup>6</sup> kísérlete meg összegezni, legutóbb Eschbach<sup>7</sup> majd Eschbach és Rader<sup>8</sup> próbálja folyamatosan közreadni.

A szemiotika általában a strukturalizmus korszakát és eljárásait követte, de azzal nem azonos. Mégis, kialakulását tekintve a strukturalista nyelvtudomány, irodalomtudomány és néprajztudomány összegezései adnak valami tájékoztatást. Az etnográfiai szemantikáról Colby<sup>9</sup>, a strukturalista folklorisztikáról Voigt<sup>10</sup>, a strukturalista „kulturális antropológiáról” Maranda<sup>11</sup> adott áttekintést. 1973-tól a *Semiotica* c. folyóirat hasábjain nemzetenkénti összegezők jelennek meg a különböző országok strukturalista vizsgálatairól. Ezek már felölelik a szemiotikai munkákat is.

<sup>1</sup>SEBEOK, THOMAS A.: Semiotics. A Survey of the State of the Art. In: SEBEOK, THOMAS A. (ed.): Current Trends in Linguistics. Vol. 12. Linguistics and Adjacent Arts and Sciences. The Hague, 1975. 161–213.

<sup>2</sup>WALTHER, ELISABETH: Allgemeine Zeichenlehre. Einführung in die Grundlagen der Semiotik. Stuttgart, 1974. 9–43.

<sup>3</sup>FIRTH, RAYMOND: Symbols. Public and Private. Ithaca–London, 1973.

<sup>4</sup>ИВАНОВ, В. В.: Очерки по истории семиотики в СССР. Москва, 1976.

<sup>5</sup>VOIGT VILMOS: Bevezetés a szemiotikába. Bp. 1977.

<sup>6</sup>*Versus* 8/9 (1974). Bibliographia semiotica – A First Approach to a General International Semiotic Bibliography – Matériaux pour une bibliographie internationale de sémiotique. A folyóiratban egyébként több nemzetenkénti áttekintés készült a különböző országok szemiotikai kutatásairól.

<sup>7</sup>ESCHBACH, ACHIM: Zeichen, Text, Bedeutung. Eine Bibliographie zur Semiotik. München, 1974.

<sup>8</sup>ESCHBACH, ACHIM–RADER, WENDELIN: Semiotik-Bibliographie. I. Frankfurt, 1976. A vállalkozásnak 1979-től magyar kontribúciói is lesznek.

<sup>9</sup>COLBY, B. N.: Ethnographic Semantics: A Preliminary Survey. *Current Anthropology* 7. (1966). No. 1. February, 3–32.

<sup>10</sup>VOIGT VILMOS: A folklorisztikai strukturalizmus mérlege és távlatai. *MTA I. OK* 25. (1968), 169–183. Az újabb fejleményekről áttekintést ad: JASON, HEDA–SEGAL, DMITRI: Patterns in Oral Literature. The Hague–Chicago, 1977.

<sup>11</sup>MARANDA, PIERRE: Structuralism in Cultural Anthropology. *Annual Review of Anthropology* 1. (1972), 329–348.



A kultúra speciálisan szemiotikai vizsgálatának azonban nincs kézikönyve, bibliográfiai áttekintése. A különben sem sok kultúraelméleti áttekintés vagy bibliográfia sem tartalmaz ilyen összegezést. Ezért a kultúra szemiotikájára vonatkozó elgondolások áttekintését a szemiotika önálló tudománnyá válásának tényeit felsorolva kell kezdenünk, mivel a szemiotika kultúraelméleti vonatkozásai is ilyen módon bontakoztak ki.

#### Az önálló szemiotika kialakulása

1962. május 17–19-én Bloomingtonban (Indiana, USA) a paralingvisztikáról és kinezikáról rendezett kongresszuson bukkant fel az amerikai „szemiotika” önálló tudományként való deklarálása. A kongresszus anyagát Sebeok, Hayes és Bateson<sup>12</sup> adták ki. 1962. december 19–26-a között Moszkvában rendezték a jelrendszerek strukturális tanulmányozásának szimpóziumát, amelynek tézisei (voltaképpen Ivanov előszavával) már egyértelműen a szemiotika elnevezést használják a jeltudományra<sup>13</sup>. 1964-től jelenik meg Tartuban (Észt SzSzR) Lotman szerkesztésében<sup>14</sup> a szovjet szemiotikusok évkönyvsorozata. Kétévenként az úgynevezett „tartui nyári egyetemeken” elhangzott előadások adják az évkönyv anyagának zömét, és a nyári egyetemek programjai is megjelennek, de a nemzetközi kutatás számára voltaképpen elérhetetlenül kevés példányszámban. Az első évek tevékenységét Eimermacher<sup>15</sup>, az utóbbiakét Segal<sup>16</sup> tekintette át.

Amerikai, francia, olasz, német, szovjet, lengyel, román és más kutatók együttműködése és több kisebb konferencia után 1968 augusztusára tervezték az első nemzetközi szemiotikai kongresszust, Varsóba. Ez teljes egészében nem valósult meg, és csak 1969 elején Párizsban alakult meg a Nemzetközi Szemiotikai Társaság (International Association for Semiotic Studies), amelynek folyóirata az azóta is Th. A. Sebeok szerkesztésében megjelenő *Semiotica*. Korábban szemiotikai tárgyú tanulmányok az UNESCO folyóiratában (*Social Science Information – Information sur les Sciences Sociales*) jelentek meg. Ebből az anyagból később gazdag antológiát állított össze Kristeva, Rey-Debove és Umiker<sup>17</sup>. Ugyancsak 1969-től jelent meg Sebeok szerkesztésében az *Approaches to Semiotics* könyvsorozata, amely 1972-től egy „paperback” sorozattal is bővült. Az együttvéve több mint 60 kötet klasszikus szerzők műveinek újrakiadását, tanulmányaik kötetekbe gyűjtött változatát, elméleti és leíró tanulmányokat jelentetett meg. Itt jelent meg Rey-Debove szerkesztésében<sup>18</sup> az 1968-as varsói konferencia anyaga is. A könyvsorozat 1975–76-ban a kiadó problémái miatt megváltozott, jelenlegi folytatásait az Indiana University Press (Bloomington) gondozásában Sebeok adja ki. A nemzetközi szemiotikai társaság első nemzetközi kongresszusára 1974. június 2–6. között Milánóban került sor. Ennek anyagát Eco rendezte sajtó alá.<sup>19</sup>

<sup>12</sup>SEBEOK, THOMAS A.–HAYES, ALFRED S.–BATESON, MARY CATHERINE (ed.): *Approaches to Semiotics. Cultural Anthropology. Education. Linguistics. Psychiatry. Psychology.* Transaction of the Indiana University Conference on Paralinguistics and Kinesics. The Hague–Paris, 1972. (Janua Linguarum Series Maior: XV)

<sup>13</sup>Симпозиум по структурному изучению знаковых систем. Тезисы докладов. Москва, 1962.

<sup>14</sup>Труды по знаковым системам I. = ЛОТМАН Ю. М.: Лекции по структуральной поэтике. Вып. I. Введение, теория стиха. Тарту, 1964. – II. Тарту, 1965. – III. Тарту, 1967. – IV. Тарту, 1969. – V. Тарту, 1971. – VI. Тарту, 1973. – VII. Тарту, 1975. – VIII. Тарту, 1977. – IX. Тарту, 1977. A második kötetétől kezdve a sorozat idegen nyelvű alcímét is kapott: Works on Semiotics – Tööd semiootika alatt.

<sup>15</sup>EIMERMACHER, KARL: Entwicklung, Charakter und Probleme des sowjetischen Strukturalismus in der Literaturwissenschaft. *Sprache im technischen Zeitalter* 30. (1969), 126–157.

<sup>16</sup>SEGAL, DMITRI: Aspects of Structuralism in Soviet Philology. Tel-Aviv, 1974. (*Papers on Poetics and Semiotics* 2). Előzménye: MELETINSKIJ, ELIZAR–SEGAL, DMITRI: Structuralisme et sémiotique en U.R.S.S. *Diogenes*, No. 73. janvier-mars 1971. 94–116.

<sup>17</sup>KRISTEVA, JULIA–REY-DEBOVE, JOSETTE–UMIKER, DONNA JEAN (ed.): *Essays in Semiotics – Essais de Sémiotique.* The Hague–Paris, 1971. (*Approaches to Semiotics* 4)

<sup>18</sup>REY-DEBOVE, JOSETTE (ed.): *Recherches sur les systèmes signifiants.* Symposium de Varsovie 1968. The Hague–Paris, 1973. (*Approaches to Semiotics* 18)

<sup>19</sup>ECO, UMBERTO (ed.): *Proceedings of the 1974 Milan International Congress of Semiotics.* Milano, 1979.

Az utóbbi évtizedben Európa, Amerika és más kontinensek több országában szerveződtek szemiotikai társaságok, konferenciák, folyóiratok, publikációs sorozatok. Ezek közül csak a kultúra-szemiotikai szempontból legfontosabbakat említjük meg e helyen.

Olaszországban a Centro Internazionale di Semiotica e di Linguistica 1971-től adja ki Urbino-ban *Documents de travail et pré-publications* című füzetsorozatát (eddig több mint 75 kiadvány). 1971-től jelenik meg a *Versus* című szemiotikai folyóirat. Szerkesztője Umberto Eco.<sup>20</sup> 1970-től jelenik meg J. Pelc szerkesztésében a lengyel szemiotikai évkönyv: *Studia Semiotyczne*.<sup>21</sup> Ebből eddig hat kötet látott napvilágot. 1971-től J. Sulowski szerkesztésében szemiotikatörténeti évkönyv: *Studia z Historii Semiotyki* jelenik meg.<sup>22</sup> A német szemiotika előbb a különböző nyelvészeti és irodalomtudományi folyóiratokban kapott helyet. 1975. október 1–5. között rendezték első szemiotikai konferenciájukat a német kutatók, ennek anyaga részeiben jelent meg.<sup>23</sup> 1975-től jelenik meg a *Grundlagen der Kommunikation – Foundations of Communication* könyvsorozat, amely a legszorosabban kapcsolódik az 1976-ban megalakult német szemiotikai társasághoz (Deutsche Gesellschaft für Semiotik). Igen fiatal az osztrák szemiotika, 1972-től a *Wiener Linguistische Gazette* hasábjain olvashatók munkái. 1975-ben, 1976-ban és 1977-ben Bécsben szemiotikai szimpóziumokat rendeztek, ezek anyagát T. Borbé rendezi sajtó alá.<sup>24</sup> A rendkívül gazdag francia szemiotika nyelv- és irodalomtudományi (főként a *Langages* és irodalomtudományi (főként a *Tel Quel*) folyóiratokban, valamint a Larousse kiadó „Collection L” kötetében, a Seul kiadó „Poétique” kötetében, a Mame kiadó „Univers Sémiotiques” kötetében jelenik meg. A belga szemiotika fóruma a *Degrés* folyóirat, 1973-tól. A kanadai szemiotikai folyóirat *The Canadian Journal of Research in Semiotics – Le Journal Canadien de Recherche Sémiotique* 1973-tól jelenik meg. A dél-amerikai szemiotika első önálló folyóirata az 1974-től megjelenő *Lengajes*, (Buenos Aires, Argentína). A magyar szemiotika tanulmányosorozatát *Szemiotikai Tanulmányok – Semiotic Studies* címmel 1972-ben kezdték, szerkesztője Hoppál Mihály,<sup>25</sup> eddig több mint 50 füzet jelent meg. Az 1974 május végén tartott tihanyi nemzetközi kultúraszemiotikai konferencia anyagát Gráfik és Voigt<sup>26</sup> rendezték sajtó alá.

<sup>20</sup> *Versus* 1 (1971) szeptembertől évi két-három, folyamatosan számozott füzetben jelenik meg. 1978-ban a 19–20. számok látnak napvilágot.

<sup>21</sup> *Studia Semiotyczne* 1. (1970), 2. (1971), 3. (1972), 4. (1973), 5. (1974), 6. (1975), további kötetek 7. (1976) és 8. (1977) előkészületben.

<sup>22</sup> *Studia z Historii Semiotyki* 1. (1971), 2. (1973), 3. (1975). További kötetek előkészületben.

<sup>23</sup> Systematische Irreführung durch Zeichensysteme. In: *Sprache im technischen Zeitalter* 57. (1976) Januar–März, 1–94. és POSNER, ROLAND–REINECKE, HANS-PETER (hrsg.): *Zeichenprozesse – Semiotische Forschung in der Einzelwissenschaften*. Wiesbaden, 1976.

<sup>24</sup> BORBÉ, TASSO (ed.): Akten des I. Wiener Symposiums über Semiotik. Wien, 1976. – BORBÉ, TASSO: Akten des II. Wiener Symposiums über Semiotik. Verbalisierung nonverbaler Kommunikation. Wien, 1976. – BORBÉ, TASSO: Akten des III. Wiener Symposiums über Semiotik. Semiotik in Ost und West. Wien, 1978.

<sup>25</sup> A sorozatban eddig a következő számok jelentek meg: 1. ZSILKA–GOLOPENTIA-ERETESCU–VOIGT: Néprajztudomány és szemiotika – 2. GRÁFIK: A tulajdont jelölő jelek rendszere a népi műveltségben – 3. SZEMERKÉNYI–VOIGT: The Connection of Theme and Language in Proverb Transformation – 4. HOPPÁL: Mythology as a System of Signs – 5. VOIGT: Some Problems of Narrative Structure Universals in Folklore – 6. MELETINSKY: Typological Analysis of the Paleo-Asiatic Raven Myths – 7. HOPPÁL: Semiotic Research in Hungary – 8. MELETYINSZKIJ: A huszadik századi nyugati mítoszelméletek – 9. SEBEOK: Problems in the Classification of Signs – 10. GUNDA: Pásztorok és jelek – 11. VOIGT: A folklorisztikai-szemiotikai szövegelemzés eszközei – 12. FRÖHLICH: A mesei ellenfél szemiotikája – 13. NAGY: A népművészeti motívumok és a szemiotika – 14. SZEMERKÉNYI: A szólások szemiotikai analízise – 15. GRÁFIK: A családon belüli tulajdonjelek – 16. VERES: Jobb: bal: férfi: nő – 17. HOPPÁL: A mitológia mint jelrendszer – 18. SZEPES: Hekaté – 19. LÁNG: A stílus statisztikája és szemiotikája – 20. MÉREI: Az utalás – 21. JOÓB: A magyar napihírek összetétele – 22. R. HIDASI: A köszönés szemiotikájához – 23. MUNKAKÖZÖSSÉG. Az 1972. május elseji budapesti felvonulás társadalmi szemiotikájához – 24. VOIGT–SZÉPE–SZERDAHELYI: Signs and Communities – 25. A társadalmi szemiotika irodalmából – 26. CSURI: Egy narratív struktúrátípus néhány szabályszerűsége – 27. HORÁNYI: Adalékok a vizuális szöveg

Az utóbbi években a nyelvtudomány, kommunikációelmélet, szövegelmélet, poétika, rendszerelmélet számos új könyvsorozattal vagy folyóirattal jelentkezett, amelyekben rendszeresen találunk szemiotikai tanulmányokat. Ezeket, mivel nem tartoznak közvetlenül a kultúra szemiotikájának érdeklődési körébe, itt nem soroljuk fel. Külön is megemlítjük viszont az 1973-tól megjelenő *Journal of Symbolic Anthropology* (Toronto, Kanada), és az 1974-től megjelenő *Sign Language Studies* (Washington, USA) folyóiratokat, mivel ezek rendszeresen foglalkoznak kultúraelméleti kérdésekkel. A zene, színház, tánc, film és fotó szemiotikai kutatásával foglalkozó művekre – bár ezek a kultúra vizuális szemiotikájához hozzátartoznak – itt nem térünk ki.

#### *A kultúra szemiotikája tág értelemben*

Anélkül, hogy megkísérelnénk itt a kultúra egészének meghatározását, pusztán jeltudományi szempontból abból kell kiindulnunk, hogy a kultúra különböző jelrendszereket épít ki és használ fel. A kultúra szemiotikájának tág értelmezése abból áll, hogy mindazokat a jelrendszereket felsoroljuk és elemezzük, amelyek egy vagy több kultúrában megtalálhatók. Itt az elemzés módja kettős: egyrészt szemiotikai magyarázatot adunk, másrészt a különböző jelrendszereket a kultúra szempontjából értelmezzük. Így például nem nevezhetjük kultúraszemiotikai jellegűnek mindazokat a tanulmányokat, amelyek az írás jelenségeivel foglalkoznak, azokat viszont igen, amelyek ennek kulturális vonatkozásait vizsgálják.

A tág értelemben vett kultúraszemiotika főbb területei a következők.

A természetes nyelv, ezzel kapcsolatban a paralingvisztikai jelenségek, a nyelvi kifejezést szolgáló eszközök (például az írásrendszerek). E nagyon gazdag területről nem készült szemiotikai kézikönyv, a *Current Trends in Linguistics* 12. kötetében „Linguistics and Adjacent Arts and Sciences” címmel Sebeok szerkesztésében<sup>27</sup> a legtöbb ilyen területről van áttekintés, gazdag irodalommal. Külön foglalkozott a kutatás az úgynevezett beszéd-szurrogátumokkal, mint dob-nyelv, füst-nyelv és egyéb nem-verbális nyelvek. Sebeok és Umiker antológiája<sup>28</sup> a klasszikus leírásoktól egészen a mai elemzéséig terjed. A jelnyelvek leírásai közül Mallery 1881-es monográfiájának új kiadása<sup>29</sup> jelentős. Ebben összehasonlító szempontok is szóba jöttek. Igen sok összegezés foglalkozik a süketnémák

---

elméletéhez – 28. KANYÓ: Szövegelmélet és irodalomelmélet – 29. KELEMEN: Szöveg és jelentés – 30. KIEFER: A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról – 31. HOPPÁL: Ein semantisches Modell des ungarischen Alpgläubens – 32. VOIGT: A mondák strukturális-morfológiai vizsgálata – 33. JÓZSA: A filmkép mint logikai operátor – 34. VOIGT: Fonetika és fonológia egy folklórműfajban – 35. HOPPÁL: Венгерские исследования по этносемиотике – 36. VOIGT: Az etnoszemiotikáról – 37. GRÁFIK: Tulajdonjegyek a kommunikációs helyzetben – 38. VERES: Duális osztályozó rendszerek – 39. VOIGT: Szemiotika és folklór – 40. JÓZSA: Claude Lévi-Strauss és a „homológ metaforikus” kód – 41. KANYÓ: A közmondások szemiotikai analízise – 42. SZÉPE: A majdú számnemek – 43. SZUHAY: Kártyajóslás – 44. HOPPÁL: A magyar etnoszemiotikai kutatás – 45. NEWALL: A szimbolikus antropológia londoni iskolája – 46. PUTNOKY: Egy kultúráközi összehasonlító jelentépszichológiai kutatásról – 47. VOIGT: Tájékoztató az etnoszemiotika irodalmáról – 48. HOPPÁL: Bevezetés az etnoszemiotikába – 49. KÜLLÖS: Csángó népdalszövegek kvantitatív-stilisztikai elemzése – 50. VOIGT: Miért hiszünk a hiedelmekben? – 51. KOMORÓCZY: Egy termékenység-szimbólum Mezopotámiában – 52. BIERNACZKY: Van-e afrikai népmese? – 53. BENEDEK: A család megjelenése rövid prózaepikai műfajokban. További füzetek előkészületben.

<sup>26</sup> GRÁFIK IMRE–VOIGT VILMOS (szerk.). *A kultúra szemiotikája*. Bp. 1979.

<sup>27</sup> Adatait lásd az 1. jegyzetben.

<sup>28</sup> SEBEOK, THOMAS A.–UMIKER, DONNA JEAN: *Speech Surrogates: A Reader*. I. Drum and Whistle Systems. A munka 1975-re az *Approaches to Semiotics* 23. kötetének készült, második és harmadik kötetét 1976-ra tervezték.

<sup>29</sup> MALLERY, D. G.: *Sign Language Among North American Indians, Compared with That of Other Peoples and Deaf-Mutes*. The Hague – Paris, 1972. (*Approaches to Semiotics* 14)

jelvilágával. Stokoe amerikai összegezése<sup>30</sup> nyelvészeti kitekintésű. Tervoort<sup>31</sup> a vizuális kommunikáció kérdéseit veti fel. A különböző kultúrákban a jelvények és szimbólumok közel állhatnak a természetes jelekhez. Ezeket inkább népszerűsítő, mint elvi összegezések tárgyalkják, legutóbb ilyen de Vries<sup>32</sup>. A nem-nyelvi viselkedés újabbán széles körű áttekintést kapott.<sup>33</sup> Különösen amerikai kutatók foglalkoztak az érzelem kifejezésével,<sup>34</sup> a testmozgások vizsgálatával,<sup>35</sup> általában a kinetika<sup>36</sup> néven ismert témakörrel. A gesztusok vizsgálata terén megindultak az első összehasonlító vizsgálatok,<sup>37</sup> és történeti munkák alapján Bouissac<sup>38</sup> foglalkozott a gesztusok és mozdulatok általános leírásának kérdéseivel. E téren különösen a beszédkifejező mozdulatok, a zenei hangokat jelölő kézmozdulatok, a pantomim mozdulatok, táncmozdulatok vizsgálata kíván még külön figyelmet. E kutatási területeken az utóbbi években mindenütt értékes részlettanulmányok jelentek meg. Összegező érvényű, és kulturális összefüggésekre is kitér Ekman és munkatársai<sup>39</sup> monográfiája az arckifejezések Darwin utáni kutatástörténetéről. Eibl-Eibesfeldt<sup>40</sup> az emberi viselkedés kulturális mintáit vezeti vissza egészen az állatvilágig. (Nincs itt módunk, hogy részletesen kitérjünk az etológia, az állati viselkedés kutatásában újabbán bekövetkezett, szinte forradalmi fejlődésre. Annyi mégis nyilvánvaló, hogy e kutatási terület nem minden eredménye tekinthető azonnal kultúraelméleti tanulságnak, és nem minden eleme tartozik a zoosemiotika területére sem, amelyet különben Sebeok<sup>41</sup> kitűnően összegezett.)

A nyelvnlél általánosabb jellegű kategória a kommunikáció, amelyet szintén felfoghatunk jelrendszernek. Ez esetben a különböző kommunikációs rendszerek mintegy a nyelv analógiájára képzelhetők el. Nyilvánvaló, hogy ilyen értelemben lehet foglalkozni például a tánc „nyelvével” és a tánc „szemiotikájával”. Mivel az így felfogott jelrendszerek száma kultúránként és azok között igazán nagy, áttekintésük igen nagy teret igényelne. Most csupán a legfontosabb jelenségekre hivatkozhatunk.

A természetes nyelvre épülő rendszerek közül a legjobban vizsgált a nyelvi szöveg. Ezt újabbán a szövegelmélet részletesen vizsgálta,<sup>42</sup> sőt a szövegek tipológiáját<sup>43</sup> is. A különböző szövegek között a folklórisztikai és tradicionális jellegűeket korábban típusok és motívumok, ma inkább műfajok és az

<sup>30</sup> STOKOE, WILLIAM C.: *Semiotics and Human Sign Languages*. The Hague – Paris, 1972. (*Approaches to Semiotics* 21)

<sup>31</sup> TERVOORT, BERNARD T.: *Developmental Features of Visual Communication. A Psycholinguistic Analysis of Deaf Children's Growth in Communicative Competence*. Amsterdam–Oxford–New York, 1975.

<sup>32</sup> DE VRIES, A.: *Dictionary of Symbols and Imagery in Western Civilization*. Amsterdam–New York, 1975.

<sup>33</sup> HINDE, H. (ed.): *Nonverbal Behaviour*. New York, 1972.

<sup>34</sup> EKMAN, PAUL–FRIESEN, WALLACE–ELLSWORTH, PHOEBE: *Emotion in the Human Face*. New York, 1972.

<sup>35</sup> SPIEGEL, J.–MACHOTKA, P.: *Messages on the Body*. New York, 1974.

<sup>36</sup> BIRDWHISTELL, RAY L.: *Kinesics and Context. Essays on Body Motion Communication*. Philadelphia, 1970.

<sup>37</sup> SAITZ, ROBERT L.–CERVENKA, EDWARD J.: *Handbook of Gestures. Colombia and the United States*. The Hague–Paris, 1972. (*Approaches to Semiotics* 31)

<sup>38</sup> BOUISSAC, PAUL: *La mesure des gestes. Prolégomènes à la sémiotique gestuelle*. The Hague–Paris, 1973. (*Approaches to Semiotics – Paperback Series* 3)

<sup>39</sup> EKMAN, PAUL (ed.): *Darwin and Facial Expression. A Century of Research in Review*. New York–London, 1973.

<sup>40</sup> EIBL-EIBESFELDT, IRENÄUS: *Liebe und Hass: Zur Naturgeschichte elementarer Verhaltensweisen*. München, 1970.

<sup>41</sup> SEBEOK, THOMAS A.: *Perspectives in Zoosemantics*. The Hague–Paris, 1972. (*Janua Linguarum – Series Minor* 122).

<sup>42</sup> SCHMIDT, SIEGFRIED J.: *Texttheorie. Probleme einer linguistik der sprachlichen Kommunikation*. München, 1973.

<sup>43</sup> WERLICH, EGON: *Typologie der Texte. Entwurf eines textlingvistischen Modells zur Grundlegung einer Textgrammatik*. Heidelberg, 1975. E témakör bizonyos területeibe bepillantást enged az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*. (1976) kötete: „A szöveg megközelítései” címmel.

előadómód szerint rendszerezik. A folklorisztikában összegező művek készültek a műfajelmélet,<sup>44</sup> a beszédetnográfia,<sup>45</sup> valamint a performance és a kommunikáció<sup>46</sup> szempontjából. A folkloristák is foglalkoztak a narratív struktúrák kutatásával,<sup>47</sup> jóllehet újabban ez a kutatási terület jóval túlnőtt a folklorisztikán, és a narratív formák vizsgálatát az irodalomtudomány minden területén alkalmazzák. Most csak néhány fontos munkát emelve ki, amelyek szerzői a folklorisztikai módszerekből, legtöbbször Propp morfológiájából<sup>48</sup> és Lévi-Strauss programadó mítosz-elemzéséből,<sup>49</sup> illetve az indián mítoszokról adott négykötetes összegezéséből<sup>50</sup> indultak ki. Greimas<sup>51</sup> szemantikai vizsgálatot ad, Dorfman<sup>52</sup> a középkori epikát elemzi, Kristeva<sup>53</sup> az irodalmi szövegek általában vett szemiotikai analizését képzei el így, Todorov<sup>54</sup> az újkori epikus formák (novella) vizsgálatát adja így, van Dijk<sup>55</sup> szöveggrammatikát épít fel ennek alapján, Bremond<sup>56</sup> a „récit” általános elbeszélésmintáit tárgyalja, Champigny<sup>57</sup> szövegontológiát, Prince<sup>58</sup> egyszerű és összetett szövegek leírását adja ilyen módon. Különösen nyilvánvaló a narratív formák proppi kiindulású vizsgálata a folklorisztikában. Dundes<sup>59</sup> indián mesekutatása, Meletinskij és tanítványainak tanulmányai,<sup>60</sup> francia<sup>61</sup> kutatók, Köngäs és Maranda<sup>62</sup> tanulmányai, dán szövegsemiotikusok munkái<sup>63</sup> egyaránt ezt a módszert követik. Szovjet kutatók legutóbb részletesen foglalkoztak a strukturális műfajvizsgálat újabb lehetőségeivel,<sup>64</sup> korábbi

<sup>44</sup>PROPP, VLGYIMIR JAKOVLEVICS: A mese morfológiája. Bp. 1975.

<sup>49</sup>LÉVI-STRAUSS, CLAUDE: A mítoszok struktúrája. In: HOPPÁL MIHÁLY–VOIGT VILMOS (szerk.): Strukturális folklorisztika. Tanulmányok II. Bp.–Szolnok, 1972. (*Documentatio Ethnographica* 3.) 68–102.

<sup>44</sup>BEN-AMOS, DAN (ed.): Folklore Genres. Austin–London, 1976.

<sup>45</sup>BAUMAN, RICHARD–SHERZER, JOEL (ed.): Explorations in the Ethnography of Speaking. London–New York, 1974.

<sup>46</sup>BEN-AMOS, DAN–GOLDSTEIN, KENNETH S. (ed.): Folklore. Performance and Communication. The Hague–Paris, 1975.

<sup>47</sup>VOIGT VILMOS: Some Problems of Narrative Structure Universals in Folklore. *Acta Ethnographica* 21. (1972), 57–72.

<sup>50</sup>LÉVI-STRAUSS, CLAUDE: Mythologiques. I–IV. Paris, 1964–1971.

<sup>51</sup>GREIMAS, A.-J.: Sémantique structurale. Recherche de méthode. Paris, 1966.

<sup>52</sup>DORFMAN, EUGENE: The Narreme in the Medieval Romance Epic. Manchester, 1969.

<sup>53</sup>KRISTEVA, JULIA: *Σημειωτική*. Recherches pour une sémanalyse. Paris, 1969.

<sup>54</sup>TODOROV, TZVETAN: Grammaire du Décameron. The Hague–Paris, 1969. (*Approaches to Semiotics* 3)

<sup>55</sup>VAN DIJK, TEUN A.: Some Aspects of Text Grammar. The Hague, 1972.

<sup>56</sup>BREMOND, CLAUDE: Logique du récit. Paris, 1973.

<sup>57</sup>CHAMPIGNY, ROBERT: Ontology of the Narrative. An Analysis. The Hague–Paris, 1972. (*De proprietatibus litterarum Series Minor* 12).

<sup>58</sup>PRINCE, GERALD: A Grammar of Stories. An Introduction. The Hague–Paris, 1973. (*De proprietatibus litterarum – Series Minor* 13).

<sup>59</sup>DUNDES, ALAN: The Morphology of North American Indian Folktales. Helsinki, 1964. (FF Communications 195)

<sup>60</sup>МЕЛЕТИНСКИЙ, Е. М.–НЕКЛЮДОВ, С. Ю.–НОВИК, Е. С.–СЕГАЛ, Д. М.: Проблемы структурного описания волшебной сказки. *Труды по знаковым системам* 4. (1969), 86–135. – Еще раз о проблеме структурного описания волшебной сказки. *Труды по знаковым системам* 5. (1971), 63–91.

<sup>61</sup>CHABROL, CLAUDE (ed.): Sémiotique narrative et textuelle. Paris, 1973.

<sup>62</sup>KÖNGÄS MARANDA, ELLI–MARANDA, PIERRE: Structural Models in Folklore and Transformational Essays. The Hague–Paris, 1971. (*Approaches to Semiotics* 10)

<sup>63</sup>GRODAL, TORBEN KRAGH–MADSEN, PETER–RØDER, VIGGO (udg.): Tekststruktur. En indføring i tematisk og narratologisk tekstanalyse. Borgens Forlag, 1974.

<sup>64</sup>МЕЛЕТИНСКИЙ, Е. М.–НЕКЛЮДОВ, С. Ю. (сост.): Типологические исследования по фольклору. Сборник статей памяти Владимира Яковлевича Проппа (1895–1970). Москва, 1975.

ilyen tanulmányaik angolul is hozzáférhetőkké váltak Maranda antológiájában.<sup>65</sup> Főleg amerikai és francia kutatók más folklór műfajokra is kiterjesztették e kutatást,<sup>66</sup> a mitológia ilyen vizsgálatáról Maranda antológiája ad tájékoztatást.<sup>67</sup> Amint azt a nemzetközi folklorisztika is rögzítette – legutóbb az 1974-es helsinki nemzetközi népi epikakutató konferencia aktáiban<sup>68</sup> – a narratív folklór kutatásának ez a módszere világszerte ismertté vált. A néhány évvel ezelőtti értetlen kritikát<sup>69</sup> felváltotta a folklorisztikában kidolgozott megoldások általános használata és elismerése. Itt kell megjegyeznünk, hogy a közmondás és rokon műfajok kutatásában Permjakov<sup>70</sup> úttörő kezdeményezése, majd a klisé-elméletéről adott monografikus feldolgozása<sup>71</sup> hozott lényeges újat. Inkább irodalomelméleti módszerekkel dolgozott Kanyó,<sup>72</sup> és legutóbb megtörtént az irányzat áttekintése Krikmann<sup>73</sup> és Voigt<sup>74</sup> révén. Elkészült egy szovjet antológia, amely a szóláshoz hasonló folklór műfajok strukturális szemiotikai elemzését adta.<sup>75</sup> A szovjet folkloristák egy olyan gyűjteményes kötet tervét<sup>76</sup> is elkészítették, amely több más műfajra is kiterjed.

Bizonyos fokig a természetes nyelv analógiájaként lehet felépíteni néhány más rendszer vizsgálatát is. A legközvetlenebb a kapcsolat az előadás jellegű kommunikációs rendszerekkel. A zeneszemiotika voltaképpen csak legújában, az 1973-i belgrádi első nemzetközi zeneszemiotikai szimposium<sup>77</sup> után bontakozott ki, áttekintését Nattiez kézikönyve<sup>78</sup> nemzetközi szinten adja. Az előadóművészetekben a reprezentáció kategóriája körül dolgoztak ki szemiotikai rendszert a belga kutatók;<sup>79</sup> a cseh Osolsobě<sup>80</sup> információelméleti színházzsemiotikát kísérelt meg, a lengyel Kowzan<sup>80/a</sup> esztétikai

<sup>65</sup>MARANDA, PIERRE (ed.): *Soviet Structural Folkloristics*. I. The Hague–Paris, 1974. (*Approaches to Semiotics* 42).

<sup>66</sup>MARANDA, PIERRE–KÖNGÁS MARANDA, ELLI (ed.): *Structural Analysis of Oral Tradition*. Philadelphia, 1971.

<sup>67</sup>MARANDA, PIERRE (ed.): *Mythology. Selected Readings*. Harmondsworth, 1972.

<sup>68</sup>PENTIKÄINEN, JUHA–JUURIKKA, TUULA (ed.): *Folk Narrative Research. Some Papers Presented at the VI Congress of the International Society for Folk Narrative Research*. Helsinki, 1976. (*Studia Fennica* 20).

<sup>69</sup>NATHHORST, BERTEL: *Formal or Structural Studies of Traditional Tales. The usefulness of some methodological proposals advanced by Vladimir Propp, Alan Dundes, Claude Lévi-Strauss and Edmund Leach*. Stockholm, 1969. (*Acta Universitatis Stockholmiensis – Stockholm Studies in Comparative Religion* 9)

<sup>70</sup>Különböző tanulmányokban is feldolgozott összegező műve: ПЕРМЯКОВ, Г. Л.: *Избранные пословицы и поговорки народов Востока*. Москва, 1968.

<sup>71</sup>ПЕРМЯКОВ, Г. Л.: *От поговорки до сказки. (Заметки по общей теории клише)*. Москва, 1970. Angol fordítása: PERMYAKOV, G. L.: *From Proverb to Folk-Tale*. The Hague–Paris, 1977. (*Approaches to Semiotics* 48)

<sup>72</sup>KANYÓ ZOLTÁN: *Zur Theorie der einfachen Formen*. Budapest, 1979.

<sup>73</sup>KRIKMAN, ARVO: *Remarks on proverb semantics. 1–2. On denotative indefiniteness of proverbs – Some additional aspects of semantic indefiniteness of proverbs*. Tallinn, 1974.

<sup>74</sup>VOIGT VILMOS: *Új jelenségek a szóláskutatásban. Magyar Nyelv* 71. (1975), 404–409.

<sup>75</sup>ПЕРМЯКОВ, Г. Л. ред.: *Паремиилогический сборник*. Москва, 1978.

<sup>76</sup>MELETYINSZKIJ, JE. M.: *Strukturális folklór-elemzések. Antológia*. Moszkva, 1977. (Sajtó alatt.)

<sup>77</sup>Actes du Ier congrès international de semiotique musicale. *Proceedings of the 1st International Congress on Semiotics of Music*. Beograd, 17–21. Oct. 1973. Pesaro, 1975.

<sup>78</sup>NATTIEZ, J. J. (ed.): *Fundamentals of Musical Semiotics. I–II*. The Hague–Paris, 1977. (*Approaches to Semiotics* 51)

<sup>79</sup>HELBO, ANDRÉ (ed.): *Sémiologie de la représentation*. Bruxelles, 1975.

<sup>80</sup>OSOLSOBĚ, IVO: *Dramatické dílo jako komunikace komunikací o komunikaci. Otázky Divadla a Filmu – Theatralia et Cinematographica* I. (1970), 11–46.

<sup>80/a</sup>KOWZAN, TADEUSZ: *Littérature et spectacle dans leurs rapports esthétiques, thématiques, et sémiologiques. (2., javított kiadás az 1970-ben Varsóban lengyelül megjelent munkából)*. The Hague–Paris, 1977.

jelleggel foglalkozott a színház jelviszonyaival. A film-szemiotikának igen sok irányzata van. Worth és munkatársai<sup>81</sup> folyóiratukban foglalkoztak a vizuális kommunikáció antropológiai távlataival. Worth és Adair<sup>82</sup> egyenesen a filmbeli látásmód etnikus és kulturális összetevőiről irtak. Metz<sup>83</sup> és a francia filmszemiotika inkább jelentéseméleti kérdésekkel foglalkozik. Lotman<sup>84</sup> a látvány és a filmbeli térviszonyok esztétikai-szemiotikai értelmezését adja. A kompozíció fogalmát már Uszpenszkij tágabban értelmezte: a nem-nyelvi szövegekre is értette,<sup>85</sup> Zsegin monográfiájában<sup>86</sup> a hagyományos művészet képrendszerét vizsgálja ilyen módszerrel. Az ikonok, szakrális szimbólumok többé-kevésbé szemiotikai vizsgálatai szinte megszámlálhatatlanok. A művészettörténetben a posztikonológiai irányzat, valamint néhány önálló munka (Schapiro a szöveg és kép viszonyáról,<sup>87</sup> Lévi-Strauss<sup>88</sup> a maszkokról írván, az ikonológiát a művészettörténeti stíluselmélet irányába folytató Białostocki<sup>89</sup> stb.) mutat ilyen távlatokba. Külön meg kell itt említeni a Laming<sup>90</sup> és Leroi-Gourhan<sup>91</sup> úttörő kísérletei után is számottevő szovjet tanulmánykötetet,<sup>92</sup> amelynek szerzői az őskori művészet különböző formáinak jelviszonyait dolgozták fel. A vizuális kommunikációról készített összegezek<sup>93</sup> több más témára is kitérnek, elsősorban a tömegkommunikációs csatornák, az újságok, karikatúrák, képregények, hirdetések, reklámok ilyen vizsgálata volt eredményes. E munkákat külön tanulmányban kellene összegezni.

A *tárgyi világ* szemiotikai vizsgálata is bizonyos előzményekre tekinthet vissza. A népviseletről Bogatyrev úttörő monográfiája<sup>94</sup> adott először szemiotikai szempontú képet. Barthes divat-analízise<sup>95</sup> a divatleírásokat vizsgálja, nyelvészeti módszerrel. Hasonló jellegű munkák másutt is felbukkaniak. A *tárgyi világ* rendszerét a francia Baudrillard<sup>96</sup> az ökonomia rendszere alapján vizsgálja, és hasonló kísérletek történtek a tárgyi néprajz körében is, anélkül azonban, hogy ezt összegező műben fogalmazták volna meg. Egyébként hasonló módon a nyelvet is gazdasági rendszerként fogja fel Rossi-Landi.<sup>97</sup> Maltese<sup>98</sup> a tárgyi világot szemiotikai elvek alapján rendezi. A legmesszebb jutott az építészetsemio-

<sup>81</sup> WORTH, SOL (ed.): *Studies in the Anthropology of Visual Communication*. 1974-től megjelenő folyóirat.

<sup>82</sup> WORTH, SOL-ADAIR, JOHN: *Through Navajo Eyes. An Exploration in Film Communication and Anthropology*. Bloomington-London, 1972.

<sup>83</sup> METZ, CHRISTIAN: *Essais sur la signification au cinéma*. II. Paris, 1972.

<sup>84</sup> ЛОТМАН, Ю.: *Семиотика кино и проблемы киноэстетики*. Таллин, 1973.

<sup>85</sup> USPENSKY, BORIS: *A Poetics of Composition*. Berkeley, 1973. Eredetije: УСПЕНСКИЙ, Б. А.: *Поэтика композиции*. Москва, 1970.

<sup>86</sup> ЖЕГИН, Л. Ф.: *Язык живописного произведения*. Москва, 1970. Angol változata: ZHEGIN, L. F.: *The Language of a Pictorial Work*. The Hague-Paris, 1976. (*Approaches to Semiotics* 29)

<sup>87</sup> SCHAPIRO, MEYER: *Words and Pictures. On the Literal and the Symbolic in the Illustration of a Text*. The Hague-Paris, 1973. (*Approaches to Semiotics - Paperback Series* 11)

<sup>88</sup> LÉVI-STRAUSS, CLAUDE: *La voie des masques*. I-II. Genève, 1975.

<sup>89</sup> BIAŁOSTOCKI, JAN: *Stil und Ikonographie. Studien zur Kunstwissenschaft*. Dresden, 1966.

<sup>90</sup> LAMING-EMPERAIRE, ANETTE: *La signification de l'art rupestre paléolithique*. Paris, 1962.

<sup>91</sup> LEROI-GOURHAN, ANDRÉ: *Préhistoire de l'art occidental*. Paris, 1965.

<sup>92</sup> НЕКЛЮДОВ, С. Ю. (сост.) — МЕЛЕТИНСКИЙ, Е. М. (отв. ред.): *Ранние формы искусства*. Москва, 1972. Magyar fordítása előkészületben.

<sup>93</sup> HERMANN, K.—EHMER, L.: *Visuelle Kommunikation*. Köln, 1971.

<sup>94</sup> BOGATYREV, PETR: *The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia*. The Hague-Paris, 1971. (*Approaches to Semiotics* 5). (Az eredeti 1937-ben cseh nyelven jelent meg.)

<sup>95</sup> BARTHES, ROLAND: *Système de la mode*. Paris, 1967.

<sup>96</sup> BAUDRILLARD, JEAN: *Le système des objets*. Paris, 1968.

<sup>97</sup> ROSSI-LANDI, FERRUCCIO: *Linguistics and Economics*. The Hague-Paris, 1974. (*Current Trends in Linguistics* 12)

<sup>98</sup> MALTESE, CORRADO: *Semiologia dell messaggio oggettuale*. Milano, 1970.

tika, amelynek különböző irányzatait legutóbb a nemet szemiotikusok<sup>99</sup> foglalták össze. Korábban olasz, francia, latin-amerikai és amerikai kutatók foglalkoztak az épületek, az urbanisztika, a városok, a település szemiotikai kutatásával. E sokrétű megközelítésmód eredményeként az építészet-szemiotika és az ezzel kapcsolatos témák ma a társadalmi szemiotika egyik legfontosabb területévé váltak, amelynek külön összegezésére lenne szükség.<sup>100</sup> Ez a feladat összekapcsolható a hagyományos antropológiai, építészetelméleti, várostervezéstani, településtudományi és esztétikai kutatásokkal is, és jellegetesen interdiszciplináris feladat.

#### *A kultúra szemiotikája szűkebb értelemben*

Már az eddig bemutatott kutatási eredményekben is megfigyelhető az, hogy különböző kérdések összekapcsolásával foglalkoznak a kultúra egyes kérdéseivel. Ez a szintetikus szemlélet jellemzi a kultúra egészére vonatkozó szemiotikai kutatásokat is. Ezek során több olyan fogalmat dolgoztak ki, amelyek alkalmasak a kultúra fontos jelenségeinek leírására, és különösen az e fogalmak közti összefüggések olyanok, amelyek ma már nem csupán a szemiotikai kultúraelmélet, hanem általában a kultúraelmélet és szemiotikaelmélet számára is fontosak. A következőkben ezek közül is csak a legfontosabbakat említve vesszük sorra a szűkebb értelemben vett kultúraszemiotika főbb területeit: azokat a vizsgálatokat, amelyek a jelek és jelrendszerek vizsgálatát közvetlenül a kultúrák kutatásával kapcsolják össze, a jelek kulturális eredetét, használatát vagy értelmezését tartják feladatuknak.

Az első általános kategória a *kommunikáció*, pontosabban a szocio-kommunikáció. Ebben viszonylag részletesen írják le a kommunikáció körülményeit és tartalmát. Ennek ismerjük nyelvtudományi megoldásait, például Gumperz és Hymes<sup>101</sup> gyűjteményes kötetében, illetve Hymes<sup>102</sup> összegezésében. A kommunikációs rendszerek társadalmi fejlődését minden kritika ellenére általában a McLuhan proponálta rendszer szerint adják.<sup>103</sup> A kommunikációt általában a közvetlen („face to face”) interakcióval kapcsolják össze.<sup>104</sup> A különböző kódok önálló leírását többször megkísérelték, és különösen a szóbeliség kategóriájával foglalkoztak a folkloristák sokat.<sup>105</sup> A különböző folklór műfajok és jelenségek kommunikációelméleti tanulságokat is figyelembe vevő elemzése felbukkan a szovjet folkloristák műveiben.<sup>106</sup>

Külön kategóriaként szerepel a *jel*, amelyet általában a kultúraelméletben „szimbólumnak” neveznek. Cassirer<sup>107</sup> munkáit követve főként a nyelv, a mítosz, a viselkedés, sőt a társadalomszervezet szimbolikus vonásait hangsúlyozzák. Itt elsősorban az angol ún. „szimbolikus antropológia” iskolája hozott sok új eredményt. Turner<sup>108</sup> elsősorban rítusokat elemzett, Mary Douglas előbb szimbolikus szokásokat,<sup>109</sup> majd általában a primitív kultúrák szimbolikus jelenségeinek értelmét<sup>110</sup>

<sup>99</sup> CARLINI, A.–SCHNEIDER, B. (ed.): *Architektur als Zeichensystem*. Tübingen, 1971. (Konzept 1)

<sup>100</sup> HAJNÓCZY GÁBOR: *Építészet-szemiotikai vizsgálatok. Építés- és Építésztudomány IX.* (1978) 3–4. szám, 251–264. Uo.: 265–323. Válogatás építészet-szemiotikai tanulmányokból.

<sup>101</sup> GUMPERZ, J.–HYMES, D. (ed.): *Directions in Sociolinguistics*. New York, 1972.

<sup>102</sup> HYMES, DELL: *Foundations in Sociolinguistics. An Ethnographic Approach*. Philadelphia, 1974.

<sup>103</sup> Lásd például: CARPENTER, EDMUND–MCLUHAN, MARSHALL (ed.): *Explorations in Communication. An Anthology*. Boston, 1960.

<sup>104</sup> LAVER, JOHN–HUTCHESON, SANDY (ed.): *Communication and Face to Face Interaction. Selected Readings*. Harmondsworth, 1972.

<sup>105</sup> VOIGT VILMOS (szerk.): *A szájhagyományozás törvényszerűségei*. Bp. 1974.

<sup>106</sup> БОГАТЫРЕВ, П. Г.: *Вопросы теории народного искусства*. Москва, 1971. Több tanulmány. Vessd össze még: CSISZTOV, K. V.: *A folklór specifikuma az információs elmélet fényében. Népi Kultúra – Népi Társadalom* 5–6. (1971), 241–259.

<sup>107</sup> CASSIRER, ERNST: *Philosophie der symbolischen Formen. I–III*. Berlin, 1923–1929.

<sup>108</sup> TURNER, VICTOR: *The Forest of Symbols*. Ithaca, 1967. – *The Ritual Process*. London, 1969.

<sup>109</sup> DOUGLAS, MARY: *Natural Symbols. Explorations in Cosmology*. New York, 1970.

<sup>110</sup> DOUGLAS, MARY: *Implicit Meanings. Essays in Anthropology*. London–Boston, 1975.



vizsgálta. Amerikai és angol kutatók a duális osztályozás egy formáját (jobb – bal)<sup>111</sup> és általában a rítusokat<sup>112</sup> vizsgálták így. Módszertanilag a szimbólum<sup>113</sup> és legutóbb a szimbólumok kulturális használata<sup>114</sup> került külön tárgyalásra. Különösen a mélylélektani szimbólum-fogalom messzemenően befolyásolta a kultúrakutatást, és a kultúraszemiotikát is. Ennek áttekintésére azonban külön tanulmányra lenne szükség. Antropológiai szempontból Sperber<sup>115</sup> adott áttekintést a témaköréről.

A francia etnológia már régebben foglalkozott főként afrikai mítoszok értelmezésével. Griaule mítosz-szövegleírása<sup>116</sup> és variánsvizsgálata<sup>117</sup> után elsősorban Calame-Griaule munkája<sup>118</sup> érdemel figyelmet, amelyben a „langue” és „parole” megkülönböztetés alapján foglalkozik a mítoszokkal. A francia etnológia mítosz-elemző munkái összekapcsolódnak a primitív társadalmak vizsgálatával is. Itt Lévi-Strauss rokonsági rendszer vizsgálata,<sup>119</sup> a primitív gondolkodásról adott tanulmányai,<sup>120</sup> illetve totemizmus-könyve<sup>121</sup> volt a kiindulópont. A sokoldalú folytatásról legkönnyebben a *L'Homme* folyóirat hasábjain, illetve a Lévi-Strauss emlékkönyvben<sup>122</sup> tájékozódhatunk. A strukturális antropológiáról igen sok összegezés készült, ennek a szemiotikai antropológiába való átmenetét azonban eddig külön munka még nem tárgyalta.

Az emberi interakció különösen a mindennapi élet kommunikációs viszonyaival összekapcsolva került a kutatás előterébe. Amerikai kutatók itt a kognitív antropológia kategóriáját dolgozták ki, amely Romney és d'Andrade<sup>123</sup> és Tyler<sup>124</sup> antológiájából, kognitív szociológia formájában Cicourel<sup>125</sup> felfogásában vált ismertté. Garfinkel<sup>126</sup> és mások nyomán a különböző kognitív rendszerek tanulmányozását az ethnometodológia végzi. Ez legutóbb Európába is eljutott,<sup>127</sup> német kutatók elsősorban a mindennapi kommunikáció és interakció kutatásával,<sup>128</sup> angol kutatók főként a szimbolikus antropológiával,<sup>129</sup> német kutatók legújabbban a mindennapi élet szociológiájával<sup>130</sup> kapcsolják össze.

<sup>111</sup> NEEDHAM, RODNEY (ed.): *Right and Left. Essays in Dual Symbolic Classification.* Chicago, 1973.

<sup>112</sup> LAFONTAINE, J. S.: *The Interpretation of Ritual.* London, 1972.

<sup>113</sup> FIRTH, RAYMOND: *Symbols. Public and Private.* Ithaca–New York, 1973.

<sup>114</sup> LEACH, EDMUND: *Culture and Communication. The Logic by which Symbols are Connected.* An introduction to the use of structuralist analysis in social anthropology. Cambridge, 1976.

<sup>115</sup> SPERBER, DAN: *Rethinking Symbolism.* Cambridge, 1975. (A francia eredeti némileg változtatott kiadása.)

<sup>116</sup> GRIAULE, MARCEL: *Dieu d'eau. Entretiens avec Ogotemmel.* Paris, 1948.

<sup>117</sup> GRIAULE, MARCEL–DIETERLEN, GERMAINE: *Le Renard pâle.* Paris, 1965.

<sup>118</sup> CALAME-GRIAULE, GENEVIEVE: *Ethnologie et langage. La parole chez les Dogons.* Paris, 1965.

<sup>119</sup> LÉVI-STRAUSS, CLAUDE: *Les structures élémentaires de la parenté.* Paris, 1949. Új előszóval kiadva: Paris, 1967.

<sup>120</sup> LÉVI-STRAUSS, CLAUDE: *La pensée sauvage.* Paris, 1962.

<sup>121</sup> LÉVI-STRAUSS, CLAUDE: *Le totémisme aujourd'hui.* Paris, 1962.

<sup>122</sup> POUILLON, JEAN–MARANDA, PIERRE (eds.): *Échanges et communications. Mélanges offerts à Claude Lévi-Strauss à l'occasion de son 60ème anniversaire.* La Haye, 1970.

<sup>123</sup> ROMNEY, A. KIMBALL–D'ANDRADE, ROY GOODWIN (ed.): *Transcultural Studies in Cognition. American Anthropologist* Vol. 66, number 3. (1964 June), Part 2.

<sup>124</sup> TYLER, STEPHEN A.: *Cognitive Anthropology.* New York, 1969.

<sup>125</sup> CICOUREL, AARON V.: *Cognitive Sociology. Language and Meaning in Social Interaction.* Harmondsworth, 1973.

<sup>126</sup> GARFINKEL, HAROLD: *Studies in Ethnomethodology.* Englewood Cliffs, 1967.

<sup>127</sup> TURNER, ROY: *Ethnomethodology.* New York, 1974.

<sup>128</sup> Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (hrsg.): *Alltagswissen, Interaktion und gesellschaftliche Wirklichkeit.* 1. Symbolischer Interaktionismus und Ethnomethodologie. – 2. Ethnotheorie und Ethnographie des Sprechens. Reinbek, 1973.

<sup>129</sup> DOUGLAS, MARY (ed.): *Rules and Meanings. The Anthropology of Everyday Knowledge. Selected Readings.* Harmondsworth, 1973.

<sup>130</sup> WEINGARTEN, ELMAR–SACK, FRITZ–SCHENKEIN, JIM (hrsg.): *Ethnomethodologie. Beiträge zu einer Soziologie des Alltagshandelns.* Frankfurt, 1976.

A nyelv elméleti szinten is alkalmas a kultúra megközelítésére. A történeti és összehasonlító nyelvészet számos olyan módszert dolgozott ki, amelyek alkalmasak arra, hogy a jelentések társadalmi vonatkozását is megvizsgálják. Korábbi munkáiban Jakobson, Benveniste és mások foglalkoztak jelentéstani-jeltani vonatkozásokkal, amint ez Coquet és Derycke<sup>131</sup> bebizonyították, itt a szemiotikai fogalomkészlet össze is állítható. Újabb tanulmányaiban Benveniste<sup>132</sup> az indoeurópai népek gazdasági, rokonsági, birtoklási, jogi, vallási rendszereit vizsgálja ilyen szemantikai–szemiotikai szempontból. Közvetlenül a nyelvelméletben Volosinov úttörő munkája<sup>133</sup> – amelyet egyesek Bahtyin művének tartanak<sup>134</sup> – ad szemiotikai szempontokat is. Újabbban a nyelv „gazdasági elméletét” kifejtve Rossi-Landi foglalkozott a nyelv „munka-jellegével”,<sup>135</sup> tágabb értelemben a nyelv és az ideológia összefüggéseivel,<sup>136</sup> és a nyelvi relativizmus<sup>137</sup> kérdéseivel. Újabb munkáiban Prieto a jelhasználat és a gyakorlat<sup>138</sup> kérdéseit kapcsolta össze, elsősorban még mindig nyelvészeti szempontból. Külön meg kell itt említenünk a politika nyelvről szóló munkákat. Klaus úttörő műve<sup>139</sup> után Dieckmann<sup>140</sup> és tágabb értelemben Pross<sup>141</sup> adott erről áttekintést.

*Nyelvfilozófiai* szinten az úgynevezett analitikus nyelvelmélettel kapcsolatban születtek meg szemiotikai jellegű munkák. Schaff<sup>142</sup> szemantikai alapokról indult ki. Reznyikov<sup>143</sup> jeltipológiát, Klaus<sup>144</sup> ismeretelméleti következtetéseket, Kozlova<sup>145</sup> az analitikus nyelvelmélet kritikáját adja, Albrecht nyelvfilozófiája<sup>146</sup> tudománytörténeti ihletésű, Neumann és munkatársai<sup>147</sup> a nyelvhasználat tényeit általánosítják. Különösen a lengyel logikai-filozófiai iskola a nyelv (a nyelvi kifejezés) jelenségeit szemiotikai logikává változtatják.<sup>148</sup>

A *világkép* kategóriával több értelemben is foglalkozik a kultúraszemiotika. A szovjet szöveg-szemiotikusok közül elsősorban Lotman az, aki a poétikai szövegekben a rendező kompozíciós elveket és etikai-világnézeti fogalmakat mutat ki, és ezt a paradigmatis és szintagmatikus tengelyek szerinti szövegszerveződésben fedezi fel.<sup>149</sup> Szövegkonstrukciós modellekből indultak ki filológiai munká-

<sup>131</sup> COQUET, J. C.–DERYCKE, M.: *Le Lexique d'E. Benveniste. I–II.* Università di Urbino – Documents de Travail et Pré-Publications: numero 8, ottobre 1971. – numero 16, settembre 192. (Serie A)

<sup>132</sup> BENVENISTE, EMIL: *Le vocabulaire des institutions indoeuropéennes. I. Economie, parenté. II. Pouvoir, droit, religion.* Paris, 1970.

<sup>133</sup> ВОЛОШИНОВ, В. Н.: *Марксизм и философия языка. Основные проблемы социологического метода в науке о языке.* Ленинград, 1929. A különben még a szovjet tudományban is ritkán említett munka új kiadása: VOLOSINOV, V. N.: *Marxism and Philosophy of Language.* London, 1973. (Német, francia és egyéb fordításban is.)

<sup>134</sup> Lásd: BAHTYIN, M. M.: *A Szó esztétikája.* Bp. 1976.

<sup>135</sup> ROSSI-LANDI, FERRUCCIO: *Il linguaggio come lavoro e come mercato.* Milano, 1968.

<sup>136</sup> ROSSI-LANDI, FERRUCCIO: *Semiotica e ideologia.* Milano, 1972.

<sup>137</sup> ROSSI-LANDI, FERRUCCIO: *Ideologies of Linguistic Relativity. The Hague–Paris, (Approaches to Semiotics – Paperback Series 4)*

<sup>138</sup> PRIETO, LUIS J.: *Pertinence et pratique. Essai de sémiologie.* Paris, 1975.

<sup>139</sup> KLAUS, GEORG: *Sprache der Politik.* Berlin, 1971.

<sup>140</sup> DIECKMANN, WALTER: *Sprache in der Politik.* Heidelberg, 1975.

<sup>141</sup> PROSS, HARRY: *Politische Symbolik.* Stuttgart, 1974.

<sup>142</sup> SCHAFF, ADAM: *Bevezetés a szemantikába.* Bp. 1967. (Az első lengyel kiadás 1960-ban jelent meg.)

<sup>143</sup> RESNIKOV, LASAR OSSIPOWITSCH: *Erkenntnistheoretische Fragen der Semiotik.* Berlin, 1968. (Az orosz eredeti 1964-ben jelent meg.)

<sup>144</sup> KLAUS, GEORG: *Semiotik und Erkenntnistheorie.* Berlin, 1963. (A 2., bővített kiadás 1968-ban jelent meg.)

<sup>145</sup> KOZLOVA, M.: *Nyelv és filozófia.* Bp. 1976. (Az orosz eredeti 1972-ben jelent meg.)

<sup>146</sup> ALBRECHT, ERHARD: *Sprache und Philosophie.* Berlin, 1975.

<sup>147</sup> NEUMANN, WERNER etc. (hrsg.): *Theoretische Probleme der Sprachwissenschaft. 1–2.* Berlin, 1976. (*Sprache und Gesellschaft 9*)

<sup>148</sup> PELC, JERZY: *O użyciu wyrażen.* Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1971.

<sup>149</sup> ЛОТМАН, Ю. М.: *Структура художественного текста.* Москва, 1970.

ikban Ivanov és Toporov. Előbb szláv rítusszövegek szerkezeti elveit tanulmányozták,<sup>150</sup> majd ennek indoeurópai összehasonlító távlatait mutatták be.<sup>151</sup> Munkájuk az összehasonlító mitológia területére tartozik. A szovjet kutatók az úgynevezett „tipológiai kutatások” formájában tekintették át az ókori<sup>152</sup> és középkori<sup>153</sup> kultúra jelenségeit, a folklór számos műfaját.<sup>154</sup> Román kutatók a mese és más narratív műfajok<sup>155</sup> elemzését adták, Marcus és munkatársai révén matematikai-nyelvészeti módszerekkel is.<sup>156</sup> Különösen fontos lett a mítosz-elemzés. Részlettanulmányok után – mint Ogibenin<sup>157</sup> – elsősorban Meletyinszkijnek a mítosz poétikájáról írott monográfiája<sup>158</sup> számottevő. Ő, aki korábban a hőmese genezisével<sup>159</sup> és a hősepika archaikus formáival<sup>160</sup> foglalkozott összehasonlító-tipológiai módszertannal, a verses Edda és a skandináv mitológia kérdéseit strukturális módszerrel vizsgálta,<sup>161</sup> tanítványaival együtt a mesék proppianus elemzését folytatta szemiotikai vizsgálatban,<sup>162</sup> új mítosz-monográfiájában a hagyományos mítoszokat is vizsgálta, főként szibériai anyagon, de áttekintést adott a modern irodalmi és folklorisztikai mítoszelemletről is. Meg kell említenünk, hogy az utóbbi évtizedben a mítosz általános fogalomná vált: szinte minden szimbolikus formát így neveznek.<sup>163</sup> Ez a szemiotikai gyakorlat Barthes-tól származik, aki a tömegkommunikáció sok jelenségét nevezte „mitológiának”.<sup>164</sup> Ezt a nézetet csak bizonyos fenntartással nevezhetjük „politikai” mítosz-elemzésnek,<sup>165</sup> inkább a társadalmi szemiotika igényének jelentkezését láthatjuk benne. Hasonló törekvés figyelhető meg Greimas „értelmező” szemiotikájában.<sup>166</sup> A szovjet művelődéstörténeti szemiotikában főként a kultúránként változó tér-idő kategóriák vizsgálata érdemel figyelmet. Lihacsov tradicionális művei<sup>167</sup> mellett elsősorban Gurevicsnek a középkori kultúra kategóriáiról

<sup>150</sup> ИВАНОВ, В. В.—ТОПОРОВ, В. Н.: Славянские языковые моделирующие семиотические системы. Москва, 1965.

<sup>151</sup> ИВАНЮВ, В. В.—ТОПОРОВ, В. Н.: Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. Москва, 1974.

<sup>152</sup> АВЕРИНЦЕВ, С. С.—ГРИНЦЕР, П. А.—РИФТИН, Б. Л.—СЕМАНОВ, В. И. (ред.): Типология и взаимосвязи литератур Древнего Мира. Москва, 1971.

<sup>153</sup> БАЛАШОВ, Н. И.—ГРИНЦЕР, П. А.—НЕКЛЮДОВ, С. Ю.—РИФТИН, Б. Л. (ред.): Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. Москва, 1974.

<sup>154</sup> ПРОПП, В. Я.: Фольклор и действительность. Избранные статьи. Москва, 1976.

<sup>155</sup> РОШИЯНУ, НИКОЛАЕ: Традиционные формулы сказки. Москва, 1974. Ezzel nem teljesen azonos a román változat: ROȘIANU, NICOLAE: Stereotipia basmului. București, 1973.

<sup>156</sup> MARCUS, SOLOMON (red.): Semitotica folclorului abordare lingvistico-matematică. București, 1975.

<sup>157</sup> OGIBENIN, V. L.: Structure d'un mythe védique. Le Mythe cosmogonique dans le Rgveda. The Hague—Paris, 1973. (*Approches to Semiotics* 30). Eredeti je: ОГИБЕНИН, В. Л.: Структура мифологических текстов „Ригведы”. (Ведийская космогония). Москва, 1978.

<sup>158</sup> МЕЛЕТИНСКИЙ, Е. М.: Поэтика мифа. Москва, 1976.

<sup>159</sup> МЕЛЕТИНСКИЙ, Е. М.: Герой волшебной сказки. Происхождение образа. Москва, 1958.

<sup>160</sup> МЕЛЕТИНСКИЙ, Е. М.: Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники. Москва, 1963.

<sup>161</sup> МЕЛЕТИНСКИЙ, Е. М.: „Эдда” и ранние формы эпоса. Москва, 1968.

<sup>162</sup> Lásd a 60. jegyzetben idézett tanulmányukat.

<sup>163</sup> Az egyik legutóbbi ilyen összefoglalás: RUTHVEN, K. K.: Myth. London, 1976.

<sup>164</sup> BARTHES, ROLAND: Mythologies. Paris, 1957.

<sup>165</sup> Vesd össze: CALVET, LOUIS-JEAN: Roland Barthes. Un regard politique sur le signe. Paris, 1973.

<sup>166</sup> GREIMAS, ALGIRDAS JULIEN: Du sens. Essais sémiotiques. Paris, 1970.

<sup>167</sup> ЛИХАЧЕВ, Д. С.: Поэтика древнерусской литературы. (Издание, 2-ое, дополненное). Ленинград, 1971. — Развитие русской литературы X—XVII веков. Ленинград, 1973. Magyarul megjelent tanulmányai egy korábbi tudományos korszakát képviselik.

írott műve<sup>165</sup> sorolható ide. Megjegyezhetjük, hogy ez a világgéppé általánosító felfogás már Vigotszkij úttörő művészetpszichológiájában felbukkan,<sup>169</sup> és tulajdonképpen még mindig tágabban értelmezi a művészet jelszerűségét, mint a cseh hagyományokra építő „jelszerű műalkotás” koncepció,<sup>170</sup> vagy a művészet információelméleti-esztétikai megközelítése Bense munkáiban,<sup>171</sup> avagy a kommunikációelméleti német kutatásokban.<sup>172</sup> Hogy a legkülönbözőbb jelrendszerek kultúrameghatározó jellegűek, már Kleinpaul,<sup>173</sup> az európai szemiotika egyik úttörője is meggyőzően hangsúlyozta. Irodalomelméleti általánosítását legutóbb Weimann igen határozottan egyoldalúnak nevezte.<sup>174</sup>

### Összefoglalás

A pár éve kialakult kultúraszemiotika máris rendkívül széles és sokrétű kutatássá fejlődött. Összegezőképpen éppen ezért különböző irányzatait soroljuk fel.

A szovjet kutatásban, amelynek idevágó tanulmányai olaszul<sup>175</sup> és franciául<sup>176</sup> is hozzáférhetőek, elsősorban Lotman és Uszpenszkij foglalkozik kultúraszemiotikával.<sup>177</sup> Eszerint a kultúra kódrendszer, amelynek elsajátítása külön tanulmányozható, az egyes kulturális jelenségek szinkron és diakron módon, paradigmikus és szintagmatikus összefüggésekben írhatók le. Különösen az olyan kategóriák, mint a név, a szöveg és a műalkotás csak kultúraszemiotikai módon írhatók le. Ez a felfogás a szovjet művelődéstörténetben találja előzményeit. Az irodalmi szövegek és műfajok kultúraelméleti tárgyalását korábban Bahtyin munkáiban<sup>178</sup> találtuk meg, ő főként az epikus kifejezés és ábrázolásmód típusait vizsgálta ilyen aspektusból.

A francia szemiotikában Greimas a kódokból indul ki kultúraelméleti fejtegetéseiben.<sup>179</sup> Véleménye szerint a szóbeli hagyomány a régies társadalmakban ad szemiotikai jellegű kultúrát, ezt a modern társadalmakban az írásos szociokultúra váltja fel. Közvetlenül a jelviszonyokat mutatja be

<sup>168</sup> ГУРЕВИЧ, А. Я.: Категории средневековой культуры. Москва, 1972. Magyarul: GUREVICS, A. J.: A középkori ember világgépe. Bp. 1974. (Több tanulmánya, illetve e könyv részei más magyar kiadványokban is olvashatók, olykor eltérő fordításban, a szerző keresztneveinek némi változtatgatásaival is.)

<sup>169</sup> VIGOTSKIJ, LEV: Művészetpszichológia. Bp. 1968. A. N. Leontyev előszavával, V. V. Ivanov jegyzetével. A munka voltaképpen az 1920-as években készült, de csak évtizedekkel később jelent meg. A magyar fordítás forrása a következő kiadás volt: ВИГОТСКИЙ, Л. С.: Психология искусства. Москва, 1965.

<sup>170</sup> ZVEĚŘNA, JOSEF: Výtvarné dílo jako znak. Praha, 1971.

<sup>171</sup> BENSE, MAX: Aesthetica. Einführung in die neue Ästhetik. Baden-Baden, 1965.

<sup>172</sup> GERLACH, PETER-KAEMMERLING, EKKEHARD (ed.): Kunst als Zeichensystem. Köln, 1975.

<sup>173</sup> KLEINPAUL, RUDOLF: Sprache ohne Worte. Idee einer allgemeinen Wissenschaft der Sprache. The Hague-Paris, 1972. (*Approaches to Semiotics* 19)

<sup>174</sup> WEIMANN, ROBERT: Literaturgeschichte und Mythologie. Methodologische und historische Studien. Berlin-Weimar, 1974.

<sup>175</sup> FACCANI, REMO-ECO, UMBERTO (ed.): I sistemi di segni e lo strutturalismo sovietico. Milano, 1969. – LOTMAN, JU. M.-USPENSKIJ, B. A. (ed.): Ricerche semiotiche. Nuove tendenze delle scienze umane nell'URSS. Torino, 1973.

<sup>176</sup> LOTMAN, Y. M.-OUSPENSKI, B. A. (ed.): Travaux sur les systèmes de signes. Paris, 1976.

<sup>177</sup> ЛОТМАН, Ю.: Статьи по типологии культуры. Тарту, 1970. Magyarul e kötet jelentős része hozzáférhető: LOTMAN, J. M.: Szöveg-modell-típus. Bp. 1973. 267–356.

<sup>178</sup> Bahtyin munkáiról áttekintést is ad: БАХТИН, М. М.: A szó esztétikája. Bp. 1976.

<sup>179</sup> GREIMAS, A.-J.: Réflexions sur les objets ethno-sémiotiques. (Manifestations poétique, musicale et gestuelle.) In: Actes du Premier Congrès International d'Ethnologie Européenne, Paris 24 au 28 août 1971. Paris, 1973. 63–72. Magyarul: Gondolatok az etnoszemiotikáról. Folcloristica 2–3 (1978) 272–290.

Barthes könyve a japán kultúráról,<sup>180</sup> illetve Kristeva és munkatársainak tanulmánykötete.<sup>181</sup> Itt a kultúrák jel-önmeghatározásai, illetve poétikai rendszereinek jelviszonyai kerülnek előtérbe.

A lengyel kultúraszemiotikában Żółkiewski előbb a kultúra modell-voltát hangsúlyozta,<sup>182</sup> majd a modern tömegkultúra szociológiai vizsgálatát kapcsolta össze a szemiotikával.<sup>183</sup> Külön foglalkozott a kultúra „szöveg”-szerűségének kérdéseivel is, és ebben felhasználható kutatási lehetőséget lát.<sup>184</sup>

A magyar társadalmi szemiotika<sup>185</sup> abból indul ki, hogy az egyes jelrendszerek nem izoláltak, a jelleválás és jelhasználat olyan társadalmi tények, amelyeket nem lehet csak a pszichológia vagy a szociológia módszereivel leírni, kutatásukra ki kell dolgozni egy önálló társadalmi szemiotika apparátusát.

Külön meg kell még említenünk a francia „kritikai” szemiotika irányzatát. Amint köztudott, ennek képviselői a jelhasználatban manipulációt fedeznek fel, céljuk az, hogy feltárva hatástalanítsák ezt a jel-mechanizmust. Ez az elgondolás jelentős eredményekhez vezetett a jelentésemlemben,<sup>186</sup> a poétikában<sup>187</sup> és az irodalmi művek értelmezésében.<sup>188</sup> Távolabbról olyan jelentős műveket is ide sorolhatunk, mint Lacan pszichoanalitikus kultúraelméletét,<sup>189</sup> vagy Foucault<sup>190</sup> művelődéstörténeti társadalmi formatanát. Az irányzat nemzetközi méretekben is hatékony volt, elsősorban olasz és német, valamint skandináv földön. A dialektikus szemiotika igénye elsősorban Madsen<sup>191</sup> könyvében fogalmazódott meg, és az irodalmi művek elemzésének nyelvi-logikai tanulságait próbálja meg általánosítani. Ennek az irányzatnak is ki kell dolgoznia a maga fogalmi apparátusát.

A szemiotika sajátos elméletében a kultúraszemiotikai szempontok leginkább az olasz szemiotikában, annak is legkivált Eco képviselte változatában figyelhetők meg. Ő már első szemiotikai rendszerezésében<sup>192</sup> a jelelméletet nemcsak nyelvi, hanem a különböző jelhasználati formákat figyelembe véve tekintette át. A jelről írt monográfiájában<sup>193</sup> is a jelosztályozást nemcsak nyelvi-filozófiai szinten végzi el. Legutóbbi jelelméleti kézikönyvében<sup>194</sup> a kódok és használatuk áttekintését adja. Ez nélkülözhetetlen minden további kultúraszemiotikához.

A másfél évtizedes kultúraszemiotika elválaszthatatlan a szemiotikának néprajzi, antropológiai célú műveitől. Voltaképpen nehezen választható el a társadalmi jelviszonyokat vizsgáló kutatásoktól is. Nyilván a fejlődés egy későbbi korszakában kultúraszemiotika, ethnoszemiotika és szocioszemiotika

<sup>180</sup> BARTHES, ROLAND: *L'empire des signes*. Geneve, 1970.

<sup>181</sup> KRISTEVA, JULIA – BIARDEAU, MADALEINE – CHENG, FRANÇOIS – FILLIOZAT, PIERRE-SYLVAIN – LOI, MICHELLE – DE VITRAY-MEYEROVITCH, EVA – SIBONY, DANIEL: *La traversée des signes*. Paris, 1975.

<sup>182</sup> ŻÓLKIEWSKI, STEFAN: *Sociologie de la culture et sémiotique*. In: KRISTEVA, JULIA – REY-DEBOVE, JUSSETTE – UMIKER, DONNA JEAN: *Essays in Semiotics – Essais de sémiotique*. The Hague – Paris, 1971. 120–136.

<sup>183</sup> ŻÓLKIEWSKI, STEFAN: *Semiotika a kultúra*. Bratislava, 1969.

<sup>184</sup> ŻÓLKIEWSKI, STEFAN: *Quelques problemes de sémiotique de la culture dans les ouvrages d'auteurs des pays est-européens*. Előadás az 1974-es milánói kongresszuson, megjelenőben a kongresszus kiadványában.

<sup>185</sup> Erről tájékoztatást ad: VOIGT VILMOS – SZÉPE GYÖRGY – SZERDAHELYI ISTVÁN (szerk.): *Jel és közösség. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény*. Bp. 1975. Különösen a bevezetés.

<sup>186</sup> DERRIDA, JACQUES: *De la grammatologie*. Paris, 1967.

<sup>187</sup> TODOROV, TZVETAN: *Poétique*. Paris, 1968.

<sup>188</sup> GREIMAS, A. J. etc. (ed.): *Essais de sémiotique poétique avec des études sur Apollinaire, Bataille, Baudelaire, Hugo, Jarry, Mallarmé, Michaux, Nerval, Rimbaud, Roubaud*. Paris, 1972.

<sup>189</sup> LACAN, JACQUES: *Écrits*. I–II. Paris, 1966–1971.

<sup>190</sup> FOUCAULT, MICHEL: *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*. Paris, 1966.

<sup>191</sup> MADSEN, PETER: *Semiotik of Dialektik. Bidrag til litteraturens, betydningens, bevidstthedens sociologi*. København, 1971.

<sup>192</sup> ECO, UMBERTO: *La struttura assente*. Milano, 1968.

<sup>193</sup> ECO, UMBERTO: *Il segno*. Milano, 1973.

<sup>194</sup> ECO, UMBERTO: *Trattato di semiotica generale*. Milano, 1975.

különválnak egymástól. Most azonban ez a széttagolás még akadályozná a kutatások további fejlődését.

Nem ennek a szemlének feladata kijelölni a kultúraszemiotika fogalomkészletét és az ezek közti összefüggéseket. Ez egy későbbi tanulmány feladata lehet, amelyhez erre az áttekintésre előzményként volt szükség. A bemutatott művek és irányzatok amúgy is csak részben rendelkeznek azonos szemiotikai és szemiotikán kívüli fogalmi apparátussal. Két gondolatot mégis szemlénk végére kell illesztenünk. Ezek egyszerre tanulságai áttekintésünknek és jelzik a további kutatások legfontosabb lehetőségeit.

1. A deskriptív, anyagfeltáró kultúraszemiotikai munkák számát még növelni kell. Nagyon sok területről kevés még a további vizsgálatokhoz szükséges empirikus anyag. Mindazonáltal máris látszik, hogy az összehasonlító, különböző kommunikációs formákat, sőt különböző kultúrákat összevető szemiotikai kutatások számára sok lehetőség van, és ezek az egyes kultúrák leírását éppúgy szolgálhatják, mint az összehasonlító kultúratipológiát.

2. A jelek jelrendszerekbe kapcsolódnak, és ezek is egymáshoz viszonyítva jól elrendezhetők. Ma úgy látjuk, hogy vannak elsődleges, és ezekre épülő másodlagos modelláló rendszerek. Kezdetben szokás volt az első szintet csak a nyelvvel, a másodikat például az irodalommal azonosítani. Ma már tágabb a horizontunk: az első szintre mindenfajta kommunikációt, mindenfajta elemi jelezést hozzávehetünk. A második szintre az ezekre épülő jelrendszereket helyezzük: logikai, művészeti, viselkedésbeli, vallásos, ideológiai jelrendszereket egyaránt. Külön kell vizsgálnunk e rendszerek egymás közti összefüggéseit is. És végül, ha a *társadalmat* a szociológia, ökonómia és politika terminusaival írjuk le, ettől meg kell különböztetnünk a *kultúra* fogalmát. És ha ezt nem is olyan könnyű definiálnunk, mindazáltal az nyilvánvaló, hogy a kultúra *kifejezési* formái azonosak a jelrendszerekkel, és a kultúra értékei is szemiotikai folyamatok során nyilvánulnak meg. Ennek a feltárása a kultúra szemiotikájának feladata.

Ennek számára az utóbbi másfél évtized során kialakult egy megbízható tudományos módszer. Ennek főbb műveit soroltuk fel a fentiekben, a teljesség igénye nélkül.<sup>195</sup>

Hutterer, Claus Jürgen: *Die germanischen Sprachen. Ihre Geschichte in Grundzügen*  
Budapest, 1975. Akadémiai Kiadó, XX + 543

HUTTERER MIKLÓS professzor a budapesti egyetemen az általános germanisztikai szakcsoport vezetője, egyszersmind évek óta Grazban a germanisztikai tanszék professzora. A magyar germanisták ifjabb, új nemzedékéhez tartozik, amelynek képviselői a második világháború után érthető okokból késvé és nem minden ellenállást leküzdve kellett hogy kialakítsák munkaterületüket, sőt munkamódszerüket is. A kiváló tehetségű kutató számára szerencsés módon a legkitünőbb képzés és továbbképzés jutott osztályrészül. Germanisztikai és nyelvészeti indíttatását a budapesti egyetemen MOLLAY KÁROLY (ma végre) professzortól nyerte, később éveken át a HARMATTA JÁNOS professzor vezette indoeurópai nyelvészeti tanszéken dolgozott. Tudományos munkájának elején a lipcsei kutatókkal került szoros kapcsolatba, FRINGS és iskolája körében adta ki első jelentős publikációit a magyarországi Középhegység német nyelvjárásairól. Ez a munka azonban már Leningrádban készült, ahol ZSIRMÜNSZKIJ akadémikus aspiránsaként foglalkozhatott általában a germanisztika kérdéseivel. Széles körű érdeklődésébe csakhamar nem csupán a magyarországi német nyelvjárások kutatása fért bele. Irányította és irányítja a hazai német nyelvátlasz, a hazai német nyelvjárás szótár munkálatait, ezenközben településtörténeti és néprajzi jellegű tanulmányokat is írt, illetve tanítványait ilyen munkák elvégzésére biztatta. Már a budapesti egyetemen működve az óizlanditól a jddisig igazán sokféle germanisztikai témát dolgozott fel. Egyetemi jegyzetet adott ki az angol nyelvtörténetről (1963), a gót nyelvről (1973), óizlandi szöveggyűjteményt jelentetett meg (1974),

<sup>195</sup> Az itt nem említett kérdésekről némi áttekintést ad: HORÁNYI ÖZSÉB: *Jel, jelentés, információ*. Bp. 1975. — SZTYEPANOV, JU. Sz.: *Szemiotika*. Bp. 1976. — VOIGT VILMOS: *Bevezetés a szemiotikába*. Bp. 1977. Itt további irodalommal.

ehhez most készült el egy szótár-rész, és 1968-ban egyetemi jegyzetként jelent meg *Bevezetés a germanisztikába* című munkája (387 lapon), a jelen könyv előzménye. A hazai német nyelvjárásokról a Szovjetunióban írt kandidátusi értekezése után ezt az áttekintést fogadták el a tudományok doktora értekezésnek. Már akkor is hangsúlyozták opponensei, hogy az egyetemi jegyzet nemcsak a magyarországi germanisztikai oktatás eddig legfontosabb eredménye, hanem általában is jelentős tudományos teljesítmény, messze túlmegegy a szokványos nyelvcsalád-bevezetések tematikáján és színvonalán.

Itt feltétlenül meg kell említeni, hogy HUTTERER MIKLÓS germanisztikai bevezetése nem társtalán. Éppen ugyanezre az időszakra jellemző, hogy sorra születtek alapos nyelvtudományi bevezetések az egyes nyelvcsaládok keretében; hogy csak néhányat említsünk HAJDU PÉTER urálsztikai (1966), TAMÁS LAJOS neolatin (1969), kissé később KAKUK ZSUZSA török (1976) tankönyvei, a szlavisztikából pedig több fontos munka is: előbb még fordításban HORÁLEK könyve (1967), majd hazai terméként BALECZKY és HOLLÓS ószláv (1968), BIHARI és H. TÓTH orosz (1976) kézikönyve. A finnugor népekkel több jegyzet és szöveggyűjtemény foglalkozik, a magyar nyelvről pedig nyilvánvaló módon sok áttekintést ismerünk. Ezek a munkák egyeznek abban, hogy egyetemi kézikönyv jellegűből következően pontos és megbízható ismereteket adnak, a leszűrt megállapításokat hozzák, egyszersmind azonban az anyag csoportosításában és értelmezésében új, korszerű szempontokat is felvetnek.

Még ebben az erős mezőnyben is kiemelkedő hely illeti meg HUTTERER kézikönyvét. Eredeti beosztásában előbb az indoeurópai nyelvcsalád általános kérdéseit, majd a germán nyelvek kialakulását és első tagolódását mutatta be, ez után egyenként vette sorra a különböző ismert germán nyelveket és népeket. Ez voltaképpen hagyományos témacsoportosítás, HUTTERER azonban két újítással adja mindezt: a történeti nyelvjáráskutatás újszerű, dinamikus és dialektikus megközelítésével, valamint a germán nyelvek fejlődési tendenciáinak merész tipológiai általánosításával. Ezzel kapcsolatos eredményei már a hatvanas évek közepén kialakultak, a mostani publikációra azonban finomodtak, és a nemzetközi tudományos közvélemény is felkészültebb ezek befogadására.

A magyar és a német könyvváltozat közti különbség nemcsak terjedelmi. A mintegy harmadával meggyarapodott új változat a kézikönyvekben nem szűkölködő germanisztika konkurrenciáját is kiállja. (A magyar kiadóval együtt Münchenben a jónévű Beck kiadó jelentette meg.) A munka szerkezete abban módosult, hogy az indogermán bevezetés és a germán nyelvek kialakulása után került „A germán népek kultúrája” címmel az a zárófejezet, amely a magyar kötetben még „A germanisztika segédtudományai” címet viselte. A változás nemcsak címbeli, hanem tartalmi irányultságú is: amíg ott mintegy segédtudományi ismeretanyagként szerepelt, most önálló téma lett a germán népek régészete, vallása, a runairás, a költészet és a névtan. Mindegyik önmagában is olyan gazdag téma, amiről nem könyveket, hanem egyenesen lexikonok könyvsorait lehet (és szokták is) írni, természetesen itt csupán rövid, plasztikus összezésre számíthatunk.

A szerző legsajátabb területe a mostani kiadás negyedikké vált fejezete, a germán népek és nyelvek bemutatása. Történeti és fejlődési sorrendben szerepelnek ezek: elől a gót, majd az izlandi és a faröer (magyar neve még mindig nincs e szigetnyelvnek!), a norvég, a dán és a svéd. (Amint ismeretes, a svéd és a dán kutatók megegyeznek abban, hogy mindegyik a maga nyelvét tartja tipológiailag fejlettebbnek, ily módon bármilyen sorrend is sérti az egyik felet.) Csoportban együtt szerepel ezután az angol, a friz és az ószász, ami indokolt, azonban a belső sorrend itt éppen fordítottja az előzőnek. A legnehezebb a délineket nevezett germán nyelvek bemutatása: a holland (és flamand), az afrikaans, a plattdeutsch, a német, a langobárd, a pennsylvaniai német, legvégül a jiddis következik. Talán itt is lehetett volna más csoportosítást adni, a külső befolyások mértéke szerint elkülöníteni az egyes nyelveket. Gondolom, akadnak olyan német dialektuskutatók is, akik sérelmeznek, hogy a pennsylvaniai német önálló fejezetet kapott, az erdélyi szász vagy a gottscheei viszont nem. Minden egyes nép és nyelv tárgyalása egységes szempontok szerint történik: előbb a történeti és forrásirodalom szerepel; majd az illető nyelv fejlődésének főbb állomásait mutatja be a szerző, tipológiailag leírja a nyelvet. Itt a hagyományos sorrendet követi (ábécé, fonetika a magánhangzók és mássalhangzók sorrendjében, a grammatikából a genus-problémák, az egyes szófajok, igeragozásnál a szemlélet fajtái, legvégül nyelv-szociológiai és stilisztikai megjegyzések), rendkívül tömör módon, jól áttekinthetően, csakugyan fontos kérdésekre koncentrálna. Rövid szövegpróba és annak exegézise található minden leírás végén, ez nemcsak az egyetemi oktatás szempontjából igen hasznos, hanem mintegy megleveníti a bemutatott nyelvi sajátosságokat.

Mind a magyar, mind a német kiadásban külön fejezet volt az angol és a német nyelv történeti rétegződése. Nyilvánvaló, hogy e két legfontosabb germán nyelv lokális változatai, társadalmi rétegekhez kapcsolható jelenségei külön megvilágítást érdemelnek. HUTTERER német és angol nyelvtörténeti tanulmányai lehetővé tették, hogy együtt írja meg a két témakört: minden alfejezetben együtt szerepelnek a vonatkozó német és angol jelenségek. Ezek egy része párhuzamos (például a nyelvi rétegződés), más része nem (az angol sokkal inkább aktív világnyelv több kontinensen, mint a tengerentúlon csak bevándorlónyelvnek vagy dialektusnak megmaradt német): vagyis fejezetenként más tanulság vonható le az összevetésből. HUTTERER elkerüli mind a mindenáron összevetés, mind az izolált bemutatás veszélyeit. Az is szerencsés ötlet volt, hogy a magyar kiadásban a germán nyelveket bemutató rész végén szereplő alfejezet most a kötet végére került. A germán nyelvek szerkezeti sajátosságait tárgyaló mostani ötödik fejezet egyszersmind a munka összefoglalása. Mivel itt mindazon ismeretek summázódnak, amelyeket a szerző és általában a germanisztika felhalmozott, szinte lehetetlen bírálóat mondani. Maga a szerző is arra utal záró mondataival, milyen további feladatai vannak az areális és a történeti-tipológiai kutatásnak: milyen részrendszerek leírását kell kimunkálni az általános sémán belül.

Rendkívül komoly nyeresége a német változatnak a sokszorosára nőtt bibliográfia, amelyet tematikus csoportosításban, jól tagolva kapunk. (Nincs viszont a szó szoros értelmében vett hivatkozás magában a könyvben.) Csak aki maga is használ hasonló tematikájú műveket, veszi észre, milyen gazdag anyagot ismer és milyen kritikusan válogat HUTTERER. Mivel művelődéstörténeti, nyelvtörténeti adatokat is hoz, valóságos kis germanisztikai könyvészet ez a rész. A magyar kiadásból hiányzott a szómutató (ez most nyelvenként csoportosítva található) és a névmutató (ez szerencsés módon a bibliográfiát is felöleli). Mindez megkönnyíti az adatok visszakeresését, hiszen a hallgatók és a kívülről érdeklődők bizonyára nem egyszer arra is kíváncsiak, egy-egy részkérdésről mit mond a szerző. Kár, hogy a művelődéstörténeti részekben csak elvéve szerepelnek az eredeti (pl. gót, óizlandi, óangol) terminusok, és ahol ezekre utal is a szerző, a szavak hiányoznak a szómutatóból. Igazán minimális terjedelmi növekedés árán még használhatóbb lett volna ily módon a kötet.

HUTTERER professzor széles körű ismeretanyagát paradox módon még ez az igazán általános érvényű munka sem mutatja be teljes mértékben. Jiddis dolgozatait említi (nem mindet), de cigány, örmény, oszét és egyéb tanulmányairól az olvasó e könyvből nem értesül. Ha nem is mindig ildomos, hogy a könyv borítóján a szerző zengien dicshimnuszot sajátmagáról, az Akadémiai Kiadó található voltna egy kis helyet a borítólapon arra, hogy ezt, vagy a HUTTERER MIKLÓS szerkesztette *Acta Linguistica* folyóiratot népszerűsítse. Ez a könyv ugyanis eljut olyan kezekbe is, ahol eddig a magyar germanisztikáról és általában hazai nyelvtudományunkról nem mindenki tudott. Különben a könyv gondos kiállítású, a több mint 70 ábra, a sok táblázat, bonyolult nyelvi szöveg viszonylag kevés hibát őrzött meg. Gondos kiadói és szerkesztési munka fejezte be a nagyszabású tudományos erőfeszítést.

Nemcsak egy nemzetközi méretben hasznos áttekintés, hanem új virágkorára jutott magyar germanisztikánk eddigi legjelentősebb eredménye is ez a munka. Nem is annyira kibővítését vagy folytatását, hanem hasonlóan jelentős más műveket várhatunk mind a szerzőtől, mind hovatovább felnövő tanítványaitól itthon és külföldön egyaránt.

VOIGT VILMOS

**Papers in computational linguistics.**

Edited by Ferenc Papp and György Szépe.

Consulting editors: David G. Hays, Wiktor Rosenzweig, Bernard Vaquois.

Assistant Editor: Tamás Terestyéni.

Proceedings of the 3rd international meeting on computational  
linguistics, held at Debrecen, Hungary.

Akadémiai kiadó, Budapest 1976. (Joint edition with Mouton, the Hague-Paris). 585.

Az egyik legelső elektronikus számítógépet a harmincas évek végén KOZMA LÁSZLÓ tervezte meg. NEUMANN JÁNOS közreműködésével 1946-tól indult meg a komputeres világsikere. A Szovjetunióban az ötvenes évek végén tették közzé az első adatokat a számítógép-parkról, amelyet a gépeknek



és működtetőiknek pihenőóráiban már „humán” vizsgálatokra is kipróbáltak egyes kutatók. A múlt század óta (!) a fejlett orosz matematikai nyelvészet új lehetőséget látott e gépekben és 1956. december 24-én V. ROZENCVEJG vezetésével megalakult a „Gépi fordítói egyesülés” a Moszkvai Állami Idegen Nyelvek Főiskoláján. Az 1960-as évektől kezdve egyetemi stúdiumok és kutatási programok foglalkoztak a számítógépes nyelvészettel. Ezt minálunk PAPP FERENC *Matematikai nyelvészet és gépi fordítás a Szovjetunióban* (1964) című könyve tette ismertté, amelynek első változata még 1958-ban született meg. 1962-től jelent meg Budapesten a *Computational Linguistics* című sokszorosított évkönyv, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Számítógépes Kutatóközpontjában szerkesztettek, de a köré formálódó kutatócsoportban nyelvészek, matematikusok és más tudományterületek képviselői is részt kaptak. Nyelvészeink közül PAPP FERENC, KIEFER FERENC, SZÉPE GYÖRGY, PETŐFI S. JÁNOS, DEZSŐ LÁSZLÓ és mások, a számítógépes szakemberek közül SZÖLLŐSY ÉVA, STEIN MÁRIA, VARGA DÉNES és mások kezdték meg a hazai számítógépes nyelvészet művelését, amely hamarosan egyetemi kereteket is kapott, és elsősorban a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem számítógépes központjában, PAPP FERENC jóvoltából számottevő munkát fejtett ki; több monografikus feldolgozást hajtott végre, és a nyelvtudományt, szlavisztikát, irodalomelméletet egyaránt érdeklő eredményeket hozott. Ezek után az a gondolat, hogy 1971-ben Magyarországon nemzetközi számítógépes nyelvészeti konferenciát rendezzenek, és ezt Debrecenbe telepítsék, igen kézenfekvő ötlet volt.

A rendkívül gyorsan világméretűvé váló számítógépes kutatásokon belül a nyelvtudomány a fordításelmélet, az újszerű szótárak és konkordanciák, valamint a tartalomelemzés témái, újabban pedig szövegelméleti vizsgálatok révén kapott önálló helyet. Korábbi kezdeményezések után 1967-ben Grenobleban tartották meg az első nemzetközi számítógépes nyelvészeti konferenciát és hozták létre az *International Committee on Computation Linguistics* szervezetét. A második kongresszust Stockholmban, majd a harmadikat Debrecenben tartották. Ez volt az első, szocialista országban rendezett nemzetközi számítógépes nyelvészeti összejövetel, amelyet a nemzetközi bizottság magyar tagja, SZÉPE GYÖRGY kezdeményezésére egy kilenctagú szervező bizottság (köztük KALMÁR LÁSZLÓ akadémikus) tervezett meg. Az 1971. szeptember 4–7-én tartott konferencián 160 résztvevő volt jelen, mintegy 50 előadást tartottak. Ennek aktáit közli a kötet.

Maga a konferencia megnyitó üléssel indult. Ezen hangzott el TAMÁS LAJOS akadémikusnak, az MTA Nyelvtudományi Intézete igazgatójának, az I. Osztály elnökhelyettesének üdvözlő beszéde, amelyet a kötet is közöl. Majd három előadás következett (ezeket a kötet tematikusan szétosztva közli, a 27., a 125. és a 97. laptól). Majd két szekcióra bomlott az ülés: *General Questions* címmel az általános, egy másik szekcióban *Phonology, Morphology, Lexicology* címmel a tematikus előadások következtek. Az előbbi szekció 5 előadásából az egyiket (az 53. laptól), a másik szekció 6 előadásából valamennyit közli a kötet. A másnapi *Syntactical Analysis* szekció négy előadása közül hármat a kötet is ebben a szekcióban közöl, a negyediket külön (493. laptól). A harmadik napon délelőtt párhuzamos szekciók dolgoztak. *Syntactic Level* címmel 4 előadás volt (ebből kettőt közöl a kötet), *Automatic Translation* címmel ugyancsak négy előadás, amelyből kettőt ilyen fejezetben, a harmadikat pedig külön (a 65. laptól) közli a kötet. Az esti plenáris ülés témája *Semantic Analysis and Synthesis* volt. Ennek négy előadása közül hármat e címmel közöl a kötet. Ezután kerekasztal-megbeszélés következett, erről a kötet bevezetője (a 11. lapon) tesz említést. A konferencia záró napján délelőtt két szekció dolgozott: *Semantic Level* címmel 5 előadás, ezek a kötetben három fejezetbe kerültek; *Other Applications* címmel pedig 4 előadás szerepelt, ezeket ugyanezzel a címmel közli is a kötet. A végső záró ülésekből D. G. HAYES összegezését olvashatjuk a kötet végén.

A kötet évek szerkesztői munkájával készült, külön nemzetközi bizottság irányításával. Erre szükség is volt. Előzetesen mintegy 70 előadást küldtek be, és ezek kivonatai meg is jelentek a konferencia sokszorosított *Abstracts* füzetében. A helyszínen szétosztott programban csak 40 előadás szerepelt, még az utolsó pillanatban is történtek változtatások. A mostani kötet 48 előadást (és a megnyitó meg záró szövegeket) közöl. A konferencia 8 tematikus szekciót rendezett, a mostani kötet is előre veszi az általános témájú dolgozatokat, majd 9 témacsoportot hoz, ezek azonban nem azonosak a konferencia szekcióival (ez érthető is, az anyag így jobban csoportosított). A bevezető tájékoztat a nemzetközi computer-nyelvészeti társaságról, egy kissé a konferenciáról és a kötet megszerkesztésének körülményeiről. Kár, hogy a beszámolóból kimaradt, mikor rendezték a konferenciát. Érthető okokból azt sem közölték a kötet szerkesztői, hogy az öt évnél is hosszabb időre elnyúló

publikáció (amely különösen egy olyan „modern” területen, mint a számítógépes nyelvészet, igazán sajnálatos) egyik oka a társkiadó vezetésében bekövetkezett válság volt. Mindezen apróságok ellenére is a kötet a magyarországi és a nemzetközi számítógépes nyelvészet területén számottevő esemény.

Az egy-két-lapos tömör beszámolóktól vagy gondolatfelvetésektől a kétíves részletező tanulmányokig igen változatos jellegű a kötet anyaga. A több világrészből jött szerzők természetesen még a jelölésben sem egyeztethetők, megannyi különböző iskolát képviselnek. A kötet angol nyelvű (2 cikk oroszul, egy németül, négy cikk és a megnyitó franciául olvasható).

Tartalmilag az általános kérdések körében a természetes és a programozó nyelvek, az algoritmusok és a kódnyelvek, általában a matematikai nyelvészet kérdései szerepelnek.

A természetes és mesterséges nyelvek szintaktikáját vizsgáló dolgozatok elsősorban angol példákat hoznak, magyar, orosz, cseh adatok csak egy-egy előadásban szerepelnek. Metodikailag a mélységlemez került előtérbe.

A szemantikai dolgozatok a szinonimitás, a preszuppozíciók, a szövegösszefüggések és a szöveg-szerveződés, valamint a szemantikai szintaktika kérdéseivel foglalkoztak. Meglepő, hogy e gyorsan fejlődő területen is milyen érdekes megállapítások hangoztak el Debrecenben. Azóta ugyan sokkal több és jobb szöveget tudunk már számítógépek segítségével generálni, mindazonáltal e fejzetnek rendszerint teljes terjedelemben közölt tanulmányai ma is gondolatébresztőek.

Három tanulmány foglalkozik a *topic/comment* viszonyral, a japán visszautalás, a francia előreutalás és az angol mondatfelépítés példáival.

A négy morfológiai dolgozatban a morféimák felismerése és modellálása volt a fő téma. Az utóbbival kapcsolatban LOTZ JÁNOS ismert többdimenziós nyelvi modelljeit vázolta fel, a másik előadás a statisztikai módszert vázolta fel. (A kitűnő dolgozatban azonban a komputerre még utalás sincs.)

A fonológiai dolgozatokban az elválasztás, a fonetikai átírás témáit a gyakorlati számítógéphasználat szemszögéből vetették fel. Nyelvtudományi témát vetett fel a szanszkrit-indonézai összehasonlító hangtan, illetve a belsőázsiai nyelvek betűgyakorosságának kutatója előadásában.

A statisztikai módszernek szentelt két előadásban a legismertebb kérdések (szövegvizsgálat, szóstatistika) kerültek elő.

Érthető okokból a leggazdagabb témacsoportok közé számított a gépi fordítás. Ezt a kimeríthetetlen kérdéskört szövegelméleti elvek szerint, angol–francia példán, francia–orosz példán (példákon), sőt az ember és gép közti kommunikáció példáján is vizsgálták. Gyakorlati példák elméleti összegezeit, nem részletkérdések és töredékes sikerek méltatását olvashattuk itt. Talán az egész kongresszus leghasznosabb előadója volt PAUL GARVIN áttekintése a hetvenes évek számítógépes nyelvészetének problémáiról. A nagyközönség hol lelkesült, hol megsemmisítő véleményeket hallhat a gépi fordításról, amelynek ellenzői a nyelvészek körében is minduntalan felbukkannak. Az előadó ezeket nem elhallgatva, nem polémikus, hanem igen magabiztos módon foglalkozik a gépi fordítás lehetőségeivel, soron következő feladataival. A prognosztikus cikk időkereteinek több mint a fele eltelve megállapíthatjuk, hogy GARVIN csak azt nem vette figyelembe, hogy az évtizedben a szövegelmélet és a strukturális szemantika új felismeréseket ér el: ma már a gépi fordítás nemcsak technikailag hasznosítható, és a nyelvészeti szintaktika, morfológia számos területén hozott szakmai eredményeket, hanem a nagy szöveg egységek jelentésánál sem dolgozhatták volna ki megjelenése nélkül.

A kötet végére afféle maradék témák kerültek. Egy biológiai, egy folklorisztikai, két nyelvtanítási előadás, és két rövid ötletfelvetés. Ezek sajnos aligha utaltak arra a rendkívül sokrétű felhasználási lehetőségre, amelyet a számítógépes nyelvtudomány a maga környékén kialakított. Őszintén sajnáljuk, hogy például éppen a Debrecenben folyó sokrétű kutatásokról semmi beszámolót nem kaphattunk.

HAYS záró előadása a számítógépes nyelvészet múltját, jelenét és (akkori) jövőjét vázolta fel, voltaképpen pár szellemes üdvözlő mondatot szolt.

A kötetben olvasható tanulmányok mögött sok-sok kutatás áll, és az előadások zömében ezek metodikai szintre is érték, így nemcsak a maguk gondjairól beszéltek az előadók, hanem a további munkához is ötleteket adtak. Bizonyos, hogy a számítógépes nyelvészek többsége ezentúl is a maga feje és gépének programozása után megy, mégis tanulságos volt mások gondolatainak ismét átlapozása. A nyelv elméletével foglalkozó kutatók pedig mindig bizalommal fordulhatnak a számítógépek eredményeihez: a hallatlanul precíz és gyors gépek mindig megmutatják, mennyi még a banalitás

a nyelvészetben, milyen kevéssé is ismerjük a nyelvet felépítő törvényszerűségeket. A számítógépes nyelvészet eredményei azok, amelyeket a nyelvtudomány valóban biztosan tud. A többi feltevés, esetleg zseniális megsejtés. Van nyelvtudomány számítógépek nélkül is, de azt, hogy a nyelvészet meddig egzakta tudomány, a számítógépek ma még butuska nyelvészkedése pontosan jelzi.

Tíz évvel a grenoble-i konferencia után, ahol elhatározták a debreceni konferencia megszervezését, újabb összejövetelre volna szükség ahhoz, hogy lássuk, meddig jutott a nyelvész és komputere az utóbbi évtizedben.

VOIGT VILMOS

### Hadrovics László: Szavak és szólások. Nyelvtudományi értekezések 88.

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1975. 134 l.

A Pais Dezső emlékének szentelt munka a szerző előző nyelvészeti füzetének (Jövevényszóvizsgálatok. *Nyelvtudományi Értekezések*. 50. Bp. 1965.) folytatása. A két munkát nem tematikája, hanem az azonos szemlélet és az ebből fakadó egyéninek tekinthető munkamódszer kapcsolja össze, amely módszer HADROVICS szavai szerint: „az elmúlt évtized alatt nem változott”. Lényege, hogy sohasem formálisan, hanem a jelentés és használat oldaláról közelít az etimológiához. A szótörténeti adatokat nem csupán egymással szembeállítja, hanem újonnan feltárt adatok bevonásával bővíti az új megoldások lehetőségének körét. A szótárak és szövegek aprólékos tanulmányozása mellett tudósi, kutatói ismeretanyaga és tapasztalata révén biztos szemmel és gyakorlott kézzel fordul a tárgyi összefüggések nyomozásához, analógiák kereséséhez, jelentések és használati körök meghatározásához a szerző.

Tárgyas szemlélete, az anyagi és szellemi élet egészére kiterjedő vizsgálati módszere természet-szerűen kelti fel az ethnographiával foglalkozó szakember érdeklődését is.

Az első részben a magyar képzővel, melyet ő honosító névszóképzőnek nevez – megtoldott jövevényszavaink névszói csoportját vizsgálja. Hangsúlyozza az ilyen névszóképző általánosan kiemelkedő jelentőségét az egyes nyelvekben s ugyanezt a jelentős „honosító” szerepét demonstrálja a magyar nyelvben is a *botos*, *dákos*, *pallas*, *kalap* (kalapos), *vinos*, *köntös* és *lugas* szavak elemzésével.

A második rész a szóhasadás és szókeveredés folytán kialakult fogalmak elemzését, etimológiai levezetését tartalmazza, mint az *ágy ~ puskaagy*, *árnyék ~ ernyő*, *bagázsia ~ poggyász*, *filagória ~ göré*, *fok*, *gyapjú ~ gyapot*, *idegen ~ vendég ~ vidék*, *korsó ~ köcsög*, *part ~ mart*, *tőke ~ teke*, *zámoly ~ gyámol*.

A harmadik részben néhány magyar szó eredetével foglalkozva, a *fenyő* fanév eddig egyértelmű eredetének általánosan elfogadott tételével szemben tárgyi alapokból levonható következtetést fogalmaz meg HADROVICS, egyelőre kérdés formájában: „... ha egyszer a *gyertyán* összefügg a *gyertyával* olyan alapon, hogy fáját világító fáklyának használták, miért ne függhetne össze a *fenyő* a *fény*, *fénylik* szócsaláddal? A *fenyőt* azért nevezték így, mert *fény*-t adott, mert *fénylett*, a *fenyő-fa* tehát nem más mint a *fénylő fa*.” (55. l.) Hasonló módon: a *hárs* és *háncs* szavak jelentésbeli és használati körükbeni szembesítésénél megkérdőjelezi ezeknek eddigi, két különböző finnugor megfelelőiből történt származtatását s felteszi a kérdést: *hárs* szavunk nem a *háms* \ *háncs* szavunk denazalizálódott változata-e, amint már MOÓR ELEMÉR is sejtette. A *hétalvó* kifejezésre új adatként hozza „az *heet aluuo Szentec*” kifejezést SZÉKELY ISTVÁN *Chronica*-jából (Krakkó 1559.) Az *újudvar*-ról pedig meggyőzően hangzik végkövetkeztetése, hogy benne „nem az új melléknév, hanem a *vi* ige szerepel. Eredeti alakja tehát *viji* – vagy *viju* – *udvar*, esetleg hasonló ejtésű variáns lehetett”. (59. l.) Ebbe a csoportba sorolja még a szerző a *folyik ~ fut*, *jön ~ jut* igék származtatását, mint amely ige-*parók* „azonos tőből származnak kétféle képzésmóddal”.

Nyelvünk szláv jövevényszavairól szóló szócikkeit a szerző eltérő kategóriákból válogatta. Egy részükben újabb adatok találhatók már korábban is javasolt etimológiai megoldásához: ilyenek a *berek*, *rusnya*, *szóvétnek*. A továbbiakban a szerző tüzetesebben megvizsgál másoktól korábban elvetett egyeztetéseket, hogy végeredményképpen a szláv származás mellett foglaljon állást, pl. *pislen óriás*, végezetül néhány új megoldást ajánl a *csere*, *elmélkedik*, *emlékezik*, *korhol*, *televény* és *veszteg* szó esetében. Ugyancsak itt tárgyal egy korábban kétség nélkül szlávnak tartott szót, a *birká-t*,

amely HADROVICS L. tüzetes vizsgálata szerint inkább a magyarból való átvétel lehet a szomszédos szláv nyelvekben.

A munka ötödik része olasz eredetű szavakkal foglalkozik, de „csak néhány (a szócikkeknek) tartalmaz valami érdemleges újat”, mint a *káva, korcsolya, labda, mankó, rest* és *tataroz*; ugyanakkor néhány igen értékes adattal járul hozzá a *citadella, dús, fraska, rece* szavaink meggyőző etimológiai rögzítéséhez.

Nyelvünk néhány alig vagy nem eléggé vizsgált, feltehetően német eredetű szavának etimológiáját tartalmazza a hatodik rész. Ilyenek a *bendő, csempe, dőre, harc, kordé, lác, orbánc, ostoba, ostor-adó*.

A hetedik részben vizsgált bizonytalan eredetű szavaink – *derék, kuruc, labanc, mázsa* és *tömlő* – szófejtéséhez ugyan fontos újabb adatokat sorakoztat fel a szerző, mivel azonban ezek segítségével sem látja megnyugtató módon megoldottnak etimológiájukat, eredetkérdésüket nyitva hagyja későbbi, bővebb bizonyító adattal történő elemzés számára.

Néprajzi szempontból legtöbbit mondanak a nyolcadik rész szólásokkal foglalkozó szócikkei, mint a *füstbe megy*, valakinek a *malnára hajtja a vizet, pünkösdi király, résen van, szájába rág*. Jelzett szócikkeinek végkövetkeztetéseiben HADROVICS L. amellett, hogy mind az anyagi, mind a szellemi kultúra számára e fogalmak történeti fejlődésmenetét világítja meg, példát is nyújt a néprajzi tények felhasználhatóságának módozataira a tisztázatlan nyelvi jelenségek megvilágításában.

KISS MÁRIA

Kiss Lajos: Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. Nyelvtudományi értekezések 92. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1976. 231 l.

A több, mint másfél száz szócikket tartalmazó munka bevezetőjében a szerző fontosnak tartja mindenekelőtt a címben foglalt fogalmak tisztázását; „*tükörszóról* akkor beszélünk, ha valamely elemezhető idegen nyelvi szó alkotó elemeinek lefordítása, utánzása útján új szó keletkezik. *Tükör-jelentés* esetén valamely már meglévő szó kap idegen minta hatására új jelentést.” (3. l.) KISS LAJOS-t etimológiai kutatásai során mindig is vonzották a tükörszók és tükörjelentések, s 1970 óta vizsgálja rendszeresen azokat a magyar szavakat és szójelentéseket, amelyeknél feltehető, hogy szláv mintára keletkeztek. Az effajta vizsgálatok nagyon munkaigényesek s bonyolultabb, nehezebb feladatot jelentenek, mint a jövevényszavak kimutatása. Jól látja a szerző, hogy: „*Kategorikus véleményalkotásra nem is mindig adódik alkalom, hanem gyakran be kell érni valamely lehetőségnek a felvetésével.*” (4. l.)

A fentiekből világosan kitűnik, hogy KISS L. olyan munkára vállalkozott, amelynek eredménye nem tükrözheti mindig híven a belé fektetett kutató munkát. Munkamódszerét az jellemzi, hogy az egyes szócikkekben felvetett kérdéseinek tisztázásához a nyelvészeti mozzanatokon kívül segítségül hívja a társtudományok: földrajz, történettudomány, néprajz stb. eredményeit is. Nem téveszti szem elől, hogy „... a szavaknak egy része bizonyára egymástól függetlenül keletkezett, azonos szemléletből fakadva. Nyilvánvaló azonban, hogy akadhatnak közöttük tükörszavak is”. (125. l.)

Tárgyalt szavai felölelik az anyagi és szellemi kultúra körébe tartozó különböző fogalmakat, a társadalmi, közigazgatási, vallási élet szakkifejezéseit stb. Példáinak sorából elegendő, ha azokat emeljük ki, amelyeknek eredetértési megoldása meggyőzően hat. Ilyenek pl. a sok közül a *kiskarácsony* (118. l.), *lángos* (121. l.), *macskaméz* (123. l.) *nagyhét* (128. l.), *süketvasárnap* (159. l.), *vasmacská* (203. l.) *vesztőhely* (208. l.) stb. Ezeknél is azonban lehetőleg úgy vonja meg a végső összegezést, hogy nyitva hagyja a kaput további kutatások számára. Konklúzióit majdnem minden esetben feltételes módban fogalmazza meg, ami a teljesen jogos és indokolt óvatosság jele.

KISS LAJOS könyvének gazdag adatanyagából számos tanulság vonható le. A néprajztudomány vizsgálódási körébe is tartozó szavak, kifejezések, fogalmak elemzése során olyan tipológiai egyezések tűnnek elő, amelyek konkrét néprajzi jelenségek összehasonlító vizsgálatát segíthetik elő. Másrészt úgy tűnik, hogy éppen ezeknek az adatoknak mennyiségi növelése és differenciáltabb kezelése révén jelentősen hozzájárulhat e fogalmak eredetének tisztázásához.

KISS MÁRIA

Balogh Lajos–Király Lajos: Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza. Budapest, 1976. 226 lap, Akadémiai Kiadó.

HERMAN Ottó hatalmas anyagot felölelő műve, *A magyar pásztorok nyelvkincse* (Bp. 1914.) megjelenése óta is számos néprajzi és nyelvészeti publikáció igazolja azt a tényt, hogy a magyar nyelv állattartással kapcsolatos szókészlete hihetetlenül gazdag. Az ide vonható szavak, kifejezések áradó bőségét jelzi a tömérdek tájnyelvi szó, az a tény, hogy a nyelvi egységesülés még viszonylag kis tájakon belül sem ment végbe a fogalomkör jó néhány fogalmának jelölésében. Másrészt, aligha van még egy olyan gazdasági tevékenység, amelyben annyira elevenen működött népünk szó- és kifejezésteremtő nyelvi fantáziája, mint az állattartásban. Bizonyosságul egyetlen példa: SZABÓ Kálmán, *A kecskeméti állattenyésztés szókincse és szólásmódjai* c. dolgozatában (Néprajzi Közlemények, X. 1–2. szám, Bp. 1965.) közölte a nagy alföldi város levéltárának 17–19. századi irataiból gyűjtött anyagát. Ebben csak a ló színére 182 szót, a ló természetének, állásának, sörényének, fülének leírására 329 kifejezést, a magyar fajta szarvasmarha színének jelölésére 146 szót, szarvainak formájára és állására 168 szót talál az olvasó.

Joggal feltehető, hogy ez a nagy szóbőség országosan nem általános, csak az állattartásban különösen jeleskedő alföldi települések sajátja. További megszorítás lehet, hogy az Alföldön sem a parasztság, hanem a népes pásztorréteg alkotta és hagyományozta e szókincs nagyobbik részét. Az efféle feltevések addig nem igazolhatók, de nem is vehetők el, amíg az adatfeltárás területi és tematikai egyoldalúságát nem korrigálja a kutatás.

BALOGH Lajos és KIRÁLY Lajos téma- és terepválasztása sok szempontból szerencsés. Többek között azért is, mert a Dunántúlról és parasztokról gyűjtötték könyvük anyagát. Az adatgyűjtés nem terjedt ki Somogy megye egész területére, csupán a megye központi fekvésű, kaposvári járásának 60 községére. Igen alapos, 233 kérdést tartalmazó kérdőívvel dolgoztak. A kérdések közel 1/3 része a baromfitartáshoz kapcsolódik (74 db), közel azonos számú kérdést tettek fel a lótarással (36), a sertéstartással (32) és a szarvasmarhatartással (30) kapcsolatban. Figyelmük egyéb háziállatokra is kiterjedt, mint a kutya (21), a macska (14), sőt a házinyúl (7).

Tematikailag négy nagy egységet tartalmazott a kérdőív és ezt a tagolást tükrözi a kötet is. Legtöbb kérdés (96) az állatok megnevezését kutatta. A köznévként használatos nyelvjárási megnevezések fontosabb csoportjai: a) Az állatok faj- és gyűjtőneve; b) Életkorra és nemre utaló nevek; c) Fajtanevek; d) Egyedi tulajdonságra utaló nevek; e) A jobb és bal oldalra befogott állatok neve; f) Az állatok (pásztorlási) csoportjának neve; g) Gyermeznyelvi becézőnevek. Ez a szócsoport nyújtja művelődéstörténeti szempontból a legtöbb tanulságot, mert szorosan kapcsolódik a tenyésztőmunkához, a tartásmódhoz, a munkatechnikákhoz. A nyelvészek számára viszont bizonyára a következő nagy csoport, a hangutánzó igék kérdésköre (53 kérdés) a legfontosabb, különösen az általános nyelvészet művelői, a kommunikációs problémák kutatói számára.

Igen tanulságos a hangutánzó igék fonetikai felépítését, formai típusait feltáró elemzés. Megállapítják a szerzők, hogy a hangutánzó szókincskört egyrészt az jellemzi, hogy azonos hangjelenségre egyetlen nyelvjáráson belül is igen sok alakváltozat található. Másrészt, ha a kifejezendő hangélmény viszonylag egynemű, minden situációban hasonló, akkor a nyelvi megformálás is csaknem azonos fonémákkal történik számos európai nyelvben. Példaként említik a magyar *kukorékol*, *miákol*, *mormog* szó orosz, német, francia megfelelőit.

Az ember és a háziállatok közötti kommunikáció nélkülözhetetlen eszközeit, az állathívogató- és az állatterelő szavakat öleli fel a harmadik nagy tematikus egység (48 kérdés). A ma még csak szerény eredményeket felmutató *zooszemiotika*, amely az állatok egymás közötti érintkezésének kutatásával foglalkozik, tulajdonképpen folytatja az állatokkal sokezer év óta foglalkozó ember praxisát. Az ember és az állat kapcsolatának minőségi változását hozta, hogy az ember megfigyelte az állatok hangjeleit és azokból a saját fonetikai apparátusával kiejthető szavakat formált. A madárfajhoz tartozó háziállatok hívogatóit vizsgálva a szerzők azt tapasztalták, hogy nagy többségük felső nyelvállású (i, i, u) magánhangzót tartalmaz. „Hangszínükkel, frekvenciájukkal ugyanis ezek a magánhangzók állanak legközelebb a madarak kellemes állapotot, érzelmet kifejező hangjaihoz.” (67. old.) Egyébként a hívogatókban az ismétlődés és a dallamosság igen lényeges, különösen a szárnyasoknál (pl. pi-pi-pi, li-li-li, túp-túp-túp). Az emlősöknel a dallam, a hanglejtés kevésbé fontos. A terelőszavakban az első szótagbeli nyomaték, a riasztó intonáció jelent az állat számára ingert kiváltó hangélményt. A

kergető, űző szavak esetében a kifejezés akusztikája, sajátos intonációja mellett gyakran lábdobbantás, fenyegető kézmozdulat, ostorcsattogtatás, a gyeplő megrántása teszi egészen egyértelművé a jelzést. A könyv utolsó, 36 kérdést felölölő tematikus egysége a szaporodásra vonatkozó kifejezéseket vizsgálja.

A kötet második felét az Adattár és az 51 térképlap tölti meg. A szerzők előbb minden kérdőpont anyagát térképre vitték, s csak azután döntötték el, hogy az adott téma alkalmas-e szóföldrajzi vizsgálódásra, vagy sem. Kötetükben csak azokat a térképeket közölték, amelyek számos lexikális és hangtani variánst tartalmaztak, s amelyeken az alakváltozatok térbeni elterjedése szabályosságot mutatott. A térképeiken tükröződő szóföldrajzi tények alátámasztják a vizsgált kaposvári járás nyelvjárási tagozódásáról leszűrt eddigi ismereteket. Négy nyelvjárási egységet különítenek el ebben a térségben: 1. északi, külső-somogyi terület, 2. a Kapos folyó melléke (népi nevén *Vízmente*), 3. a Kapos folyótól délre fekvő zselici terület, 4. Csököly és Szenna izolátumai, mint a kutatóterület legarchaikusabb pontjai. Fontos megállapítása a kötetnek, hogy „a településtörténeti elhatárolódásnak a nyelvi nyomai legtisztábban a szóföldrajzi térképeken jelennek meg”. (26. old.)

Az Adattár a kérdésekre kapott, többszörösen ellenőrzött válaszokat lexikai egységenként csoportosítva, listaszerűen felsorolva tartalmazza. Az egyes lexikai adatok után sorba szedve következnek azon kutatópontok számai, amelyeken előfordulását a gyűjtők rögzítették. Ilyenformán az Adattár alapján bárki bármelyik kérdés, lexikai elem földrajzi elterjedtségét térképre vetítheti, szótározhatja stb. Számos olyan téma nem kapott térképet a kötetben, amelynek lexikai anyaga az egész kaposvári járásban egységes, de amelynek az egész magyar nyelvterületről készítenődő szóföldrajzi térképeken lesz földrajzi aspektusa, nyelvtörténeti és művelődéstörténeti jelentősége. Ilyen elem a nőstény disznó megnevezésére Somogyban használatos *göbe* szó (85. old.), amely a nyelvterület más részein honos *koca*, *eme*, *emse* szavakkal együtt ad ki tanulságos térképet. Az ivartalanított ló megnevezésére a vizsgált somogyi területen kizárólag a *herélt* szó alakváltozatai használatosak, de nem lehet kétséges, hogy a *paripa* szóval együtt tanulságos szóföldrajzi térkép készíthető az országos elterjedtség adataiból. Ugyanez mondható el a *baromfi* szóról is, ami Somogyban kizárólagos, de az észak-tiszántúli *aprómarha*, *aprójószág*, továbbá az alföldi és erdélyi *majorság* szóval együtt mutatós térképet fog kiadni.

Kár, hogy néhány olyan kérdőpont anyaga is az Adattárba került, amely több lexikai elem viszonylag szabályos elterjedtségét sejteti. Sajnáljuk, hogy nincs térkép a kötetben a 26. kérdés válaszaiból (*görög*, *bűg*). Térképet kellett volna közreadni a ménló megnevezéseit tartalmazó 68. kérdésről is (*monyas*, *mén*, *csódör*). A kérdőív sajnos nem különböztette meg a legelőn tavasztól őszig kintháló és az oda naponta kijáró, faluban háló szarvasmarhák pásztrolási egységét. Miután a gyűjtők nem vettek tudomást arról, hogy két eltérő tartásmód lényegi kérdését vizsgálják, s hogy adott településnek egyidejűleg kintháló *gulyája* és haza járó *csordája* is lehet, az eredmény csak kavarodás lehetett. A néprajz még így is profitál a kérdésből, mert a kötet rögzíti a gulyát ismerő somogyi elterjedéseket. Meglepő, hogy a *juh* szó még Kercseligeten sem bukkan fel, a gyűjtők az egész területen csak a *birka* szót regisztrálták. Pedig Kercseligeten a bukovinai eredetű székelyektől gyűjtöttek, de ezt nem jelzik, adatközlőiket „bácskai telepéseknek” minősítik. Az *anyabirka* megnevezései között több kutatópontról jelzett *emse* szót az etnográfus recenziens gyanakodva fogadja. Olyan vidéken, ahol már a *juh* szó sem kerül elő, várható-e az anyaállat helyes megnevezése? Nem valószínűbb-e, hogy az adatközlők mondtak egy szót, amelynek pontos értelmét maguk sem ismerték?

A kötet függeléke tartalmazza a kutatópontok sorszám és betűrend szerinti jegyzékét, a falvak lélekszámát, a gyűjtő nevét, a gyűjtés időpontját. (Megjegyezzük, hogy a terepmunkát 1960–1965 között végezte el a két kiváló nyelvjárási gyűjtő.) A kötetet végül a mű jellegéből adódóan gazdag szómutató zárja le.

Nagy nyeresége ez a könyv nyelvészeti irodalmunknak. Általános nyelvészeti és dialektológiai vonatkozásai egyaránt fontosak, eredetiek. Reméljük, hogy a kötet az erőteljesebb szóföldrajzi kutatások nyitányát jelenti, s ezt az úttörő „célatlazst” újabb tematikus atlaszok fogják követni. Ezeknek nem feltétlenül kellene szűk tájakra korlátozni vizsgálati területet. Nagy szükség lenne az egész nyelvterületet átfogó szótérképekre, lexikai atlaszokra. Ezek szerkesztéséhez nemcsak az új terepmunkát, de a publikált nyelvjárási, néprajzi anyagot, a tájszótárak adattárait is számba kellene venni. A lexikai atlaszok nemcsak a szótörténeti, nyelvtörténeti kutatásoknak adnának újabb lendületet, de a művelődéstörténeti, településtörténeti, néprajzi kutatások forrásbázisát is szélesítenék.

A téma jelentőségének tudatában a magyar etnográfusok már eddig is tetemes anyagot publikál-

tak e tárgykörből (lásd pl. VÁMSZER Géza: A csikmegyei háziállatok elnevezései, keresztnevei, hajtó, hívogató, elűző (riasztó) és megállító szavai. Népr. Közl. 1959. 1–2. szám, 237–251. – U.ő.: Állatnevek, állatterelő, állathívogató és állatkergető szavak Székről és Inaktelkéről. Népr. Közl. 1959. 4. szám, 88–100.), s helyet kaptak ezek a témák a most már megjelenés előtt álló *Magyar Néprajzi Atlasz* 1958-ban kiadott kérdőívében is. Hogy ezek az egyszerű szavak milyen messzire vezetnek, milyen távlatokat tartogatnak a kutatás számára, elegendő egyetlen példával, J. HUBSCHMID kutatásaival bizonyítani (*Haustiernamen und Lockrufe als Zeugen vorhistorischer Sprach- und Kulturbewegungen*. Vox Romanica, XIV. Bern, 1954. 184–203.). Nem kétséges, hogy ezt a témát, ezeket a szóföldrajzi és szótörténeti kutatásokat, térben és időben az eddiginél szélesebben keretezve, folytatni kell a magyar nyelvtudománynak.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

# TARTALOMJEGYZÉK

## SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁSOK

- Imre Samu*: Tudománytörténeti kérdések a magyar dialektológiában ..... 139  
*Imre Samu* tudományos munkásságának jegyzéke ..... 153

## AZ MTA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK ÉS TOLNA MEGYE TANÁCSÁNAK ÜNNEPI ÜLÉSE SZEKSZÁRDON 1975-ben ..... 160

- Harmatta János*: [A földrajzi nevek gyűjtésének helyzete és feladatai] ..... 165  
*Kálmán Béla*: Hogyan keletkeztek a helységnevek? ..... 171  
*Balassa Iván*: A néprajztudomány és a földrajzinévkutatás újabb eredményei ..... 175

## TANULMÁNYOK

- Pap Mária*: Egy elmélet — két elmélet — avagy nem elmélet? (Basil Bernstein elméleti írásainak vizsgálata) ..... 183  
*Kecskés András*: Ritmuselemzés mingográfákkal (Módszertani vázlat a magyar nyelv hangzásviszonyainak műszeres elemzéséhez) ..... 211

## VITA

- Vargha Balázs*: A TESZ Csokonai-metszete ..... 247

## MEGEMLÉKEZÉS

- Thomas A. Sebeok*: Személyes visszaemlékezés Lotz Jánosra ..... 267

## SZEMLE

- Voigt Vilmos*: A kultúra szemiotikája ..... 281  
*Hutterer, Claus Jürgen*: Die germanischen Sprachen (*Voigt Vilmos*) ..... 295  
*Papers in Computational Linguistics (Voigt Vilmos)* ..... 297  
*Hadrovics László*: Szavak és szólások. Nyelvtudományi Értekezések 88. (*Kiss Mária*) ..... 300  
*Kiss Lajos*: Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések 92. (*Kiss Mária*) ..... 301  
*Balogh Lajos—Király Lajos*: Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvátlasza (*Paládi-Kovács Attila*) ..... 302





---

MAGYAR NYELVŰ IRODALMI FOLYÓIRATOK  
az Akadémiai Kiadó műhelyéből

---

## **IRODALOMTÖRTÉNET**

Főszerkesztő: NAGY PÉTER

*Tartalma:* a magyar irodalom, ezen belül a XX. századi és a mai magyar irodalom problémái, folyamatai, eredményei  
Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben · Évi előfizetési díj: 72,— Ft

---

## **IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK**

Főszerkesztő: KLANICZAY TIBOR

*Tartalma:* elvi, történeti, esztétikai jellegű tanulmányok a magyar irodalomtörténet köréből, eddig ismeretlen dokumentumok publikálása, magyar és külföldi irodalomtörténeti kiadványok bemutatása  
Megjelenik évente 1 kötet 6 füzetben · Évi előfizetési díj: 90,— Ft

---

## **LITERATURA**

Felelős szerkesztő: SÓTÉR ISTVÁN

*Tartalma:* az MTA Irodalomtudományi Intézetében folyó kutatási eredmények ismertetése, elsősorban a XX. századi magyar irodalommal összefüggő elméleti, esztétikai, műelemző írások  
Megjelenik évente 4 füzetben · Évi előfizetési díj: 68,— Ft

---

A folyóiratok előfizethetők az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályánál (1054 Budapest, Alkotmány utca 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1051 Budapest, József nádor tér 1.)



## AZ AKADÉMIAI KIADÓ NYELVTUDOMÁNYI FOLYÓIRATAI

---

### MAGYAR NYELV

Felelős szerkesztő: BENKŐ LORÁND

Témaköre: a magyar nyelvvel kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdések a szó- és szólásmagyarázatoktól kezdve a nyelvtörténet különböző ágain, a névtudományon, a nyelvművelésen, a nyelvjárások feldolgozásán át a régi és népnyelvi adatközlésig, valamint a magyar nyelvtudomány történetéig

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben · Évi előfizetési ára 64,— Ft

---

### MAGYAR NYELVŐR

Felelős szerkesztő: LŐRINCZE LAJOS

Témaköre: a nyelvművelés elvi és gyakorlati kérdései, útmutatások időszerű és vitás nyelvhelyességi és helyesírási kérdésekben, a nyelvtudomány legfontosabb eredményei, mai és régi irodalmunk nyelve, stílusa, szó- és szólásmagyarázatok.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben · Évi előfizetési ára 40,— Ft

---

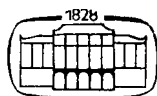
### NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Felelős szerkesztő: HAJDÚ PÉTER

Témaköre: finnugor nyelvészeti és általános nyelvészeti, fonetikai kérdése

Megjelenik évente 1 kötet 2 füzetben · Évi előfizetési ára 56,— Ft

---



AKADÉMIAI KIADÓ

A folyóiratok előfizethetők az Akadémiai Kiadónál (1054 Budapest, Alkotmány u. 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1051 Budapest, József nádor tér 1.)

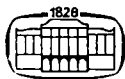
# **A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei**

*Szerkeszti MÁTRAI LÁSZLÓ*

Elsősorban az Osztályhoz tartozó tudományterületek és a társadalomtudományok interdiszciplináris kapcsolataiból fakadó, ezek eredményeit összefoglaló értekezések, ismertetések, az Osztályon, illetve bizottságaiban elhangzott előadások, székfoglalók, módszertani cikkek, disszertációs viták, külföldi tanulmányutakról készült beszámolók, a fontosabb könyvekről szóló recenziók jelennek meg benne.

*Megjelenik évente 1 kötet 3 füzetben*

*Évi előfizetési díja 60,- Ft*



**Akadémiai Kiadó, Budapest**

**Mindent megtudhat korunk tudományáról**

## **KORUNK TUDOMÁNYÁBÓL!**

**Kiváló tudósok írják — mindenkinek**

- páratlanul érdekes témákról
- könnyen érthető stílusban

**Minden egyes kötet újdonság!**

- elmélyíti tudását
- szélesíti látókörét

Az egyes kötetek kb. 100–160 oldalon jelennek meg, méretük 13 × 19 cm.

Áraik 10,— Ft és 25,— Ft között van.

**Akadémiai Kiadó**

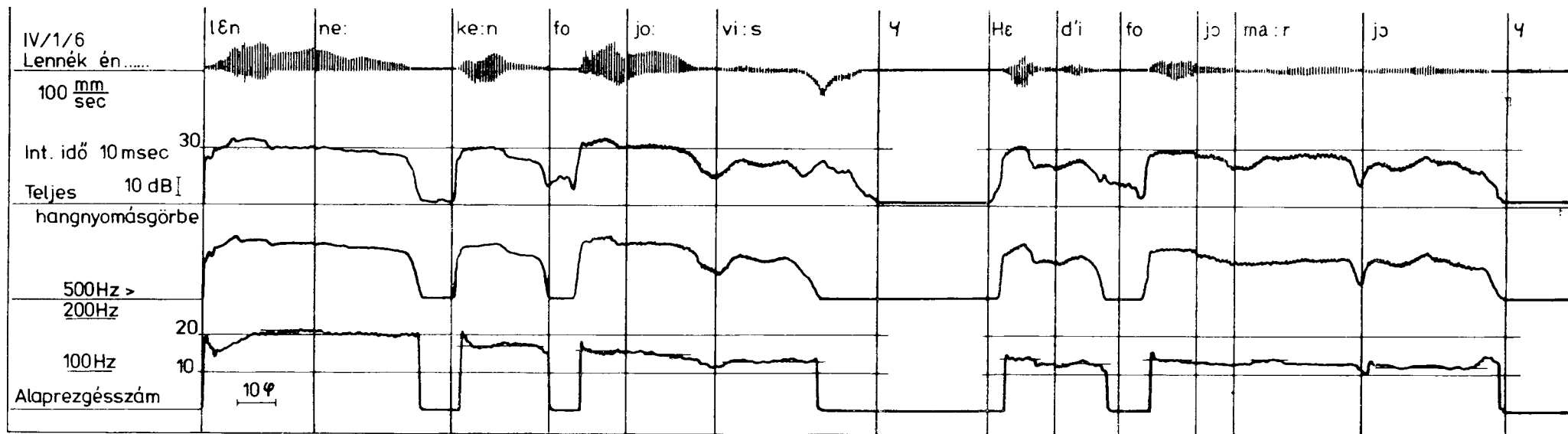
**Budapest**

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

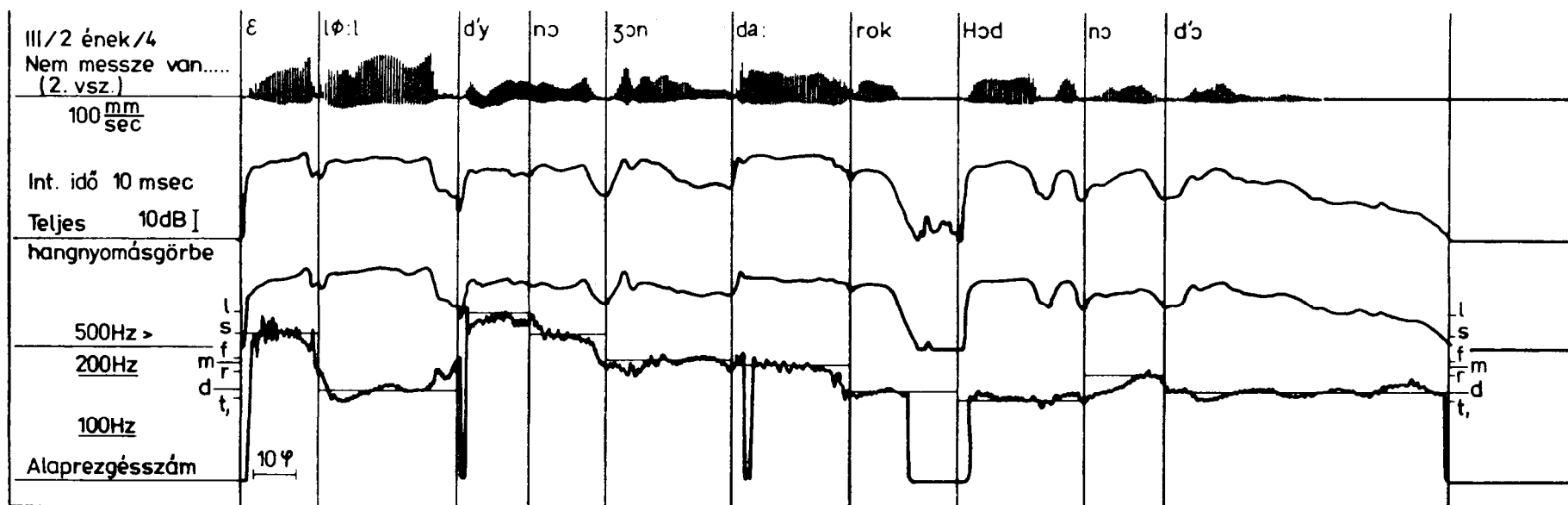
Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1978. VII. 19. – Terjedelem: 44,7 (A/5) ív  
79.6125 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György





1. melléklet



2. melléklet

(A melléklet — nyomdatechnikai okokból — nem közvetlenül az eredetiről, hanem „átrajzolással” készült, így csupán illusztratív értékű.)







Ára: 21— Ft

Index: 26 500  
ISSN 0025—0368

*Megjelent 1979. VIII. 10.*



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST